

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2011: ΤΟΜΟΣ 86ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2011

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ

137397/2012

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2011: ΤΟΜΟΣ 86ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2011

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 86ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2011

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2011	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2011	29
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2011	49
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2011	85
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2011	109
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011	119
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011	121
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011	123
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2011	139
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	155
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	164
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	180
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ	189
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ	191
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	193

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ανερχόμενος στο βήμα ως ο 86ος Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τοὺς καὶ τὶς συναδέλφους ἀκαδημαϊκοὺς, ποὺ μοῦ ἐμπιστεύθηκαν τὸ τιμητικὸ αὐτὸ ἀξίωμα.

Διαδέχομαι στὴν προεδρία διακεκριμένον ἐπιστήμονα καὶ ἀγαπητὸ φίλο, τὸν κ. Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο, ποὺ διέθεσε ὀλόψυχα τὶς δυνάμεις καὶ τὸν χρόνο του γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἐχοντας ἐπίγνωση τῆς σοβαρότητας τοῦ ἔργου καὶ τῆς εὐθύνης ποὺ ἀναλαμβάνω προσβλέπω μὲ ἐμπιστοσύνη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐνιαύσιας θητείας μου, στὴ συμπαράσταση καὶ τὴ βοήθεια διαπρεπῶν συναδέλφων καὶ ἀγαπητῶν φίλων, ὅπως ὁ Ἀντιπρόεδρος κ. Γεώργιος Κοντόπουλος, ὁ Γενικὸς Γραμματέας κ. Βασίλειος Πετράκος, οἱ ἐπὶ τῶν Δημοσιευμάτων καὶ τῶν Πρακτικῶν Γραμματεῖς κ.κ. Παναγιώτης Βακοτόπουλος καὶ Κωνσταντῖνος Κριμπᾶς, καὶ οἱ Πρόεδροι τῶν Τάξεων κ.κ. Πάνος Λιγομενίδης, Σπύρος Ἰακωβίδης, Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος.

Μὲ πολλὴν ἐμπιστοσύνη ὑπολογίζω ἐπίσης στὴ στενὴ συνεργασία ὅλων τῶν συναδέλφων ἀκαδημαϊκῶν καθὼς καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ, διοικητικοῦ καὶ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ κοινοῦ σκοποῦ μας, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ἡ προαγωγή τοῦ ἔργου τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας.

* Δημοσία Συνεδρία τῆς 13ης Ἰανουαρίου 2011.

Με αὐτὲς τὶς σκέψεις θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ προχωρήσω στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιλεγέντος θέματος, σὲ ἐκπλήρωση καθήκοντος ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ πάγια παράδοση τῆς Ἀκαδημίας.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἐποχὴ ποῦ διανύουμε χαρακτηρίζεται ἀπὸ ραγδαῖες ἐξελίξεις στὸν εὐρύτερο κλάδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν νὰ ἐπιδειξοῦν σχεδὸν καθημερινὰ νέες ἐπιτυχίες. Συνεχῶς δημοσιεύονται νέα ἀποτελέσματα ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεις στοὺς τομεῖς τῆς γεωφυσικῆς, τῆς ἀστροφυσικῆς, τῆς βιοφυσικῆς καὶ βιοχημείας, τῆς βιολογίας κ.λπ. Οἱ ἀνακαλύψεις αὐτὲς προσφέρουν ἄμεσα ἀξιοποιήσιμες γνώσεις ποῦ συμβάλλουν στὴ συνεχῆ ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας, σὲ νέες μεθόδους θεραπείας, παραγωγῆς, ἀξιοποίησης φυσικῶν πόρων, ἐπικοινωνίας καὶ μεταφορῶν· παράγουν δηλαδὴ ἀμέσως ἀντιληπτὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν καθημερινότητα τοῦ πολίτη.

Ἀντίθετα, οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες δὲν ἔχουν νὰ ἐπιδειξοῦν ἓνα τέτοιο θετικὸ ἰσοζύγιο συγκεκριμένων καὶ ἄμεσα ἀξιοποιήσιμων ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα νὰ παράγουν εὐθέως ὄφελος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, με συνέπεια οἱ ἐπιστῆμες αὐτὲς νὰ ὠθοῦνται, στὴν ἀντίληψη τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ὄλο καὶ περισσότερο στὸ περιθώριο.

Τὴν ἴδια τύχη συμμερίζεται καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πολίτης ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενό της, τὸ δίκαιο, σὲ καθημερινὴ βάση. Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία τῆς Νομικῆς νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὀδηγήσει κατὰ καιροὺς σὲ τάσεις ἀπαξίωσής της, ἀκόμη καὶ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀναγκαιότητάς της ὑπαρξῆς της αὐτῆς καθεαυτήν.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

I. Οἱ ἀρχὲς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης

Τὸ δίκαιο ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἐξέτασης καὶ σπουδῆς ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀρχαιότητος. Πρῶτοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ γνώση τοῦ δικαίου. Τὰ κείμενα καὶ οἱ λόγοι τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ρητόρων πε-

ριέχουν νομικές αναπτύξεις και αποδεικνύουν την ένασχόληση με το αντικείμενο. Για παράδειγμα, οί *Νόμοι* του Πλάτωνος, τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ἡ *Ρητορική* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἔργα τὰ ὅποια περιέχουν ἀφθονο νομικὸ ὕλικό¹. Ἡ ένασχόληση ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιστήμη².

Χαρακτηριστικὰ μίας ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ δικαίου, ἡ ὅποια νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἀπλὴ γνώση ἀλλὰ νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συστηματικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ἔρευνα, συναντᾶμε γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς Ρωμαίους νομοδιδασκάλους³. Ἡ διαχρονικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τους, ποὺ ἦταν καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου δικαίου, διαφαίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα. Στὸ δίκαιο τῶν κλασικῶν χρόνων, ὅπως τὸ διαμόρφωσαν, τὸ ἐπεξεργάσθησαν καὶ τὸ συστηματοποίησαν οἱ νομικοὶ τῶν διάφορων ἐποχῶν, βασιζόνται τὰ ἰδιωτικὰ δίκαια τοῦ εὐρύτερου εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Ἡ συστηματικὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἐξακολουθεῖ νὰ διέπει καὶ νὰ ἐπηρεάζει ἄμεσα, μέσω τῆς ἐπεξεργασίας του ἀπὸ τοὺς Πανδεκτιστές, τὸ σύγχρονο ἀστικὸ δίκαιο πολλῶν κρατῶν, ὅπως καὶ τὸ δικό μας⁴. Στὸς Ρωμαίους νομικοὺς ὀφείλεται ὄχι μόνον ἡ πρώτη συστηματοποίηση καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ ἔρευνα τοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ ἕνας πρῶτος ὀρισμὸς τῆς «νομικῆς ἐπιστήμης»: «Juris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, justī atque injustī scientia»⁵.

1. Γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος βλ. τὶς πρόσφατες ἐργασίες τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ. ΣΧΙΝΑ, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, τόμ. Β', 2008, σ. 69 ἐπ. καὶ Η. Π. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ, *Πλάτωνος Νόμοι*, Εἰσαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση, 2 τόμοι, 2008-2009.

2. ΕΜΜ. ΜΙΧΕΛΑΚΗΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ δίκαιον καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου*, 1968, σ. 15.

3. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην*, 1939 (ἀνατύπωση 1977), σ. 10.

4. Γιὰ τὴν ἐπιρροή τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῆς Εὐρώπης βλ. PAUL KOSCHAKER, *Europa und das Römische Recht*, 4η ἔκδ. 1966· FRANZ WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2η ἔκδ. 1967· HANS SCHLOSSER, *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, 8η ἔκδ. 1996.

5. Ἡτοι «τῶν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων διὰ γνώσις, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου ἐπίγνωσις» (D. 1,1,10 § 2: Οὐλπιανός). Πρβλ. ἐπίσης Βασ. 2, 1, 10: «Σοφία δὲ τοῦ νόμου τὸ εἰδέναι τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον». Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ KARL ENGLISCH, *Εἰσαγωγή στὴ νομικὴ σκέψη* (μτφρ.

Ὡστόσο, σὲ ἐπιστήμη μὲ τὴ σημερινή ἔννοια ἄρχισε ἡ Νομικὴ νὰ ἐξε-
λίσσεται μόνις τὸν 17ο αἰώνα καὶ γνώρισε τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς
της τὸν 19ο αἰώνα, ὅταν ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀποτύπωση τοῦ δικαίου σὲ ἓνα
ὀλοκληρωμένο σύστημα ἐννοιῶν καὶ ὀρισμῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους νομοδι-
δασκάλους τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης⁶.

2. Ἡ Σχολὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου

Ἡ θεώρηση τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι ἀντικείμενο τῆς ἐπιστή-
μης εἶναι ὁ φυσικομαθηματικὰ νοητὸς κόσμος καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τέχνη,
ὀδήγησε σὲ ἓναν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης. Ὁ
Διαφωτισμὸς ἀντιλαμβάνεται ὡς κόσμο ἐκεῖνον ποὺ διέπεται ἀπὸ νόμους
καθολικῆς ἰσχύος, τοὺς ὁποίους ὑπαγορεύει ὁ νοῦς καὶ ποὺ ἐκφράζουν
τὰ μαθηματικά, δηλαδὴ ἀπὸ νόμους ποὺ στηρίζονται ὄχι στὴν αὐθεντία
ἐνὸς διανοητῆ ἀλλὰ σὲ ἐμπειρικές, συστηματοποιημένες παρατηρήσεις.
Στὸ πνεῦμα αὐτό, οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀντι-
λαμβάνονται πλέον τὴ Νομικὴ στὸ σύνολό της ὡς ἐπιστήμη ποὺ ἔχει γιὰ
προορισμὸ τὴ διατύπωση καθολικῆς ἰσχύος κανόνων κοινωνικῆς ἠθικῆς,
οἱ ὁποῖοι συνάγονται ἀπὸ ἐμπειρικές παρατηρήσεις τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώ-
που, ὡς ἔλλογου κοινωνικοῦ ὄντος, καὶ τῆς φύσης τῆς κοινωνίας ποὺ ἔχει
ὡς μονάδα της τὸν ἄνθρωπο⁷. Δέχονται δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ κανόνων οἱ
ὁποῖοι εἶναι ἀναλλοίωτοι καὶ αἰώνιοι, καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς
κοινωνικῆς ἠθικῆς ὡς ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένης σὲ ἐμπειρικές παρατη-
ρήσεις τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῆς
Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ σύνταξη τοῦ γαλλικοῦ ΑΚ τοῦ 1804,
τὸ ρεῦμα αὐτὸ συνέβαλε καὶ στὴ διάπλαση συγκεκριμένων πολιτειακῶν

Διον. Σπινέλλη), 1981, σ. 19: «Ἐπὶ αἰῶνες οἱ νομικοὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὴ σοφία τῶν
κλασικῶν ρωμαίων νομικῶν ἢ τῶν ἰταλῶν μεταγλωσσογράφων (μετὰ τὸ 1250)».

6. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ FRIEDRICH CARL VON SAVIGNY (1779-
1864), τοῦ ἰδρυτῆ τῆς λεγόμενης Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ
ὀκτάτομο ἔργο του ὑπὸ τὸν τίτλο *Σύστημα τοῦ σύγχρονου Ρωμαϊκοῦ Δικαίου* (*Sy-
stem des heutigen Römischen Rechts*, 1840-1848) ἔθεσε τίς βάσεις τῆς σύγχρονης
ἐπιστήμης τοῦ δικαίου.

7. Γιὰ τίς ἀπόψεις τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου βλ. ἀντὶ πολλῶν IOANN. APA-
BANTINO, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου*, 1983, σ. 178 ἐπ.· Π. ΣΟΥΡΑΣ, *Justi
atque injusti scientia - Μιὰ εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου*, 1995, σ. 67 ἐπ.

θεσμών που έρεΐδονται στὸν σεβασμὸ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἀναγνώριση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων⁸.

III. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Τὸ δίκαιο, κατὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὀρισμοὺς που προτείνονται, ἀποτελεῖ σύστημα ἐτερόνομων καὶ ἐπιτακτικῶν κανόνων ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας καὶ ρύθμισης τῶν σημαντικῶν σχέσεων σὲ ὀρισμένον χῶρο καὶ χρόνο μὲ τρόπο ἀσφαλῆ καὶ δίκαιο⁹. Βέβαια, ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ἀποδίδει μόνο κατὰ προσέγγιση τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου, γιατί ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς δὲν εἶναι τόσον εὐχερῆς. Ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ «ἀριθμοῦ» στὰ Μαθηματικά, ἡ ἔννοια τοῦ «κυττάρου» στὴ Βιολογία, ἡ ἔννοια τοῦ «ἀτόμου» στὴ Φυσική, ἔτσι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «δικαίου» στὴ Νομική ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο στρέφεται ὀλόκληρη ἡ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ σύλληψη τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου. Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴ καταγίνονται ἐπὶ αἰῶνες ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορούμε ἀκόμη νὰ ποῦμε ὅτι κατέληξαν σὲ συμπεράσματα καθολικῶς ἀποδεκτά. Ὁ γερμανὸς φιλόσοφος Κάντ ἔλεγε στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα ὅτι «ἀκόμη ἀναζητοῦν οἱ νομικοὶ ἓναν ὀρισμὸ τῆς δικῆς τους ἔννοιας τοῦ δικαίου»¹⁰ καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει καὶ σήμερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἡ ἀγωνιώδης αὐτὴ ἀναζήτηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῶν ἀξιῶν που κυριαρχοῦν στὴ διαμόρφωση τοῦ δικαίου καὶ τῶν λόγων που δικαιολογοῦν τὴν ἰσχύ του εἶναι αὐτὸ που χαρακτηρίζει τὴ Νομικὴ ὡς ἐπιστῆμη καὶ τὴ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ τέχνη.

Μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ δικαίου καταγίνονται διάφοροι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, ὅπως τῆς ἱστορίας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου,

8. Γιὰ τὴ δευτέρη αὐτὴ περίοδο τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου βλ. ἀντὶ πολλῶν ΜΙΧΕΛΑΚΗ, ὅ.π., σ. 78 ἐπ.· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ, ὅ.π., σ. 184 ἐπ.

9. Ἔτσι ὁ ὀρισμὸς τοῦ Φ. ΔΩΡΗ, *Εἰσαγωγή στὸ Ἡστικὸ Δίκαιο*, Α' Τεῦχος, 1991, σ. 50. Γιὰ ἄλλους ὀρισμοὺς τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γενικὲς Ἀρχὲς Ἡστικοῦ Δικαίου*, 3η ἐκδ. 2002, § 1 ἀρ. 1· ΑΛ. ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟ, *Εἰσηγήσεις ρωμαϊκοῦ δικαίου*, 1943 (ἀνατύπωση 2000), σ. 10, κ.ξ.

10. IMMANUEL KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, 1795.

τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτειολογίας. Οἱ κλάδοι αὐτοί, ἂν καὶ προσφέρουν χρήσιμες γνώσεις στὸν νομικὸ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου τῆς Νομικῆς, δὲν ἀνήκουν ὡστόσο στὴν καθατὸ νομικὴ ἐπιστήμη¹¹. Ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα τὴ νομικὴ ἐπιστήμη, αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ νομικὴ δογματικὴ ἢ δογματικὴ τοῦ δικαίου, τῆς ὁποίας ἀντικείμενο εἶναι τὸ θετικὸ δίκαιο μίας ἔννομης τάξης. Ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου — ὅρος ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Γερμανία τὸ 1857 — συνιστᾷ τὴ βάσει συγκεκριμένης μεθόδου σύλληψη καὶ ἐπεξεργασία τοῦ θετικοῦ δικαίου, δηλαδὴ τὴν κατὰ τρόπο συστηματικὸ ἐνασχόληση μὲ τὰ ἐρωτήματα: ποιᾶς ὑποχρεώσεις καὶ ποιὰ δικαιώματα, ποιᾶς ἐξουσίες καὶ ποιᾶς εὐχέρειες ἀπορρέουν σὲ κάθε τομέα ἔννομων σχέσεων γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ μετέχουν σὲ αὐτές¹².

IV. ΤΟ «ΠΡΟΒΛΗΜΑ» ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ

1. Ἡ κριτικὴ τοῦ von Kirchmann

Ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικότητα ἄλλων κλάδων τῆς Νομικῆς ὑπὸ εὐρεία ἔννοια, ὅπως τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου, θεωρεῖται αὐτονόητη, μὲ τὴ Νομικὴ ὑπὸ τὴ στενὴ ἔννοια, δηλαδὴ τὴ νομικὴ δογματικὴ, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο. Ἡ πιὸ ἔντονη κριτικὴ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ προῆλθε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν νομικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ διασημότερη ἐκείνη τοῦ Πρώσου νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ Julius von Kirchmann (1802-1884), ἡ ὁποία ἀπο-

11. Γιὰ τὴ σχέση μεταξύ τῶν κλάδων αὐτῶν βλ. ΚΩΝ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟ, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ Γενικὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου, *EEN* 1965, σ. 105 ἐπ.· Κ. L. KUNZ - M. MONA, *Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtssoziologie*, 2006· NORBERT HORN, *Einführung in die Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie*, 1996, σ. 33 ἐπ.

12. Γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς νομικῆς δογματικῆς βλ. ΚΩΝ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟ, *Μελετήματα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, 2η ἔκδ. 2004, σ. 16 ἐπ.· ΘΑΝ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Κοινωνιολογία τοῦ δικαίου*, 1999, σ. 65 ἐπ.· Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Θεμελιώδη ζητήματα τῆς μεθοδολογίας τοῦ δικαίου*, 1986, σ. 35· ΙΩΑΝΝ. ΓΙΑΝΝΙΔΗ, *Ἐπιστήμη, ἐπιστήμη τοῦ δικαίου καὶ νομικὴ δογματικὴ*, *NoB* 1981, σ. 255· KARL LARENZ, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 6η ἔκδ. 1991, σ. 189 ἐπ., 234 ἐπ.· THEO MATERMALY, *Rechtswissenschaft*, 1981, σ. 7.

τελεῖ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ὅλες τὶς κριτικὲς ποὺ διατυπώθηκαν ἔκτοτε καὶ διατυπώνονται κατὰ καιροὺς ὡς πρὸς τὴ νομικὴ ἐπιστήμη¹³.

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ von Kirchmann μὲ τὴν ἱστορικὴ πλέον ὀμιλία του τὸ 1847 ἐνώπιον τῆς Νομικῆς Ἑταιρείας τοῦ Βερολίνου, ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ σωματείου ποὺ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ὑφιστάμενο, ὡς πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα τῆς Νομικῆς, στηρίζεται κυρίως σὲ δύο ἐπιχειρήματα: Στὸ μεταβλητὸ τοῦ ἀντικειμένου της καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περὶ θετικοῦ δικαίου κρίσεις δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀπόλυτα ἀληθεῖς. Σύμφωνα μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ von Kirchmann, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιστήμη ἡ Νομικὴ, διότι τὸ ἀντικείμενό της, τὸ θετικὸ δίκαιο, μεταβάλλεται καὶ παραλλάσσει κατὰ χρόνον καὶ κατὰ τόπον. Ἡ ἔννοια τοῦ νόμου καθὼς καὶ οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ κρίσεις περὶ αὐτοῦ, ὅπως καὶ οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὶς παρεχόμενες κάθε φορὰ λύσεις, μεταβάλλονται συνεχῶς, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ περὶ θετικοῦ δικαίου γνώσεις νὰ ἔχουν σχετικὴ μόνον ἀξία καὶ νὰ μὴν πληροῦν τὸ κλασικὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας. Στὴν ἀδυναμία αὐτῆ τῆς Νομικῆς ἀναφέρεται καὶ ἡ γνωστὴ παρατήρηση τοῦ von Kirchmann ὅτι «τρεῖς διορθωτικὲς λέξεις τοῦ νομοθέτη καὶ ὀλόκληρες βιβλιοθήκες μετατρέπονται σὲ χαρτοπολτό»¹⁴.

2. Αξιολόγηση τῆς κριτικῆς

Ἡ διάσημη πλέον κριτικὴ τοῦ Πρώσου νομικοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ μάλιστα τῆς ὀμιλίας του ὑπηρετοῦσε ὡς εἰσαγγελέας, προκάλεσε ἔντονο προβληματισμὸ στὸν νομικὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς. Ἡ δημοσίευση τῆς διάλεξής του ἐπέσυρε πλῆθος ἀπολογιῶν¹⁵ ἀλλὰ καὶ πολλὲς σύμφωνες

13. JULIUS VON KIRCHMANN, *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft, Ein Vortrag gehalten in der Juristischen Gesellschaft zu Berlin, 1848* (ἀνατύπωση 1956). Ὁ τίτλος τῆς ὀμιλίας ἀποδόθηκε στὴν ἐλληνικὴ ὡς «Ἡ ἀπαξία τῆς νομικῆς ὡς ἐπιστήμης».

14. VON KIRCHMANN, ὅ.π., σ. 24: «drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und ganze Bibliotheken werden zu Makulatur».

15. ΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, ὅ.π., σ. 255 ἐπ.· ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΑΖΗΣ, *Νομικὴ σκέψις καὶ μέθοδος αὐτῆς*, *EEN* 1965, σ. 381 ἐπ.· ΣΟΥΡΑΣ, *Justi atque injusti scientia*, ὅ.π., σ. 106 ἐπ.· Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Ἡ νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ἐπιστήμη, Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, τόμ. I, 1960 (ἀνατύπωση 2008), σ. 201 ἐπ.· KARL LARENZ, *Über die Unentbehrlichkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*, 1966.

γνώμες¹⁶. Ο λόγος για τὸν ὁποῖο οἱ σκέψεις του ἐξακολουθοῦν νὰ συζητοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα, 163 χρόνια μετὰ τὴ διατύπωσή τους, εἶναι ὅτι ἔφερε στὸ προσκῆνιο τὸ γενικότερο ζήτημα τῆς προσφορᾶς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Βέβαια ἡ κριτικὴ τοῦ von Kirchmann διατυπώθηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ἦταν ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου. Ἡ θετικιστικὴ θεώρηση τῆς ἐπιστήμης γενικότερα καὶ ἡ ἔντονη τυποκρατία ποῦ ἐπικρατοῦσε στὴ νομικὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐμφανίζουν πολλὰ σημεῖα τῆς ἀσκηθείσας κριτικῆς ὡς ἐν πολλοῖς δικαιολογημένα. Ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα τῆς Νομικῆς διατυπώθηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες γενικὰ βρισκόνταν σὲ ἀμυντικὴ θέση ἔναντι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπιχειροῦσαν τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ταυτότητάς τους¹⁷. Ἐπίσης, ἡ τυποκρατικὴ προσέγγιση τοῦ δικαίου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τότε ἰσχύον θετικὸ δίκαιο βασιζόταν στὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, ὅπως αὐτὸ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς νομοδιδασκάλους τῆς ἐποχῆς, εἶχε συμβάλει στὴν ἀποξένωση τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Εἶχε γίνει ἀντικείμενο θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ μιὰ μικρὴ ομάδα εἰδικῶν καὶ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ ξένο δίκαιο, μὲ συνέπεια νὰ ἐκφεύγει ἀπὸ τὴ σφαῖρα ἀντίληψης τοῦ ἀπλοῦ πολίτη. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ ἔντονη ἀντίδραση τοῦ von Kirchmann κατὰ τοῦ ἔργου τῶν νομικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐμφανίζεται κατὰ βάση δικαιολογημένη.

Σήμερα, παρότι ἡ ἐπιστημονικότητα τῆς Νομικῆς δὲν ἀμφισβητεῖται παρὰ ἀπὸ ἐλάχιστους συγγραφεῖς, κάποια σημεῖα τῆς κριτικῆς ἐκείνης

16. H. MARX, *Der Wissenschaftscharakter der Jurisprudenz*, 1919· M. SALOMON, *Grundlegung zur Rechtsphilosophie*, 1925, σ. 25· A. V. LUNDSTEDT, *Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft*, 2 τόμοι, 1932-1936· RALF DREIER, *Zum Selbstverständnis der Jurisprudenz als Wissenschaft*, *Rechtstheorie*, 2, 1971, σ. 37 ἐπ· K. KETTEMBEIL, *Zum Charakter der Jurisprudenz als Wissenschaft*, 1975· ARTHUR KAUFMANN, *Einige Bemerkungen zur Frage der Wissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft*, *Festschrift für Bockelmann*, 1979, σ. 67 ἐπ.

17. Ἡ γνωστὴ ἀπὸ παλιὰ ἀντιπαράθεση μετὰξὺ φυσικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπιστημῶν στηρίζεται στὴ μεθοδολογικὴ ἀντιδιαστολὴ μετὰξὺ ἐξήγησης καὶ κατανόησης, μὲ συνέπεια οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες νὰ χαρακτηρίζονται καὶ ὡς «ἐμπειρικὲς-ἀναλυτικὲς», ἐνῶ οἱ πνευματικὲς ὡς «ἐρμηνευτικὲς ἐπιστῆμες» (πρβλ. J. HABERMAS, *Erkenntnis und Interesse*, 1979). Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐπηρέασε φυσικὰ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

παραμένουν ωστόσο επίκαιρα. Τὸν τελευταῖο αἰώνα μάλιστα παρατηροῦνται διάφορες τάσεις ἀπαξίωσης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὡς πρὸς τὴν προσφορά της σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξία της γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο στὴν πράξη¹⁸.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ von Kirchmann ἦταν ἡ ἀποξένωση τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα¹⁹. Εἶναι γεγονός ὅμως ὅτι πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὰ κράτη τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης ἔχουν δημιουργήσει πλέον ἕνα δικό τους δίκαιο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τοῦ κλασικοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦσαν στρεβλώσεις τοῦ δικαίου συστήματος, ἐπεὶ δὲν ἦταν εὐχερῆς ἡ προσαρμογὴ τους στὴν τότε πραγματικότητα καὶ δὲν μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς ἀνάγκες τῶν σύγχρονων συναλλαγῶν. Ἐπίσης, σήμε-ρα ἔχει ἐκλείψει ἕνα ἄλλο μεῖζον πρόβλημα, τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Στὴν ἐποχὴ ποὺ διατυπώθηκε ἡ κριτικὴ τὸ δίκαιο ἦταν ἀκόμα σὲ μεγάλο βαθμὸ διατυπωμένο σὲ μιὰ ἄλλη γλώσσα, τὴ λατινική, μὲ συνέπεια νὰ εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων προσβάσιμο μόνο σὲ ἕναν στενὸ κύκλο διανοουμένων.

Παρὰ ταῦτα ἡ κατηγορία ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ἕνα ἀπόμακρο θεωρητικὸ ἀντικείμενο ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα κατανόησης τοῦ ἀπλοῦ πολίτη, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναγκασμένος νὰ προσφύγει στὴ βοήθεια τῶν εἰδικῶν

18. Βλ. παράθεση τῶν διαφορῶν ἐπιφυλάξεων καὶ ἐνδοιασμῶν ὡς πρὸς τὴ χρησιμότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης στοὺς E. WOLF, *Fragwürdigkeit und Notwendigkeit der Rechtswissenschaft*, 1965· JOHANN BRAUN, *Einführung in die Rechtswissenschaft*, 2η ἐκδ. 2001, σ. 34· MATHER-MALT, ὁ.π.· OTTMAR BALLWEG, *Rechtswissenschaft und Jurisprudenz*, 1970 καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ΓΑΖΗ, ὁ.π., σ. 381-389· APABANTINO, ὁ.π., σ. 176· ΓΙΑΝΝΙΔΗ, ὁ.π., σ. 255· ΤΣΑΤΣΟ, ὁ.π., σ. 201 ἐπ.

19. Πράγματι, ἡ νεώτερη τάση τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὸν BERNHARD WINDSCHEID (1817-1892), χαρακτηρίζεται περισσότερο ἀπὸ τὴν τυποκρατία, τὴν ἐννοιοκρατία καὶ τὸν θετικισμό. Μοναδικὴ ἀποστολὴ τῶν νομικῶν κατὰ τὸν Windscheid εἶναι ἡ λογικὴ ἐπεξεργασία τῶν νομικῶν ἐνοιῶν καὶ ἡ σύμφωνα μὲ αὐτὴ συστηματοποίηση τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, μὲ συνέπεια νὰ θεωρεῖ τὴ νομικὴ ἐπιστῆμη ὡς ἀποσυνδεδεμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὑποστηρίζει ὅτι ἀντικείμενο της ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὰ ἡ ἐπίτευξη τῆς πληρότητας τοῦ ἰσχύοντος δικαίου μὲ βάση ἐννοιοκρατούμενες κατασκευές καὶ τονίζει ὅτι ἔργο τῆς Νομικῆς δὲν εἶναι ἡ θέσπιση δικαίου, καθῆκον ποὺ ἀνήκει στὸν νομοθέτη, ὁ ὁποῖος βασίζεται πολλὰς φορὲς σὲ ἠθικὲς, πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς ἐκτιμήσεις (WINDSCHEID, *Gesammelte Reden und Abhandlungen*, 1904, σ. 112).

κάθε φορά που έρχεται ήθελημένα ή άθελά του σε έπαφή με αυτό, παραμένει. Συχνά εμείς οί νομικοί έρχόμαστε αντιμετώπιζομε με τó παράπονο του άπλου άνθρώπου ότι ó νόμος ή μιá δικαστική άπόφαση είναι «άδικη». Τó θετικό δίκαιο έξακολουθεί σε πολλές περιπτώσεις νά παρουσιάζει άδυναμία στó νά έκφράσει τó αίσθημα δικαίου του μη νομικού. Ή πολυνομία και ή περιπλοκότητα που παρουσιάζει τó σύγχρονο θετικό δίκαιο, άντι νά αυξήσουν τó αίσθημα ασφάλειας του πολίτη, του δημιουργοῦν συχνά περισσότερη σύγχυση και τόν όδηγοῦν στην αντίληψη ότι τó δίκαιο άποτελεϊ ένα αντικείμενο ξένο πρós τά ενδιαφέροντά του, τó όποιο δέν είναι σε θέση αυτós νά κατανοήσει χωρίς ειδικές γνώσεις²⁰.

Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο ως πρós τή στάση του άπλου πολίτη άπέναντι στη νομική έπιστήμη. Έπανελημμένως έχει έπισημανθεί ή άδιαφορία με τήν όποία αντιμετωπίζει ή κοινωνία σε θεωρητικό επίπεδο τή νομική έπιστήμη, ή όποία άδυνατεί νά κάνει τήν προσφορά της και τήν αξία της άντιληπτες άπό τó κοινωνικό σύνολο. Στο πλαίσιο αυτό έχει ύποστηριχθεί ότι ή νομική έπιστήμη δέν έχει ουσιαστικό λόγο ύπαρξης, καθώς είναι νοητό νά ύφίσταται δίκαιο και νά εφαρμόζεται αυτό σε μιá κοινωνία, χωρίς νά ύπάρχει νομική έπιστήμη, όπως δείχνει έξάλλου τó παράδειγμα των αρχαίων Έλλήνων. Ένα βήμα παραπέρα προχωρεί ή άποψη ότι ή νομική έπιστήμη όχι μόνο δέν προσφέρει τίποτα άλλά έχει και άρνητική επίδραση στην εξέλιξη του δικαίου, έπειδή προσπαθεί νά «στριμώξει» σύγχρονες δημιουργίες σε ένα γνωστό μέν, πεπαλαιωμένο και ξεπερασμένο όμως σύστημα κατηγοριών. Συναφής είναι και ή κριτική ότι τó αντικείμενο τής νομικής έπιστήμης, δηλαδή τó θετικό δίκαιο, μεταβάλλεται συνεχώς, με συνέπεια νά είναι άσκοπη και μάταιη ή ένασχόληση με αυτό σε έπιστημονικό επίπεδο²¹.

Κάποια άπό αυτά τά σημεία κριτικής αξίζουν μιá προσεκτικότερη ματιά, καθώς ή ένασχόληση μαζί τους άφενός θά μās βοηθήσει νά άντλήσουμε χρήσιμα στοιχεία για τήν κατάσταση στην όποία βρίσκεται σήμερα ή νομική έπιστήμη και άφετέρου θά μās αναγκάσει νά άσχοληθοῦμε με τó έρώτημα: σε τί έγκειται ή προσφορά που ζητáme άπό τή νομική έπιστήμη και ποιá θέλομε νά είναι ή μελλοντική πορεία της.

20. MAIER-MALT, ό.π., σ. 1 έπ.

21. MAIER-MALT, ό.π.· BRAUN, *Einführung in die Rechtswissenschaft*, σ. 318 έπ.

V. ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ἐπιστημάνουμε ὅτι ἐκεῖνο ποὺ διαφοροποιεῖ τὴ νομικὴ ἐπιστῆμη ὑπὸ στενὴ ἔννοια, δηλαδὴ τὴ νομικὴ δογματικὴ, ἀπὸ ἄλλες εἰδικότερες ἐπιστῆμες τοῦ δικαίου (ὄπως ἡ ἱστορία, ἡ φιλοσοφία, ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου κ.λπ.) εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἀσχολεῖται μὲ τοὺς κανόνες δικαίου. Ἡ νομικὴ δογματικὴ, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία ἓνα δεδομένο θετικὸ δίκαιο, καταγράφει τὶς πηγές του, ἐκθάτει τοὺς ἰσχύοντες νόμους καὶ ἀναπτύσσει τὸ περιεχόμενό τους. Γιὰ νὰ εὐοδωθεῖ ὅμως ἓνα τέτοιο ἐγχεῖρημα εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀναδρομὴ στὶς βασικὲς ἀρχές καὶ τὶς ἀξιολογήσεις ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ κάθε εἰδικὴ ρύθμιση ἀλλὰ καὶ στὶς ἀρχές ποὺ διατρέχουν ὁλόκληρη τὴν ἔννομη τάξη. Ἐπίσης εἶναι ἀναγκαῖες ἡ διερεύνηση τῶν σχέσεων καὶ τῶν ἐντάσεων ποὺ τυχὸν ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἐπιμέρους ρυθμίσεων, ἡ συσχέτιση τῶν εἰδικῶν ρυθμίσεων πρὸς τὶς θεμελιώδεις ἀρχές, καὶ τέλος ἡ ἐναρμόνιση τῶν ἐν λόγω ρυθμίσεων πρὸς τὸ συνολικὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ θετικοῦ δικαίου²². Ἡ ἀποστολὴ τῆς νομικῆς ἐπιστῆμης εἶναι οὐσιαστικὰ τριπλῆ: Συνίσταται στὴν ἐρμηνεία, στὴν περαιτέρω διάπλαση ἢ μετάπλαση καὶ στὴ συστηματοποίηση τοῦ δικαίου. Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ περαιτέρω διάπλαση τοῦ δικαίου συνιστοῦν ταυτόχρονα καὶ ἔργο τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων ἀπὸ τὰ δικαστήρια, δηλαδὴ τῆς νομολογίας. Μόνον ἡ τρίτη δραστηριότητα ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὰ ἔργο τῆς νομικῆς ἐπιστῆμης²³.

1. Ἡ ἐρμηνεία

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κανόνα δικαίου ἐπιτυγχάνεται μὲ βάση τοὺς γνωστοὺς τρόπους ἐρμηνείας ποὺ ἔχει ἀναπτύξει ἡ μεθοδολογία τοῦ δικαίου γιὰ τὴν ἐξακρίβωση καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νοήματος τοῦ κανόνα, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του. Βέβαια, ἡ Νομικὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ἐπιστῆμη ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴν ἐρμηνεία γιὰ νὰ διαγνώσει τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ τὸ νόημα τοῦ ἐφαρμοστέου κανόνα

22. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, ὁ.π., § 1, ἀρ. 36.

23. LARENZ, *Über die Unentbehrlichkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*, σ. 12· GUSTAV RADBRUCH, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου* (μτφρ. Ταξεδάκη), 1962, σ. 242.

δικαίου. Καί ἄλλες ἐπιστῆμες ἢ τέχνες, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ θεολογία, ἡ ποίηση καί γενικότερα ἡ λογοτεχνία, ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια μέθοδο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου τους, τὴν ἀνέυρεση δηλαδή τοῦ νοήματός του. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ χαρακτηρίζει ἰδιαίτερος τὴν ἐρμηνεία τῶν κανόνων δικαίου εἶναι ὅτι ἐξυπηρετεῖ ὀρισμένο σκοπό, δηλαδή τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τους καί τὴν κανονιστικὴ ρύθμιση τῶν βιοτικῶν σχέσεων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν κανόνων δικαίου εἶναι κανονιστικὴ. Ἡ χρησιμοποιοῦμενη ἀπὸ τὴ νομικὴ ἐπιστῆμη μέθοδος ἐρμηνείας εἶναι κατὰ κύριο λόγο παραγωγικὴ, ποῦ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τοὺς γενικοὺς καί ἀφρημένους κανόνες συνάγονται εἰδικότεροι κανόνες, ἔτσι ὥστε νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ρύθμιση τῆς ὑπὸ κρίση περίπτωσης²⁴.

2. Ἡ μετάπλαση τοῦ δικαίου

Ἡ δεύτερη ἀποστολὴ τῆς Νομικῆς εἶναι ἡ περαιτέρω διάπλαση ἢ μετάπλαση τοῦ δικαίου, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς θέσπισης νέων κανόνων, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ ἀποκλειστικὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη, ἀλλὰ μέσῳ τῆς εὔρεσης τοῦ δικαίου μὲ βᾶσιν τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια τῆς ἔννομης τάξης καί πάντα μέσα στὸ πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων ποῦ αὐτὴ παρέχει. Ἡ ἐργασία αὐτὴ, βαίνουσα πέραν τῆς ἐρμηνείας τοῦ νόμου, περιλαμβάνει τὴν πλήρωση τῶν τυχόν κενῶν τῆς νομοθεσίας μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀναλογίας, τῆς τελολογικῆς συστολῆς καί μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ἀξιολογικῶν καί τελολογικῶν σκέψεων²⁵. Σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασίαν ποῦ ἐπιχειρεῖ νὰ διακριβώσῃ τις σκέψεις στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἓνας νόμος ἢ καί τις πάγιες ἀρχές τῆς ἔννομης τάξης, προκειμένου νὰ βρεθεῖ λύση γιὰ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωσιν. Τοῦτο ἀπαιτεῖ τόσο τὴν ἀκριβῆ σύλληψιν τῆς κατάστασης, ἢ ὁποῖα ἔχει ἀνάγκη ρύθμισης, ὅσο καί

24. ΓΑΖΗΣ, ὁ.π., σ. 385 ἐπ.· ΠΑΝ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μεθοδολογία τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καί ἐρμηνεία τῶν δικαιοπραξιῶν*, 2000, σ. 141 ἐπ.

25. Κατὰ τὸν JOSEF ESSER (*Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts*, 3η ἐκδ. 1974, σ. 259) ἡ ἐρμηνεία καί ἡ περαιτέρω διάπλαση τοῦ δικαίου βασίζονται στὴν ἴδια μέθοδο. Γιὰ τὴν περαιτέρω διάπλαση (Rechtsfortbildung) βλ. ἰδίως K. LARENZ - C.-W. CANARIS, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 3η ἐκδ. 1995, σ. 187 ἐπ.· F. BIDLINSKI, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, 2η ἐκδ. 1991, σ. 473 ἐπ.· REINHOLD ZIPPELIUS, *Juristische Methodenlehre*, 9η ἐκδ. 2005, σ. 83 ἐπ.· ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 230 ἐπ., κ.ἄ.

τῆ λήψῃ ὑπόψῃ τῶν ρυθμιστικῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων τῆς ἔννομης τάξεως μας²⁶.

3. Ἡ συστηματοποίηση

Ἡ τρίτη δραστηριότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης συνίσταται στὴ συστηματοποίηση τοῦ δικαίου. Μέσω τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη ἀποτυπώνει ἀλλὰ καὶ διαμορφώνει τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τοῦ δικαιοῦ συστήματος. Ἀποκαλύπτει τὶς πάγιες ἀρχές καὶ τὶς ἀξιολογήσεις πού κρύβονται πίσω ἀπὸ τὴν κάθε εἰδικὴ ρύθμιση, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς πού διέπουν τὴν εὐρύτερη ἔννομη τάξη. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖται ἡ μέθοδος τῆς ἐπαγωγῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἐπιμέρους νομοθετικοὺς κανόνες συνάγονται γενικότερες ἀρχές, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ταξινομοῦνται συστηματικὰ οἱ σχετικὲς διατάξεις. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ Νομικὴ διαμορφώνει ὑποσύστημα, κατατάσσει τὴν ὕλη σὲ αὐτὰ καὶ ἀξιολογεῖ τοὺς ἐπιμέρους κανόνες τοῦ εὐρύτερου θετικοῦ δικαίου. Ἡ γενίκευση ὀρισμένων εἰδικευμένων περιπτώσεων καὶ ἡ ἐντόπιση τῶν κοινῶν τους σημείων γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ ὑπέρτερου συστήματος, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ὅλες τὶς περιπτώσεις πού δύναται νὰ προκύψουν, ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ ἔργο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Οἱ διαδικασίες τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς περαιτέρω διάπλασης τοῦ δικαίου θὰ ἦταν ἀνευ ἀξίας, ἂν δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἔνταξη τῶν ἀποτελεσμάτων τους σὲ ἓνα σύστημα γενικότερης ἰσχύος, πού νὰ ἐγγυᾶται τὶς πάγιες ἀρχές καὶ τὶς ἀξιολογήσεις στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ἔννομη τάξη μας²⁷.

VI. Η ΛΕΞΙΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα προκύπτει ὅτι ἡ κριτικὴ πού ἔχει ἀσκηθεῖ κατὰ καιροὺς στὴ Νομικὴ, ἂν καὶ ἐν μέρει δικαιολογημένη, δὲν κατορθώνει νὰ ἀμφισβητήσει πειστικῶς τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα της καὶ νὰ τὴν ὑποβιβάσει σὲ τέχνη, δηλαδὴ σὲ ἐπιτηδειότητα πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ

26. Βλ. σχετικῶς Κ. ΤΣΑΤΣΟ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, 2η ἐκδ. 1978, σ. 208.

27. ΓΑΖΗΣ, ὁ.π., σ. 381-389· LARENZ, *Über die Unentbehrlichkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*, σ. 19.

λύση νομικῶν ζητημάτων βάσει τῶν συμβατικῶν ὄρων, πρακτικῶν κανόνων ἢ ἀκόμη καὶ τεχνασμάτων. Ἐκεῖνο πού κυρίως διαφοροποιεῖ τὴ Νομικὴ ἀπὸ τὴν τέχνη εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπιστημονικῆς μεθόδου σκέψης. Ἡ γνώση περὶ τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἀπόφανση ὡς πρὸς τὸ ποῖο πρέπει νὰ εἶναι τὸ δίκαιο κατακτῶνται μὲ τὴ μεθοδολογία πού περιγράψαμε καὶ συνεπῶς ἔχουν ἐπιστημονικὴ ἀξία. Πέραν ὅμως τῆς ἐπιστημονικότητος, ἐκεῖνο πού πρέπει μὲ ἔμφαση νὰ ἐξαρθεῖ εἶναι ἡ ἰδιαίτερη σημασία καὶ ἡ μεγάλη ἀξία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τόσο σὲ θεωρητικὸ ὅσο καὶ σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο, γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Οἱ συνέπειες καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τῆς, ἂν καὶ δὲν γίνονται πάντα ἀμέσως ἀντιληπτὰ στὸν μέσο πολίτη, ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ κάθε πτυχὴ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ τῆς δημόσιας δράσης του.

1. Ἡ σημασία τῆς Νομικῆς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου

Ἔνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τομεῖς στὸν ὁποῖον ὁ πολίτης ἔρχεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ δίκαιο εἶναι ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ δικαστής, στὴν περίπτωσιν πού ἔχει ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς κανόνα δικαίου, καλεῖται νὰ λύσει αὐτὴ τὴν ἀμφιβολία μὲσφ τῆς ἐρμηνείας τοῦ κανόνα, προκειμένου νὰ τὸν ἐφαρμόσει στὴ συγκεκριμένη ὑπὸ κρίσιν περίπτωσιν. Δεδομένου ὅτι οἱ σύγχρονες βιοτικὲς σχέσεις καὶ οἱ συναλλαγές εἶναι περίπλοκες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὑφίσταται πλῆθος νομοθετικῶν ρυθμίσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες καθιεμῶν ρυθμίζει ἕνα συγκεκριμένο μόνον τμήμα τῆς κρινόμενης σχέσης, ἡ διαδικασία αὐτὴ, στὸ τέλος τῆς ὁποίας ἀναμένεται ἕνα «δίκαιο» ἀποτέλεσμα, κάθε ἄλλο παρά ἀπλὴ εἶναι. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁ δικαστής μιὰ τέτοια δίκαιη λύσιν, πρέπει προηγουμένως νὰ ἐλέγξει ἐπιμελῶς τὴν κρινόμενη κατάστασιν, τὸν σκοπὸ τοῦ νομοθέτη καὶ τίς πάγιες ἀξιολογήσεις τοῦ γενικότερου συστήματος, μὲ βάση τίς μεθόδους πού ἔχει διαμορφώσει ἡ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ ἰδίως τίς θεωρίες τῆς στάθμισις τῶν συμφερόντων καὶ τῆς ἀξιολόγησις²⁸. Οἱ θεωρίες αὐτὲς συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴ διαπίστωσιν τῆς ἀναγκαιότητος μιᾶς

28. Γιὰ τίς —γερμανικῆς προελεύσεως— θεωρίες αὐτὲς βλ. ἀντὶ πολλῶν ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 82 ἐπ.· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 72 ἐπ.· ΚΩΝ. ΜΗΘΥΡΑΝΤΑ, *Ἐξαρθίσεις καὶ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου*, 2002, σ. 188 ἐπ.· LARENZ, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 27, ἐκδ. 1969, σ. 50 ἐπ.

ἐμπεριστατωμένης ἀνάλυσης τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων, πού ἐπιδρῶν σέ ἕνα κανόνα δικαίου, καί τῆς ἀξιολόγησης τῶν συμφερόντων βάσει τῶν ἀξιολογικῶν κριτηρίων πού περιέχονται στόν νόμο ἢ καί στήν εὐρύτερη ἔννομη τάξη. Εἶναι συνεπῶς προφανές ὅτι τὸ ἔργο τῆς νομικῆς δογματικῆς δὲν εἶναι περιορισμένο σέ ἕνα καθαρὰ θεωρητικό ἐπίπεδο ἀλλὰ ἐπιδρᾷ στήν πράξη, συγκεκριμένα στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, προσφέροντας σέ αὐτή χρήσιμα κριτήρια, μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ὀδηγηθεῖ ὁ δικαστής στή λήψη τῆς ὀρθῆς ἀπόφασης²⁹.

2. Τὸ μεταβλητὸ τοῦ δικαίου ὡς πρόκληση γιὰ τὴ νομικὴ ἐπιστήμη

Θὰ πρέπει βεβαίως νά παραδεχθοῦμε ὅτι τὰ ἐπιτεύγματα αὐτὰ δὲν πληροῦν τὸ κλασικὸ κριτήριό τῆς ἀληθείας, μέ τὴν ἔννοια ὅτι παράγουν μαθηματικῶς ἀπόλυτα ὀρθὰ ἀποτελέσματα. Στὸ τέλος τῆς διαδικασίας τοῦ ἐλέγχου καί τῆς στάθμισης θὰ βρισκεται πάντα ἡ ἀξιολόγηση. Ἐτσι ἡ νομικὴ σκέψη στὸ μέτρο αὐτὸ συνιστᾷ ἀξιολογικὴ σκέψη. Ἡ συνέπεια τῆς ἀξιολόγησης δὲν μπορεῖ νά εἶναι ὅμως ποτὲ ἕνα ἀπολύτως βέβαιο στοιχεῖο. Γι' αὐτὸ καί τὰ ἀποτελέσματα στὴ Νομικὴ θὰ παραμένουν πάντοτε κατὰ μεγάλο μέρος σχετικά, ὅπως δείχνουν ἡ συχνὴ ἔκδοση ἀντίθετων ἀποφάσεων ἀπὸ τὰ δικαστήρια καί τὸ μεταβλητὸ πολλές φορές τῶν πάγιων ἀποφάσεων τοῦ ἴδιου δικαστηρίου. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ μέθοδοι τῆς νομικῆς ἐπιστήμης δὲν δύναται νά ὀδηγήσουν σέ μαθηματικῶς βέβαια ἀποτελέσματα ἔγκειται στήν ἰδιαιτέρη φύση τοῦ ἀντικειμένου της, τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο θέτει ἐκ τῶν πραγμάτων ὄρια στὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς. Σὲ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὸ δίκαιο δὲν ὑφίστανται μαθηματικὲς ἀκρίβειες, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε μαθηματικὰ δεδομένα ἀλλὰ ζητήματα καί βιώματα πού ἀφοροῦν τὸν ἄνθρωπο καί τὴν κοινωνία, συγκρουόμενα συμφέροντα καί διαφορετικὲς ἀντιλήψεις περὶ «δικαίου» ἀλλὰ καί ὡς πρὸς τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια. Αὐτὸ ὅμως δὲν κάνει τὰ ἀποτελέσματα τῆς Νομικῆς λιγότερο ἐπιστημονικά. Ἐξἄλλου, ἡ σχετικότητα χαρακτηρίζει ὅλες τὶς πνευματικὲς ἐπιστῆμες. Ποιᾶς ἐξ αὐτῶν τὰ ἀποτελέσματα

29. Γιὰ τὴ σημασία καί τὴν προσφορὰ τῆς νομικῆς δογματικῆς στήν ἐρμηνεία καί τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου βλ. κυρίως ESSER, *Möglichkeiten und Grenzen des dogmatischen Denkens im modernen Zivilrecht*, AcP, 1972, σ. 97 ἐπ., 103· ἐπίσης JAN SCHAFF, *Hauptprobleme der juristischen Methodenlehre*, 1983, σ. 98 ἐπ.

—ας πάρουμε τήν ἱστορία, τή φιλολογία, τήν αἰσθητική ἢ τήν ἠθική—μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀπολύτως ἀληθῆ ἢ ἀντικειμενικῶς ὀρθά; Ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα ποιᾶς ἐξ αὐτῶν ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία;³⁰

Ἐπίσης, τὸ μεταβλητὸ τοῦ νοήματος ἑνὸς κανόνα δικαίου ἀλλὰ καὶ γενικῶς τὸ μεταβλητὸ τοῦ δικαίου, ποῦ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἄσκηση ἔντονης κριτικῆς στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο ἐγκεῖται στὴ φύση τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς. Εἶναι στὴ φύση γενικὰ τῶν ἔργων τοῦ πνεύματος νά μεταβάλλεται τὸ νόημά τους μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν νόμο, ὁ ὁποῖος εἶναι πάντα ἔργο τοῦ παρελθόντος καὶ στηρίζεται σὲ δεδομένα, ἀξιολογήσεις καὶ σταθμίσεις τῆς ἐποχῆς ποῦ θεσπίσθηκε. Μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐπέρχονται ὅμως ἀλλαγές: ἰδεολογικές, πολιτικές, κοινωνικές καὶ οικονομικές³¹. Ἔτσι ὁ νόμος, γιὰ νά διατηρήσει τὴν ἰσχὺ του, μεταβάλλει τὸ νόημά του ὥστε νά εἶναι δυνατὴ ἡ προσαρμογὴ του στὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴ πραγματικότητα. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις παύει νά ἰσχύει καὶ στὴ θέση του θεσπίζεται ἄλλος νόμος. Ἡ εὕρεση τοῦ μεταβαλλόμενου νοήματος τοῦ κανόνα δικαίου εἶναι ἔργο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ ἡ θέσπιση νέου νόμου εἶναι ἔργο τοῦ νομοθέτη, ὁ ὁποῖος ὀφείλει —εἴτε θεσπίζει νέους κανόνες εἴτε ἐρμηνεύει αὐθεντικῶς ἰσχύοντα κανόνα— νά ἀποβλέπει στὴ θέση ὀρθοῦ καὶ ἀποτελεσματικοῦ δικαίου καὶ στὴν εὐλογία καὶ δίκαιη ρύθμιση ζητημάτων ποῦ ἐμφανίζονται στὴν πρακτικὴ ζωὴ³². Ἡ θέσπιση νέου νόμου εἶναι ἔργο τοῦ νομοθέτη, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση τοῦ (μεταβαλλόμενου) νοήματος τοῦ κανόνα δικαίου εἶναι ἔργο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Πρέπει ἀκόμη νά τονισθεῖ ὅτι δὲν μεταβάλλονται ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου στὸν ἴδιο βαθμὸ. Οἱ πάγιες ἀρχές καὶ οἱ ἀξιολογήσεις, ὅπως καὶ ἡ συστηματοποίηση τοῦ δικαίου, μένουν σταθερές γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, μετὰ συνέπεια νά ἀποτελοῦν ἕνα σταθερὸ ὑπόβαθρο στὸ ὁποῖο δύναται νά ἐνταχθοῦν μετὰ ὀμαλὸ τρόπο οἱ ἀναγκαῖες μεταβολές. Τὸ εὐρύτερο δικαυκὸ σύστημα ἀποτελεῖ δικλείδα ἐλέγχου τόσοσ ὡς πρὸς τὸ νέο δίκαιο ποῦ θεσπίζεται ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνεύρεση τοῦ ὀρθοῦ νοήματος ἑνὸς ὑφιστάμενου κανόνα δικαίου.

30. Γιὰ τὴ νομικὴ ὡς πνευματικὴ ἐπιστήμη βλ. ΣΟΥΡΑΣ, *Θεμελιώδη ζητήματα μεθοδολογίας τοῦ δικαίου*, ὅ.π., σ. 39.

31. ΓΑΖΗΣ, ὅ.π., σ. 381-389.

32. Βλ. σχετικὰ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ, *Ζωτανὸ δίκαιο καὶ φυσικὸ δίκαιο*, 1982, σ. 103 ἐπ., 425 ἐπ.

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντίθετα πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἡ Νομικὴ δὲν ἔχει νὰ προσφέρει ἄμεσα ἀντίληπτὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα· μιὰ διαπίστωση πού ἰσχύει ὅμως γιὰ τὶς περισσότερες ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος. Ἐξάλλου, πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ ἔργο τῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι ἡ κατάκτηση ἀπαρασαλεύτως ἀληθῶν γνώσεων, διότι κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε καὶ τὸ τέλος τοῦ λόγου ὑπαρξῆς τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Max Weber παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπιστήμη θέλει νὰ ξεπεριεῖται καὶ νὰ γηράσκει, γιὰ τὴν ἔτσι ἀνανεώνεται³³. Ἡ Νομικὴ ἀνήκει στὴν εὐρύτερη κατηγορία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ γνώση τοῦ νοητοῦ κόσμου, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες, πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνομαστε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, ὅπως ἡ Φυσικὴ, ἡ Χημεία, ἡ Βιολογία κ.λπ.

Ἡ Νομικὴ ἀνήκει ἐπίσης στὶς δεοντολογικὲς ἐπιστῆμες, διότι ἀποσκοπεῖ στὴ δεοντολογικὴ γνώση τῆς πράξης ὡς φορέα δικαιοῦς ἀξίας. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος, «ἡ δεοντολογικὴ γνώση συνιστᾷ ἀναφορὰ σὲ ἀξιολογικὸ σύστημα κανόνων δικαίου μὲ τοὺς ὁποῖους ὀρίζεται —κατὰ τὴν ὥραϊαν ἔκφραση τοῦ Βασ. Οἰκονομίδη— “τὸ γινόμενον πῶς δεῖ γίγνεσθαι καὶ τὸ γεγόμενον ὡς δεῖ εἶναι”»³⁴.

Ἡ Νομικὴ χαρακτηρίζεται, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, καὶ ὡς δογματικὴ ἐπιστήμη, πού ὑποδηλώνει τὴ δέσμευση τοῦ νομικοῦ στὸ «δόγμα» τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ νομικὸς ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔρμηνεία καὶ τὴ συστηματοποίηση τοῦ ἐκάστοτε ἰσχύοντος δικαίου. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς παρασύρει στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ κανόνες τοῦ δικαίου συγκροτοῦν σύστημα τὸ ὁποῖο ἐπιβάλλεται στὸν νομικὸ σὰν πραγματικὸ δόγμα, ὅπως ἀκριβῶς τὰ θεολογικὰ δόγματα πού δεσμεύουν τὸν θεολόγο. Μιὰ τέτοια θεώρηση θὰ ἀπηχοῦσε τὶς θέσεις τοῦ νομικοῦ φορμαλισμοῦ καὶ ἐνὸς ἀκραίου νομικοῦ θετικισμοῦ, ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἀσχολεῖται δῆθεν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ δίκαιο στὴν

33. MAX WEBER, *Wissenschaft als Beruf*, 3η ἔκδ. 1930, σ. 15.

34. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα γενικῆς θεωρίας καὶ λογικῆς τοῦ δικαίου*, 2005, σ. 36. Ἐπίσης ΤΣΑΤΣΟΣ, Ἡ νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη, ὅ.π., σ. 206 ἐπ. ΜΑΡΙΑΝΟΣ ΚΑΡΑΣΗΣ, Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἰδίως στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, *Τμητικὸς Τόμος Μιχ. Π. Σταθοπούλου I*, 2010, σ. 925 ἐπ.

κανονιστική του διάστασή και ότι τὸ δίκαιο δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἓνα «κλειστό» σύστημα νομικῶν κανόνων, ποὺ τὸ ἀληθινὸ νόημά τους συνάγεται ἀποκλειστικὰ μὲ λογικὴ διαδικασία³⁵.

Οἱ θέσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς «νομικῆς ἐννοιοκρατίας» (Begriffs-jurisprudenz) εἶναι πρὸ πολλοῦ ξεπερασμένες. Τὸ ὅτι ἡ λεγόμενη «νομικὴ δογματικὴ» ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴ συστηματοποίηση τῶν κανόνων δικαίου δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀποστολὴ της ἐξαντλεῖται σ' αὐτό. Σκοπὸς τῆς Νομικῆς δὲν εἶναι ἡ δημιουργία συστήματος κανόνων ποὺ νὰ παράγονται καὶ νὰ θεμελιώνονται ἀξιοματικά ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἐφαρμογὴ κανόνων γιὰ τὴ ρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου εἶναι κατ' ἀνάγκη διαδικασία δημιουργικὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀναζήτησις τοῦ σκοποῦ τῆς ἐρμηνεύομενης διάταξης ὁδηγεῖ καὶ σὲ κοινωνικὲς ἀξιολογήσεις. Ὁ ἐρμηνευτὴς καὶ ὁ ἐφαρμοστὴς τῶν νόμων δὲν εἶναι ἐρμηῖτες ἢ ἡσυχαστές, ἀποκομμένοι ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ ζοῦν καὶ κινοῦνται μέσα σὲ ὀρισμένον κοινωνικὸ περίγυρο, βιώνουν μὲ τὸν δικό τους τρόπο τίς καθημερινὲς κοινωνικὲς συγκρούσεις καὶ ἔχουν τίς προσωπικὲς κοινωνικὲς εὐαισθησίαις τους³⁶.

Ἡ θεώρησις τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν νομικὸ πρέπει νὰ εἶναι κριτικὴ, ρεαλιστικὴ καὶ διαλεκτικὴ, χωρὶς ὅμως νὰ διολισθαίνει σὲ προσπάθεια προβολῆς προσωπικῶν ἀπόψεων ἢ πολιτικῶν πεποιθήσεων. Ὁ νομικὸς δὲν δικαιούται, μὲ τὸ περίβλημα καὶ τὴν ἀύθεντία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, νὰ «κάνει πολιτικὴ» καὶ μάλιστα ἐξυπηρετικὴ τῆς ὁποιασδήποτε ἐξουσίας. Ἡ κριτικὴ θεώρησις τοῦ δικαίου πρέπει νὰ εἶναι σοβαρὴ, ἐντιμὴ καὶ νηφάλια προσπάθεια ἀφενὸς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἰσχύον δίκαιο καὶ ἀφετέρου νὰ τὸ ἐναρμονίσουμε πρὸς τὴν κοινωνικὴ πρόοδο³⁷.

Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν καὶ γιὰ τὴν «ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης», ἡ ὁποία, ὡς ἰδιαιτέρως συνυφασμένη μὲ τὴ νομιμότητα,

35. Γιὰ τὸν νομικὸ θετικισμό (νομικὴ τυποκρατία) καὶ τὴν ἰδεολογικὴ του ἐπικάλυψη βλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, ὅ.π., σ. 66 ἐπ.· ΚΩΣΤΑ ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ἡ θεμελίωσις τῶν νομικῶν κρίσεων - Εἰσαγωγὴ στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου*, 4η ἐκδ. 1999, σ. 42 ἐπ.

36. ΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, ὅ.π., σ. 265· ΓΑΖΗΣ, ὅ.π., σ. 381 ἐπ.· ΔΩΡΗΣ, ὅ.π., σ. 182· ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὅ.π., σ. 107, 327.

37. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Κοινωνιολογία τοῦ δικαίου*, 1999, σ. 65· Ο ΙΔΙΟΣ, *Νομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτικὴ*, Ἔφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 5 Ἀπριλίου 1986.

πρέπει να είναι απαλλαγμένη από πολιτικές σκοπιμότητες. Ο δικαστής οφείλει να ασκεί το δικαιοδοτικό έργο του με κάθε δυνατή αντικειμενικότητα, ανεπηρέαστος από τις πολιτικές θέσεις ή προτιμήσεις του, βασιζόμενος στις Γενικές Αρχές που διατρέχουν το δίκαιο και υποκείμενος κατά την άσκηση των καθηκόντων του «στο Σύνταγμα και τους νόμους» (άρθρ. 87 § 2 του Σ).

Κυρίες και κύριοι,

Διανύουμε μια εποχή, κατά την οποία η χώρα μας διέρχεται βαθειά κρίση: πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση θεσμών, ήθικων και πολιτιστικών αξιών. Παρόμοια κρίση βιώνουν και άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γεγονός που προβληματίζει έντονα ιδίως όσους ονειρεύτηκαν την οικονομική και πολιτική ένωση της Ευρώπης, ένα όραμα που ξεπήδησε από τα έρείπια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στο πλαίσιο αυτών των δυσμενών συγκυριών για την Ελλάδα αλλά και την Ευρώπη, ο ρόλος της νομικής επιστήμης είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από ραγδαίες εξελίξεις, οι οποίες απαιτούν ολοένα και περισσότερες ρυθμίσεις προκειμένου να αντιμετωπιστούν κρίσιμα ζητήματα που απασχολούν την κοινωνία και την οικονομία της χώρας μας, και σε μια εποχή που η προώθηση της κοινής αγοράς επιβάλλει την έναρμόνιση των εθνικών δικαίων με έντονους ρυθμούς, η νομική επιστήμη μπορεί και πρέπει να επιτελέσει την αποστολή της λειτουργώντας ως εξισορροπητικός παράγων. Θα μπορούσε σε εθνικό μέν επίπεδο να εξασφαλίσει ότι οι διαδικασίες αυτές θα γίνουν σε έναρμόνιση με το ευρύτερο δικαιοκώ σύστημά μας, σε επίπεδο δέ ευρωπαϊκής ενοποίησης να συμβάλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση μιας υπερεθνικής εννομης τάξης.

Για την επίτευξη του σκοπού αυτού η νομική επιστήμη πρέπει να εστιάσει όχι μόνο σε δραστηριότητες θεωρητικού επιπέδου, όπως η έρευνα, η συγγραφή μελετών και βιβλίων, ή έκθεση και η ανταλλαγή απόψεων, ή οργάνωση συνεδρίων, αλλά και σε μία άλλη πολύ σημαντική αποστολή της, για την οποία προσωπικά προσέφερα περίπου σαράντα χρόνια από τη ζωή μου, και ένωω τη διδασκαλία. Είναι έργο της διδασκαλίας να όπλίσει τις νέες γενιές νομικών με την απαραίτητη νομική παιδεία και με έμπεριστατωμένες γνώσεις της νομικής μεθοδολογίας: να τους έφοδιάσει με την απαραίτητη έπιστημονική σκέψη, ώστε οι νέες γενιές των νομικών να είναι σε θέση να άντεπεξέλθουν στις ανάγκες και τις προκλήσεις ενός μελλοντικού δικαίου.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2011

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
ΚΥΡΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μεῖ ιδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ ὡς τακτικὸ μέλος τῆς τῆν κ. Ἄννα Μπενάκη-Ψαρούδα, ὀμότιμη καθηγήτρια τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ πρώην Πρόεδρο τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τῆν ὁποία ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος στὴν ἔδρα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου.

Ἡ νέα ἀκαδημαϊκός, μετὰ ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς στὰ Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καὶ Βόννης καὶ ἐρευνητικὴ ἐργασία στὸ Ἰνστιτούτο Max Planck Διεθνοῦς καὶ Ἀλλοδαποῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὸ Freiburg τῆς Γερμανίας, ἀνῆλθε ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς πανεπιστημιακῆς ἱεραρχίας στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ δίδαξε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν καὶ μετὰ μεγάλη ἐπιτυχία Ποινικὸ Δίκαιο καὶ Ποινικὴ Δικονομία.

Τὸ ἔτος 1981 μετὰ τὴν παρότρυνση τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Ράλλη εἰσηλθε στὴν πολιτικὴ, ἀρχικὰ ὡς βουλευτὴς Ἐπικρατείας καὶ στὴ συνέχεια ὡς βουλευτὴς τῆς Α΄ περιφέρειας Ἀθηνῶν τοῦ κόμματος τῆς Νέας Δημοκρατίας, ἐκλεγόμενη συνεχῶς ἕως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2009. Διετέλεσε Ἀναπληρωτὴς Ὑπουργὸς Παιδείας (1989), Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ (1990-1992), Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης (1992-1993) καὶ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων (2004-2007).

Ἐπῆρξε εἰσηγήτρια σημαντικῶν νομοσχεδίων καὶ εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὶς ἀναθεωρήσεις τοῦ Συντάγματος κατὰ τὰ ἔτη 1986 καὶ 2001. Ὡς πολιτικὸς ἀπῆλαυε τοῦ γενικοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴ μετριο-

πάθειά της, προέβαλε δὲ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία διεθνῶς καὶ εἰδικότερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Ἐξ ὧν αὐτῶν καθίσταται προφανὲς ὅτι ἡ κ. Μπενάκη εἰσέρχεται στὴν Ἀκαδημία φέρουσα μαζί της ὄχι μόνον τὸν βαρὺν ὀπλισμὸ τοῦ ἐρευνητῆ τοῦ Δικαίου ἀλλὰ καὶ τὸ κύρος τοῦ ἀνθρώπου τῆς δράσης, τῆς πολιτικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς κοινωνικῆς προσφοράς.

Κυρία συνάδελφε καὶ ἀγαπητὴ φίλη, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχὴς πού σᾶς καλωσορίζει καὶ σᾶς ἀπευθύνει τίς καλύτερες εὐχὲς γιὰ μακρότητα ἡμερῶν ἐν υἰείᾳ καὶ συνέχισι τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κοινωνικῆς προσφοράς Σας — τῶρα πλέον στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκαδημίας.

Σᾶς καλῶ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ μεγάλο διάσημο τοῦ Ἰδρύματος.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα καὶ — σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπόφασι τῆς Συγκλήτου — νὰ παρουσιάσει τὸ ἔργο καὶ τὴ δράσι τῆς νέας ἀκαδημαϊκοῦ.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Ἀγαπητὴ συνάδελφε καὶ φίλη,

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει τὴν παρουσίασι τῆς σταδιοδρομίας, τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐν γένει προσφοράς σας στὴν κοινωνία.

Γεννηθήκατε στὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ τελειώσατε τοὺς κύκλους τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, καὶ φοιτήσατε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία λάβατε τὸ πτυχίο σας τὸ 1957. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ Γερμανικὴ Ὑπηρεσία Ἀνταλλαγῶν σᾶς ἐπέλεξε γιὰ τὴ χορήγησι ὑποτροφίας γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴ Γερμανία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης, ὅπου κάνατε προδιδακτορικὲς ἐρευνες ὑπὸ τὴ διεύθυνσι τοῦ διάσημου Καθηγητῆ τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Φιλοσοφίας Hans Welzel, κορυφαίου ἐκπροσώπου τῆς ποινικῆς θεωρίας, τὴν ὁποία ἀνατάρραξε μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν πράξι ὡς σκόπιμη δράσι.

Καρπὸς τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας σας ἦταν ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ σας μὲ θέμα *Αὐτοσυργία καὶ Συμμετοχὴ στὸ ἔγκλημα κατὰ τὸ γερμανικὸ καὶ ἑλληνικὸ δίκαιο*, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὸ 1961 στὴ διεθνῶς γνωστῇ

σειρά μελετών Συγκριτικοῦ Δικαίου τοῦ Ἰνστιτούτου Max-Planck Διεθνοῦς καὶ Ἀλλοδαποῦ Ποινικοῦ Δικαίου τοῦ Freiburg. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τῆ διατριβῇ προλογίζει ὁ ἴδιος ὁ Welzel. Στὴ διατριβῇ αὐτῇ ἐφαρμόσατε, καὶ μὲ τὰ ἐν συνεχείᾳ δημοσιεύματά σας εἰσαγάγατε στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐπαναστατικὴ τότε διδασκαλία τοῦ Welzel, ἡ ὁποία ἀποτελέσσε καὶ τὴ βάση τῆς κρατούσας σήμερα διδασκαλίας περὶ τοῦ «προσωπικοῦ» ἀδίκου.

Ἡ μονογραφία αὐτῇ ἔτυχε προσοχῆς διεθνῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς βιβλιοκρισίες ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴ Γερμανία, Αὐστρία, Ἑλβετία καὶ Ἰσπανία.

Μὲ τὴν ἐπιστροφή σας στὴν Ἑλλάδα προσληφθήκατε τὸ 1961 ὡς βοηθὸς τοῦ Καθηγητῆ Ν. Χωραφᾶ στὴ Β' ἔδρα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στὴν ἔδρα αὐτῇ διανύσατε ὅλα τὰ στάδια τῆς πανεπιστημιακῆς ἱεραρχίας (βοηθός, ἐπιμελήτρια, ὑφηγῆτρια, ἔκτακτη καθηγήτρια, τακτικὴ καθηγήτρια στὴ Β' ἔδρα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου) καὶ ἀσκήσατε λίαν ἐπιτυχῶς πλήρες διδακτικὸ ἔργο (ἀσκήσεις, φροντιστήρια, διδασκαλία) στὴ Νομικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὸν διορισμό σας (1962) ἕως καὶ τὸ 1981, τόσο στὸ Ποινικὸ Δίκαιο ὅσο καὶ στὴν Ποινικὴ Δικονομία. Ἰδιαιτέρως ὑποστηρίζατε ἐδῶ καὶ στὴ Γερμανία τίς σπουδὲς καὶ ἐπιβλέφατε διατριβὲς πολλῶν σημερινῶν καθηγητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

Τὸ 1971 ἀνακηρυχθήκατε Ὑφηγῆτρια μὲ τὴ διατριβῇ *Τὰ ἀξιολογικὰ στοιχεῖα τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος*, ποὺ πραγματεύεται ἕνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ καὶ ἰδιαιτέρως δυσχερῆ θέματα τῆς θεωρίας τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου. Γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς διατριβῆς αὐτῆς ἐργασθήκατε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ Ἰνστιτούτο Max-Planck τοῦ Freiburg, μὲ ὑποτροφία τοῦ γερμανικοῦ ἰδρύματος Alexander von Humboldt, κατόπιν θερμῆς συστάσεως τῶν Καθηγητῶν Welzel, Jescheck καὶ Χωραφᾶ.

Παράλληλα μεταφράσατε καὶ κυκλοφορήσατε στὰ ἑλληνικὰ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Hans Welzel *Ἡ νέα εἰκὼν τοῦ ποινικοῦ συστήματος* (1963), ἔργο στὸ ὁποῖο συμπυκνώνεται ἡ θεωρία τοῦ Welzel γιὰ τὴν πράξη ὡς σκόπιμη δράση.

Ἐπίσης ἐμπλουτίσατε τὴ θεωρία τῆς Ποινικῆς Δικονομίας — ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ καὶ γνωστὸ, ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου — μὲ τὴ μονογραφία *Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή στὴν Ποινικὴ Δίκη* (1982), ποὺ λόγῳ καὶ τῆς πρακτικῆς χρησιμότητάς της ἔτυχε εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὴ δικαστηριακὴ πρακτικὴ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἐγκυρότερο βοήθημα δικαστῶν, εἰσαγγελέων καὶ δικηγόρων γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν δυσχερέστατων προβλημάτων τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ συνεχεῖς παραπομπὲς σὲ αὐτὴν.

Παράλληλα λάβατε μέρος σέ διαγωνισμό τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηῶν μέ τήν πραγματεία *Ἡ ποινική εὐθὴνῆ ἐκ τῶν κυκλοφοριακῶν παραβάσεων* (1965) καί λάβατε τὸ βραβεῖο Στυλιανοῦ Τεγοπούλου. Ἡ μονογραφία σας αὐτὴ εἰσήγαγε τὸ πρῶτον στήν Ἑλλάδα τίς ὑπὸ διαμόρφωση τότε ἀρχές ἐνός κυκλοφοριακοῦ Ποινικοῦ Δικαίου.

Συνδεθήκατε μέ τὸ ἔγκυρο ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ *Ποινικὰ Χρονικά* ἀρχικὰ τὸ 1962 ὡς συνεργάτης τοῦ Ἄγγελου Μπουρούπουλου, Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου, στή συνέχεια ὡς ἐπιμελήτρια ὕλης καί ἀκολουθῶς, ἀπὸ τὸ 1974 ἕως σήμερα, ὡς Διευθύντρια. Ἡ προσφορά σας αὐτὴ εἶναι, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, τεράστια.

Ἡ θεωρητικὴ συγκρότησή σας ἦταν τὸ πολὺτιμο ἐφόδιο γιὰ τὴ γόνιμη ἐνασχόλησή σας ἐπὶ δεκαετίες μέ τήν ποινικὴ νομολογία, ἔτσι ὥστε ἡ συνεισφορά σας στή σύγκλιση θεωρίας καί πράξης νὰ εἶναι οὐσιαστικὴ καί εὐρύτερα ἀναγνωρισμένη.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς συνεργασίας σας μέ τὰ *Ποινικὰ Χρονικά* εἶχατε ὡς στόχο, μέ ἄρθρα, νομικὰ ζητήματα καί σχόλια, νὰ ἐμπλουτίσετε τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη καί νομολογία μέ νεότερες ἐφαρμογές σέ οὐσιώδη θέματα τοῦ ποινικοῦ κλάδου, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ σέ συγγενεῖς ἐνομες τάξεις, κατὰ κύριο λόγο στή γερμανικὴ ἐνομη τάξη. Ἐπεξεργαζόμενη ὀλόκληρη τὴ νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου καί ἐπιλεκτικὰ τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας, ἐπισημαίνετε λύσεις καί θέσεις τῆς νομολογίας στὸ πεδίο τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καί στὸ πεδίο τῆς Ποινικῆς Δικονομίας. Ἔτσι, δίνετε συχνὰ καί ἔναυσμα σέ νομολογιακὴ μεταστροφή.

Ἡ σθεναρὴ ὑποστήριξη τῶν θέσεών σας δοκιμάσθηκε σέ διάφορες, δύσκολες περιόδους. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, τὸ 1973, ἐν καιρῷ δικτατορίας, σχολιάσατε μέ καυστικότητα δικαστικὴ ἀπόφαση, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι ἀποδεικτικὰ δεκτὴ ὁμολογία τοῦ κατηγορουμένου ἀποσπασθεῖσα διὰ βίας, ἐφόσον διασταυρῶνεται μέ ἄλλα στοιχεῖα ὡς ἀληθές.

Τὰ σχόλια, μέ τὴ γνωστὴ ὑπογραφή σας, ἔγιναν ἀξιολογικὸ μέτρο γιὰ τὴν ποιότητα τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων καί ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος πυξίδας γιὰ τὸν ἐφαρμοστὴ σέ δύσκολα θέματα. Προετοίμασαν δὲ ἐξελίξεις στή νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου καί τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας. Σχετικὲς δημοσιεύσεις σας περιλαμβάνονται στὸ προσφάτως ἐκδοθὲν συλλεκτικὸ ἔργο σας *Θεωρία καί Πράξη τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου*.

Ἐπισημαίνω, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀτμόσφαιρα ἐπιστημονικοῦ διαλόγου μεταξὺ θεωρίας καί πράξης, ποὺ καλλιεργεῖτε ἐντατικὰ μέσῳ τῶν *Ποινικῶν Χρονικῶν*, εἶχε ὡς εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα νὰ ζωογονηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ

δικαστικοῦ κόσμου γιὰ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο ὡς ἐπιστήμη, ὥστε νὰ στραφοῦν διακεκριμένοι εἰσαγγελεῖς καὶ δικαστὲς πρὸς τὴν καλλιέργεια τῶν ποινικῶν ἐπιστημῶν, αὐτοτελῶς ἢ ἐντὸς τῆς πανεπιστημιακῆς οἰκογένειας.

Ἐξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ παρουσία καὶ συμβολὴ σας καὶ ἐκτὸς πανεπιστημιακοῦ χώρου. Ἀπὸ τὸ 1962 εἴσθε Δικηγόρος Ἀθηνῶν, ἔχετε μετάσχει σὲ σειρὰ νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν τῶν Ὑπουργείων Δικαιοσύνης, Παιδείας, Ὑγείας (Κοινωνικῶν Ὑπηρεσιῶν) καὶ ἔχετε ἐκπροσωπήσει τὴ χώρα μας ἐπανειλημμένα σὲ διεθνεῖς συναντήσεις, στὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια.

Τὸ 1982, κατόπιν ἀναζητήσεως ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ράλλη προσώπων ἱκανῶν γιὰ συμμετοχὴ τους στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας καὶ ὕστερα ἀπὸ ἔντονος πιέσεις συναδέλφων σας πού γνώριζαν τὴν ἀξία σας, δεχθήκατε νὰ περιληφθεῖτε στὸ ψηφοδέλτιο Ἐπικρατείας τῆς Νέας Δημοκρατίας καὶ ἐκλεγθήκατε βουλευτὴς. Ἐκτοτε ἐκλεγόσασταν συνεχῶς βουλευτὴς τῆς Α' Περιφέρειας Ἀθηνῶν ἕως τὸ 2009, ὅποτε, μετὰ ἀπὸ 28 χρόνια κοινοβουλευτικῆς θητείας, ἀποφασίσατε νὰ ἀποχωρήσετε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Διατελέσατε Ἀναπληρωτὴς Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης. Ἀπὸ τὸ 2004 ἕως τὸ 2007 ὑπῆρξατε πρώτη γυναίκα Πρόεδρος τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

Συμβάλατε ἐνεργὰ στὶς ἀναθεωρήσεις τοῦ Συντάγματος, τὸ 1986 ὡς εἰσηγήτρια τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης καὶ τὸ 2006 ὡς Πρόεδρος τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ σας στὸ ἔργο τῆς («Συνέλευσης») πού συνέταξε τὸν Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως —στὴν ὁποία μετείχατε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου— ὅπως ἔχουν ἀναγνωρίσει διεθνοῦς κύρους προσωπικότητες-μέλη τῆς Συνέλευσης αὐτῆς. Ἐπίσης, ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ συμμετοχὴ σας κατὰ τὰ ἔτη 2007-2009 στὴν Κοινοβουλευτικὴ Συνέλευση τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης μὲ ἰδιαίτερη ἐνασχόληση μὲ τὴν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων κατὰ τὴν καταπολέμησή τῆς ἐγκληματικότητος, καὶ ἰδίως τῆς τρομοκρατίας.

Ἀγαπητὴ συνάδελφε καὶ φίλη,

Μὲ τὸ πλοῦσιο καὶ πολλαπλὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σας καθὼς καὶ τὴ λαμπρὴ κοινωνικοπολιτικὴ δράση σας, ἔχετε καταστεῖ ἐξαιρετὴ ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ προσωπικότητα, ἡ ὁποία θὰ συμβάλει στὴν πραγματοποίησή τῶν σκοπῶν τῆς Ἀκαδημίας, πού σᾶς ὑποδέχεται ἐπίσημως σήμερα.

Σᾶς εὐχομαί συνέχισή τῶν ἐπιτυχιῶν σας.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΙΩΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ. ΠΑΛΑΙΟΙ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

ΕΙΣΙΓΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
ΚΥΡΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ

Ἐπιθυμῶ τὴ στιγμή αὐτὴ νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὴ βαθιὰ μου εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν τιμητικὴ ἐκλογή μου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς. Τὴν ἐνταξί μου στὸ ἐκλεκτὸ σῶμα τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, τὸ ὑψηλότερο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἱεραρχίας, αἰσθάνομαι ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς καθὼς καὶ τῆς γενικότερης πορείας μου στὸν δημόσιο βίον, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνταμοιβὴ τῆς ἀφοσίωσής μου στὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, στὴν ἐκπαίδευση τῆς σπουδάζουσας νεολαίας καὶ στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ μου στὰ κοινά.

Ταυτόχρονα, ἡ εἰσοδός μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ πρόκληση γιὰ νὰ συμβάλω ἀπὸ τὴ νέα θέση μὲ ὅλες μου τὶς δυνάμεις στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἔργου καὶ τῆς παρουσίας τῆς Ἀκαδημίας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ στὴν ἐπίτευξη τῶν πνευματικῶν καὶ ἐθνικῶν στόχων τῆς. Ὑπόσχομαι νὰ ἐπιστρατεύσω ὅλες μου τὶς δυνάμεις στὴν ἀποστολὴ αὐτῆ.

Ἀκόμη θέλω νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴ φιλόφρονα προσφώνησή του καὶ ἀπὸ βάθους καρδίας τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο γιὰ τὴ γενναιοδωρὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ προσώπου μου, καθὼς καὶ ἐσᾶς, κυρία καὶ κύριοι Ἀκαδημαϊκοί, γιὰ τὴν τιμητικὴ ὑποδοχὴ μου.

Τὴν ἰδιαίτερη αὐτῆ γιὰ ἐμένα στιγμή ἢ σκέψη μου ἀνατρέχει μὲ εὐγνωμοσύνη στοὺς γονεῖς μου, πού μὲ βοήθησαν μὲ ὅλες τους τὶς δυνάμεις νὰ ἀνταποκριθῶ στοὺς στόχους μου, καὶ στὸν σύζυγό μου, σταθερὸ συμπαράστατή στη ζωὴ καὶ στὴν ἐπιστήμη.

Ὅμως ἰδιαίτερη εὐγνωμοσύνη καὶ τιμὴ αἰσθάνομαι γιὰ τοὺς μεγάλους δασκάλους μου, αὐτοὺς πού ἐνέπνευσαν καὶ διαμόρφωσαν τὴν ἐπιστημονικὴ μου πορεία: τὸν Καθηγητὴ Νικόλαο Χωραφᾶ, πού θεμελίωσε τὸ σύγχρονο σύστημα Ποινικοῦ Δικαίου, Δικονομίας καὶ ἐπιστήμης τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὴν Ἑλλάδα καὶ δίδαξε γενεὲς νομικῶν, πού ἐφάρμοσαν τοὺς νέους Ποινικοὺς Κώδικες, καθὼς καὶ τὸν διεθνoῦς κύρου Γερμανὸ Καθηγητὴ μου Hans Welzel, πού ἄνοιξε νέους δρόμους στὴ διδασκαλία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ ἀναδιαμόρφωσε τὴ συστηματικὴ τοῦ ἐγκλήματος.

Τέλος με τιμᾶ τὸ γεγονός ὅτι καλύπτω τὸ Ποινικὸ Δίκαιο στὴν Ἀκαδημία Αῤηνῶν ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀπουσίας του καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν πολὺ σύντομη θητεία δύο διακεκριμένων ποινικολόγων: τοῦ Τιμολέοντος Ἡλιοπούλου (1929-1932) καὶ τοῦ Ἰωάννου Γεωργάκη (1989-1993).

Ἐπέλεξα νὰ ἀσχοληθῶ στὴ σημερινή μου ὁμιλία μὲ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση¹. Σκοπὸς μου εἶναι νὰ ἀναδειχθοῦν οἱ ἐνδεχόμενες μεταλλάξεις καὶ ἀναπροσανατολισμοὶ τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιπτώσεις στὴν ἐπιστήμη τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴ διείσδυση καὶ στὸ δίκαιο αὐτὸ τῆς σταδιακά, ἀλλὰ σταθερά, σχηματιζόμενης εὐρωπαϊκῆς ἔννομης τάξης. Τὸ Ποινικὸ Δίκαιο εἶναι μᾶλλον τὸ τελευταῖο δίκαιο ποὺ ἀναρμονίζεται εὐρωπαϊκά —κατὰ τὴν καθιερωμένη πιά εὐρωπαϊκὴ ὀρολογία— μὲ ἐξάιρεση ἴσως τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις.

Ἡ ἀνθεκτικὴτητα τῶν ἐθνικῶν Ποινικῶν Δικαίων ἀπέναντι στὴν ἰδέα τῆς ὁμογενοποίησης ἔχει τὶς ρίζες τῆς σὲ ὀρισμένες βασικὲς παραδοχὲς, ὅπως στὴ στενὴ σύνδεση τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου μὲ τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία ἢ μὲ τὶς ἀξιολογικὲς ἢ πολιτιστικὲς ἰδιαιτερότητες κάθε χώρας².

Ἡ ἀνάγκη ὥστόσο τῆς πολιτικῆς, πέραν τῆς οικονομικῆς, ἔνωσης τῆς Εὐρώπης ὀδήγησε στὴν ὑπέρβαση αὐτῶν τῶν ἐπιφυλάξεων μὲσῶ καινοτομιῶν ἀλλὰ καὶ συμβιβασμῶν, οἱ ὁποῖοι κατέληξαν, μετὰ τὶς γνωστὲς ἀλλεπάλληλες περιπέτειες, στὴ λεγόμενη *Συνθήκη τῆς Λισσαβώνας* (ΣΕΕ). Ἡ συνθήκη αὐτὴ ἐκφράζει τὴ σημερινὴ καταστατικὴ μορφή τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης (Ε.Ε.) καὶ ἀνοίγει («εὐρωπαϊκοὺς») δρόμους καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου. Μὲ αὐτὴν τὰ κράτη-μέλη, περιορίζοντας ἀκόμη περισσότερο τὰ κυριαρχικά τους δικαιώματα, παραχώρησαν ὑπὸ προϋποθέσεις στὴν Ε.Ε. τὴν ἀρμοδιότητα νὰ θέτει κανόνες Ποινικοῦ Δικαίου, μὲ τοὺς ὁποίους

1. Ἡ ἀνάπτυξη ποὺ ἀκολουθεῖ ἔχει ὡς βάση τὴν τελικὴ καταστατικὴ *Συνθήκη* γιὰ τὴν Ε.Ε., τὴ λεγόμενη *Συνθήκη τῆς Λισσαβώνας*, ποὺ ἐτέθη σὲ ἰσχὺ ἀπὸ 1ης Δεκεμβρίου 2009. Ἡ ἴδια προβληματικὴ μὲ ἀπασχόλησε καὶ παλαιότερα μὲ βάση τὸ προηγηθὲν *Σχέδιο Συνθήκης* γιὰ τὴ θέσπιση *Συντάγματος τῆς Εὐρώπης* στὴ μελέτη μου «Πρὸς ἓνα Εὐρωπαϊκὸ Ποινικὸ Δίκαιο», *Ποινικὰ Χρονικά*, ΝΓ', 2003, σ. 961 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ ἔως τότε βιβλιογραφία. Στὶς ὑποσημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν παρατίθεται μόνον ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. μετὰξὺ πολλῶν SATZGER, *Die Europäisierung des Strafrechts*, 2001, σ. 157 ἐπ., ROSENAU, *Zur Europäisierung im Strafrecht*, *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik* (ZIS), 1, 2008, σ. 19.

ή Ένωση παρεμβαίνει στις εθνικές ποινικές νομοθεσίες και προκαλεί διά τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁδοῦ τὴν «ἐναρμόνισή» τους πρὸς τὶς ἀποφασιζόμενες ἀπὸ τὰ κεντρικὰ εὐρωπαϊκὰ ὄργανα ἐπιταγές.

Ἡ Συνθήκη τῆς Λισσαβόνας, στὸ θέμα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, προχωρεῖ πάντως μέχρι στιγμῆς μὲ φειδῶ στὴν ἐπιλογή τῶν περιοχῶν ὅπου ἡ Ε.Ε. μπορεῖ νὰ ζητεῖ ἐναρμόνιση τῶν ἐθνικῶν ποινικῶν νομοθεσιῶν, ἀκολουθώντας σαφῶς ἀποσπασματικὴ τακτικὴ³. Ἔτσι σὲ πρώτη φάση ἐπιλέγει πρὸς ρύθμιση μόνο περιπτώσεις βαριᾶς ἐγκληματικότητος διασυνοριακοῦ χαρακτῆρα. Ἀπαριθμοῦνται ἐνδεικτικὰ ἡ τρομοκρατία, ἡ ἐμπορία ἀνθρώπων, ἡ σεξουαλικὴ ἐκμετάλλευση γυναικῶν καὶ παιδιῶν, τὸ παράνομο ἐμπόριο ναρκωτικῶν ἢ ὄπλων, τὸ ξέπλυμα βρώμικου χρήματος, ἡ διαφθορά, ἡ νόθευση μέσων πληρωμῆς, ἡ ἐγκληματικότητα μὲ ὑπολογιστές, τὸ ὀργανωμένο ἐγκλημα. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἐγκληματικὲς δραστηριότητες συνηθισμένες μὲ τὸ ρεῦμα τῆς παγκοσμιοποίησης, οἱ ὁποῖες βρίσκονται ἐκτὸς τοῦ βελγνεκοῦς ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῶν δυνατοτήτων ἀντιμετώπισής τους μεμονωμένα ἀπὸ τὰ κράτη-μέλη καὶ τὶς νομοθεσίες τους.

Ἡ θύρα εἶναι ἀνοικτὴ πάντως καὶ γιὰ ἄλλες παρεμβάσεις σὲ περιπτώσεις «ἰδιαιτέρως βαριᾶς ἐγκληματικότητος», κατόπιν συμφωνίας Συμβουλίου καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, μὲ ἀνοικτὰ βέβαια τὸ ἐρώτημα πῶς προσδιορίζεται αὐτὴ ἡ «ἰδιαιτέρως βαριὰ» ἐγκληματικότητα.

Δείγματα ποινικῆς νομοθεσίας ἔχουν τὴν τελευταία δεκαετία ἐκπορευθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν Ε.Ε., ποῦ ἔχουν ἤδη ὀδηγήσει ἢ ἀναμένεται νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἐναρμόνιση τῶν ἐθνικῶν ποινικῶν νομοθεσιῶν. Δὲν εἶναι τὰ καλύτερα ἀπὸ νομοτεχνικὴ ἄποψη, ἐκεῖνο ὅμως ποῦ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι τί ἐκφράζουν καὶ ποῦ ὀδηγοῦν. Πιὸ συγκεκριμένα δηλαδὴ ἐνδιαφέρει τὸ κατὰ πόσον αὐτὰ τὰ δείγματα συμβιβάζονται μὲ τὶς παραδεδομένες ἀρχές τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ποινικῆς Δικονομίας ἢ ἂν ἡ νέα πραγματικότητα προκαλεῖ ἀναπροσανατολισμὸ καὶ ἐπιβάλλει προσαρμογές τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ τῆς ἐπιστήμης ποῦ τὸ ὑπηρετεῖ.

Ἀπὸ τὴ μνεία τῶν ἐγκλημάτων ποῦ μόλις ἀναφέραμε προκύπτει ὅτι τὰ ποινικὰ εὐρωπαϊκὰ νομοθετήματα προσπαθοῦν νὰ καλύψουν τὸ πανευρωπαϊκὸ αἶτημα προστασίας τῶν πολιτῶν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τοὺς σοβαροὺς καὶ καινοφανεῖς κινδύνους ποῦ φαίνεται νὰ ἀπειλοῦν ἀνὰ πάσα στιγμὴ τὴν

3. Ἄρθρ. 83 Συνθήκης γιὰ τὴ Λειτουργία τῆς Ε.Ε. (ΣΛΑΕΕ).

ὑπαρξή τους. Διότι εἶναι πράγματι πανθομολογούμενο ὅτι ὁ ἐφιάλτης τῶν διδύμων πύργων ὄχι μόνο δὲν ὑπεχώρησε, ἀλλὰ συνεχῶς τροφοδοτεῖται ἀπὸ νέες τρομοκρατικές ἀπειλές, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ κρίση ἀνοιξε πλατεῖς δρόμους στὸ ὀργανωμένο ἐγκλημα, τὸ ὁποῖο κινεῖται πιά διασυνοριακὰ ἀπὸ τὸ χρηματοπιστωτικὸ σύστημα ἕως τὴν ἐμπορία ἀνθρώπων, ναρκωτικῶν, ὄπλων, τῆ σεξουαλικῆ ἐκμετάλλευση κ.ο.κ. Μέσα σὲ αὐτὴ τῆ γενικευμένη ἀτμόσφαιρα κινδύνου καλεῖται τὸ Ποινικὸ Δίκαιο νὰ ἀπλώσει τὴν προστατευτικὴ ἀσπίδα του καὶ μοιραῖο εἶναι νὰ ὑφίσταται τὶς ἐπιδράσεις τῆς συγκυρίας.

Μιὰ πρώτη καὶ εὐδιάκριτη ἐπίπτωση παρατηρεῖται στὴ φύση καὶ στὸν χαρακτήρα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου.

Τὸ Ποινικὸ Δίκαιο, κατὰ τὴν κλασικὴ ἀντίληψη ποὺ ἔχει παγιωθεῖ στὶς δημοκρατικές ἐννομες τάξεις, εἶναι τὸ Δίκαιο ποὺ διασφαλίζει τὴ σφαῖρα ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας τοῦ πολίτη. Τὴν διασφαλίζει ἀπὸ ἐγκληματικές προσβολές ἐναντίον του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κρατικὴ ἐξουσία, μέσῳ τῶν ἐγγυήσεων ποὺ τοῦ παρέχει. Τώρα, ὅμως, μιὰ ἄλλη ἀξία, πέραν τῆς ἐλευθερίας, ἀναδύεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα, ποὺ ἀποτυπώνεται, ὅπως θὰ δοῦμε, στὰ δείγματα εὐρωπαϊκῆς νομοθεσίας. Εἶναι ἡ προστασία τῆς προσωπικῆς ἀσφάλειας.

Εἰδικότερα, κατὰ τὸ ἄρθρο 3 τῆς Συνθήκης γιὰ τὴν Ε.Ε. «ἡ Ἐνωση προσφέρει στοὺς πολίτες τῆς ἑνα χώρου ἐλευθερίας, ἀσφάλειας καὶ δικαιοσύνης», ἐνῶ ἀκόμη πρὸ χαρακτηριστικὰ τὸ ἄρθρο 6 τοῦ Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων ὀρίζει ὅτι «κάθε ἄνθρωπος ἔχει δικαίωμα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀσφάλεια». Μπορεῖ, λοιπόν, οἱ συνταγματολόγοι νὰ ἐρίζουν γιὰ τὸ κατὰ πόσον ἡ προσωπικὴ ἀσφάλεια εἶναι ἢ ὄχι αὐτοτελὲς ἀτομικὸ δικαίωμα, ἢ Συνθήκη τῆς Λισσαβώνας σαφῶς πάντως τὴν ἀνάγει σὲ αὐτοτελῶς προστατευόμενο δικαίωμα τοῦ εὐρωπαϊοῦ πολίτη, μὲ συνέπεια ὡς δικαίωμα ποὺ εἶναι πλεόν νὰ γεννᾷ ἀντίστοιχο αὐτοτελὲς καθήκον προστασίας του⁴.

4. Γιὰ τὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἀναβάθμιση τῆς προσωπικῆς ἀσφάλειας σὲ ἀτομικὸ δικαίωμα στὸ πλαίσιο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαίου βλ. μεταξὺ πολλῶν DANNECKER, Die Dynamik des materiellen Strafrechts unter dem Einfluss europäischer und internationaler Entwicklungen, ZStW, 117, 2005, σ. 742 ἐπ. Τὸ θέμα ἀπασχόλησε ἔντονα καὶ τὴν ἴδια τὴ Συνέλευση, ποὺ συνέταξε τὴ Συνθήκη, πλὴν ὅμως ἡ «ἀσφάλεια» παρέμεινε τελικὰ στὸ κείμενο γιὰ λόγους ἰσορροπιῶν.

Όπως θά δοῦμε στή συνέχεια, γιά νά ἐκπληρώσει τὸ καθήκον αὐτὸ προστασίας τοῦ εὐρωπαϊοῦ πολίτη ἀπὸ τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ προαναφέραμε, ἡ Ε.Ε. προχωρεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Παρὰ δηλαδὴ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ε.Ε. μὲ τὴν προσχώρησή της στὴν ΕΣΔΑ⁵ υἱοθετεῖ τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, στὴ στάθμιση μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀσφάλειας, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸ παραδοσιακὸ Ποινικὸ Δίκαιο, φαίνεται στὴ συγκυρία αὐτὴ νά κλίνει ὑπὲρ τῆς ἀσφάλειας⁶. Τὴν τάση αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γενικότερο κλίμα ἀνασφάλειας ποὺ ἐπικρατεῖ, τὸ ὁποῖο διαμορφώνει κοινὴ γνώμη ἀνεκτικῆ, ἀν ὄχι καὶ ἐπιδοκιμαστικῆ, τῶν παραπάνω τάσεων. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δημιουργεῖ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀναταράξεις.

Ὡς πρὸ σοβαρὴ διαταραχὴ θεωρῶ αὐτὴν ποὺ παρατηρεῖται σὲ σχέση μὲ τὸ εὖρος τοῦ πεδίου τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ποὺ ἀναγορεύεται ὡς ἀξιόποινη. Ἐνῶ δηλαδὴ παραδοσιακὰ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο, λειτουργώντας ὡς *ultima ratio* (δηλαδὴ ὡς ἔσχατη λύση), περιορίζεται στὴν τιμωρία κάθε συμπεριφορᾶς ποὺ προκαλεῖ σοβαρὴ βλάβη ἐννόμων ἀγαθῶν τοῦ προσώπου (ἀνθρωποκτονία, σωματικὴ βλάβη, φθορὰ κ.λπ.) ἢ ἔστω συγκεκριμένη διακινδύνευσή τους (ἐμπρησμός, πλημμύρα, διατάραξη τῆς ἀσφάλειας τῶν συγκοινωνιῶν κ.λπ.), καὶ μάλιστα στὸν βαθμὸ τοῦ τετελεσμένου ἐγκλήματος ἢ τὸ πολὺ τῆς ἀπόπειρας, ἤδη τὸ εὐρωπαϊκῆς προέλευσης Ποινικὸ Δίκαιο τείνει νά ἐκτινάξει τὰ ὄρια αὐτὰ πρὸς κάθε κατεύθυνση.

Τιμωρεῖ καταρχὴν ὡς πλήρη ἐγκλήματα πολλὰς ἀπλῶς προπαρασκευαστικὰς πράξεις. Προκειμένου ὅμως νά συλλάβει τὸν κίνδυνον νά πραγματοποιηθοῦν τὰ ἐγκλήματα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν Ε.Ε., προμεταθέτει τὸ πεδίο τοῦ ἀξιοποίνου τόσο πολὺ, ὥστε νά καθίσταται ἀξιόποινη καὶ μόνη ἡ ὑποψία κινδύνου προσβολῆς ἐννόμων ἀγαθῶν⁷. Ἀναγορεύονται ἔτσι ὡς

5. Ἄρθρ. 6, § 2 ΣΕΕ.

6. Βλέπε χαρακτηριστικὰ γιά τὴ διεκυστίνδα μεταξὺ ἀσφάλειας καὶ ἐλευθερίας τὴν ἰδιαιτέρα ἐντονη κριτικὴ τῶν ALBRECHT, *Die vergessene Freiheit*, 2η ἔκδ. 2006, HASSEMER, *Strafrecht in einem europäischen Verfassungsvertrag*, ZStW, 116, 2004, σ. 310 ἔπ.

7. Σχετικὰ μὲ τὴ διεύρυνση τοῦ πεδίου τοῦ ἀξιοποίνου ἐπικρατεῖ ἐντονος προβληματισμός. Βλ., π.χ., SATZGER, *Das Strafrecht als Gegenstand europäischer Gesetzgebungstätigkeit*, *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, KritV, 2008, σ. 34 ἔπ., HEFENDEHL, *Europäisches Strafrecht; bis wohin und nicht weiter?*, ZIS, 6, 2006, σ. 232.

αξιόποινες συμπεριφορές που αυτές καθ' έαυτές δέν παρουσιάζουν κατά κανόνα έμφανή πραγματικό ή σχετικά μετρήσιμο κίνδυνο προσβολής έννόμων αγαθών, πλὴν όμως ύποδηλώνουν μιὰ πιθανή ενδιάθετη τάση νὰ καταλήξουν στην τέλεση έγκλημάτων, από αυτά που βρίσκονται σήμερα —και δικαιολογημένα— στο στόχαστρο τῆς εὐρωπαϊκῆς νομοθεσίας.

Τὸ προνομιακὸ πεδίο ανάπτυξης αὐτῆς τῆς τάσης (που ἀπαντᾶται βέβαια, ἀλλὰ σὲ πολὺ περιορισμένη κλίμακα, καὶ στὰ ἐγκλήματα ἀφηρημένης διακινδύνευσης τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Δικαίου) εἶναι κατεξοχὴν τὸ πεδίο τοῦ οργανωμένου ἐγκλήματος καὶ τῆς τρομοκρατίας, ὅπου ἐπικεντρώνουμε καὶ τὸ ενδιαφέρον μας ὡς τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ.

Στὴ σχετικὴ νομοθεσία χαρακτηριστικὴ εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ πορεία που ἀκολουθεῖ ἡ ποινικοποίηση, ἡ ὁποία ξεκινᾷ κλιμακωτὰ ἀπὸ τὴν τιμώρηση τῆς συγκρότησης ἢ συμμετοχῆς σὲ ἐγκληματικὴ ὀργάνωση (αξιόποινη πράξη γενικὰ ἀναγνωριζόμενη ὡς τέτοια), προχωρεῖ κατόπιν στὴν τιμώρηση τῆς προετοιμασίας τῆς ἐγκληματικῆς ὀργάνωσης ἢ τῆς πρόκλησης καὶ προσφορᾶς γιὰ αὐτὴ τὴ δραστηριότητα (ἐγκλημα ἐπίσης παγιωμένο πιά στὶς νομοθεσίες), φθάνει ὅμως τώρα στὴν τελευταία ἀπόφαση-πλαίσιο τοῦ 2008 νὰ ποινικοποιεῖ, μεταξὺ ἄλλων, τὴν «μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο διάθεση ἑνὸς μηνύματος πρὸς τὸ κοινὸ (ὑπονοεῖται βασικὰ τὸ διαδίκτυο) μὲ πρόθεση τὴν ὑποκίνηση σὲ τέλεση ἑνὸς ἀπὸ τὰ προβλεπόμενα ἐκεῖ σοβαρὰ ἐγκλήματα, ὅταν, εἴτε ὑποστηρίζει ἄμεσα εἴτε καὶ ὄχι τὰ ἐγκλήματα αὐτά, προκαλεῖ κίνδυνο τέλεσης ἑνὸς ἢ περισσοτέρων τέτοιων ἐγκλημάτων». Ἡ ἐμφανὴς προμετάθεση τοῦ ἀξιοποίνου μέχρι τοῦ πεδίου τῆς ὑποψίας (ἀδιόρατης ἐν προκειμένῳ) δείχνει νὰ φθάνει, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ⁸, σχεδὸν ἕως τὴν ποινικοποίηση τοῦ φρονήματος.

Δύσκολα, ὡστόσο, διανοεῖται κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴ ρεαλιστικὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀπόφασης, μᾶλλον καὶ τὴν ἀναγκαιότητά της. Ὅταν πρόσφατα, ἔνεκα πληροφοριῶν ἀπὸ τὸ διαδίκτυο καὶ μετὰ διασταύρωση τηλεπικοινωνιακῶν στοιχείων, οἱ μαζικοὶ χῶροι μεγάλων εὐρωπαϊκῶν πρωτεύουσῶν (ἀεροδρόμια, σιδηροδρομικοὶ σταθμοί, χριστουγεννιάτικες ἀγορὲς) τέθηκαν ἀναγκαστικὰ ὑπὸ ἀσφυκτικὴ ἀστυνομικὴ φύλαξη καὶ μάλιστα

8. Πολὺ εὐστοχα ΚΑΙΦΑΦΑ-ΓΚΜΗΑΝΤΙ, Ἡ πρόληψη τῆς τρομοκρατίας καὶ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο τῆς προληπτικῆς καταστολῆς, *Ποινικὰ Χρονικά*, ΝΘ', 2009, σ. 385 ἐπ., ὅπου καὶ εὐρεία βιβλιογραφία, KRESS, Das Strafrecht in der Europäischen Union vor der Herausforderung durch organisierte Kriminalität und Terrorismus, *JA*, 2005, σ. 220 ἐπ.

ἐκλείσει ἐπὶ ἡμέρες γιὰ τὸ κοινὸ ἀκόμη καὶ τὸ γερμανικὸ Κοινοβούλιο λόγω φόβου τρομοκρατικοῦ κτυπήματος, καὶ ὅταν καθημερινὰ ἐντοπίζονται καταστάσεις ἐτοιμότητος γιὰ χτυπήματα μεγάλου ἢ μικροῦ βεληνεκοῦς (πακέτα βόμβες, κ.λπ.), ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὸ εἶδος τῶν καινοφανῶν κινδύνων, ποὺ ἀπειλοῦν τὸν εὐρωπαϊὸ πολίτη, καὶ τὴν ἀπαίτησιν ἀπὸ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο νὰ ἐνεργοποιήσῃ τὸν προστατευτικὸ του ρόλο.

Ἀνάλογα φαινόμενα ἀοριστίας καὶ σύγχυσης παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλα νομοθετήματα εὐρωπαϊκῆς προέλευσης, στὰ ὁποῖα δὲν μπορούμε τώρα νὰ εἰσέλθουμε. Ἀπὸ τὰ δείγματα αὐτὰ γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ Ποινικὸ Δίκαιο ὑπερβαίνει πλέον τὸν κλασικὸ ρόλο του, ὡς δικαίου ἀποτροπῆς ὑπαρκτῶν, μετρήσιμων καὶ περιγράψιμων προσβολῶν τῶν ἐνόμων ἀγαθῶν τοῦ πολίτη, καὶ αὐτοαναγορεύεται, πέραν τῶν ἄλλων, καὶ σὲ δίκαιο ἀποτροπῆς πιθανῶν κινδύνων⁹, κινδύνων ποὺ γίνονται αἰσθητοὶ κυρίως σὲ εὐρωπαϊκὸ, ἀλλὰ δυστυχῶς πιά καὶ σὲ ἔθνικὸ ἐπίπεδο.

Ὁ νέος αὐτὸς προσανατολισμὸς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ὁδηγεῖ μοιραῖα τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τὴς ἐναρμονιζόμενες ἔθνικες νομοθεσίες σὲ ἔξαρσιν τῆς ποινικοποίησης, ποὺ ἐκδηλώνεται κατὰ πρῶτον λόγον στὴν ἐπιλογή καὶ περιγραφή τῶν ἐγκλημάτων. Οἱ εὐρεῖες ἀντικειμενικὲς ὑποστάσεις καὶ οἱ ἀόριστες ἐννοιες ποὺ χρησιμοποιοῦνται καθιστοῦν, ὅπως εἶδαμε, δυσδιάκριτα τὰ ὅρια μεταξὺ ἀξιόποινης καὶ μὴ ἀξιόποινης συμπεριφορᾶς καὶ δημιουργοῦν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὸ ποιοὶ τελικὰ ἐμπίπτουν καὶ ποιοὶ δὲν ἐμπίπτουν στὸ ἀξιόποινο. Ἡ λειτουργία τοῦ θεμελιώδους κανόνα «οὐδὲν ἐγκλημα, οὐδεμία ποινὴ ἄνευ νόμου» φαίνεται ἔτσι προβληματική.

Ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ ἄλλο θεμελιώδες σκέλος τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, δηλαδή τὴν πρόβλεψιν τῶν ποινῶν, παρατηρεῖται ἡ ἴδια σκλήρυνσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς νομοθεσίας. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιβάλλεται στὶς ἔθνικες νομοθεσίες νὰ θεσμοθετοῦν ἀσυνήθως ὑψηλὰ ὅρια ποινῶν, νὰ προτιμᾶται ἡ ποινὴ κατὰ τῆς ἐλευθερίας ἀντὶ τῆς χρηματικῆς, νὰ δυσχεραίνεται ἢ νὰ ἀποκλείεται ἡ παροχὴ ἀναστολῆς ἢ μετατροπῆς τῆς ποινῆς κ.ο.κ. Ἐτσι δημιουργεῖται τὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ πῶς ἐπιδρᾷ τὸ νέο κλίμα εἰδικότερα στοὺς σκοποὺς τῆς ποινῆς, δηλαδή ἐρωτᾶται ποιοὺς σκοποὺς δείχνει νὰ

9. HASSEMER, Sicherheit durch Strafrecht, HRRS, 2006, σ. 129 ἐπ., καὶ Strafrecht, Prävention, Vergeltung, ZIS, 7, 2006, σ. 266 ἐπ.

έξυπηρετεί πλέον ή ποινή και πώς αυτή διαμορφώνεται στο εύρωπαϊκής προέλευσης Ποινικό Δίκαιο.

Στις κλασικές θεωρίες περί ποινής, γνωστές και σε μη νομικούς, δηλαδή τις θεωρίες της ανταπόδοσης, της γενικής πρόληψης και της ειδικής πρόληψης, δεν χρειάζεται να αναφερθώ. Η έκτεταμένη και έντονη έπιστημονική αντιπαράθεση στο παρελθόν μεταξύ των θεωριών αυτών συγκροτεί μιὰ συναρπαστική ιστορία ιδεών και έμπειριών στο πεδίο του Ποινικού Δικαίου και όχι μόνο. Σήμερα έχει καταλήξει σε όρισμένες παραδοχές, από τις οποίες όφείλουμε να έκκινήσουμε για να εκτιμήσουμε τη νέα, εύρωπαϊκή πλέον, πραγματικότητα.

Παγιωμένη θεωρείται πλέον σήμερα στις περισσότερες εύρωπαϊκές έννομες τάξεις ή λεγόμενη αρχή του πταίσματος ή «αρχή της ένοχής», ή όποια έκκινεί από την αντίληψη ότι ή ποινή είναι απάντηση της πολιτείας στο έγκλημα ανάλογη με τη σοβαρότητα της προκαλούμενης από την πράξη διατάραξης της κοινωνικής συμβίωσης. Η διατάραξη αυτή εκφράζεται στην αντικειμενική βαρύτητα της πράξης σε συνδυασμό όμως με την προσωπική ένοχη (τό πταίσμα) του δράστη. Τα στοιχειά αυτά καθορίζουν τη φύση, τό είδος και τό νομοθετικό πλαίσιο της ποινής, μέσα στο όποιο εκπληρώνονται συνδυαστικά οι σκοποί της ποινής. Έτσι κινείται τό «σύνθηθε» Ποινικό Δίκαιο, ένα δίκαιο που τείνει περισσότερο, σύμφωνα με τους γενικά αποδεκτούς ανθρωπιστικούς κανόνες, προς την επιείκεια παρά προς την άυστηρότητα.

Κινούνται άραγε μέσα στο πλαίσιο αυτό τα δείγματα εύρωπαϊκής νομοθεσίας που μάς άπασχολούν; Η παρατήρηση αλλά και οι προεργασίες δείχνουν ότι πρώτιστα, ιδίως στην προαναφερθεΐσα διασυνοριακή έγκληματικότητα, κυρίαρχο στοιχείο που προσδιορίζει όχι μόνο τον τρόπο συγκρότησης των έγκλημάτων αλλά και την πρόβλεψη των ποινών είναι τό επικίνδυνο πρότυπο που ενσαρκώνει ο δράστης αυτών των έγκλημάτων, τό όποιο και σφραγίζει τη φυσιογνωμία της πράξης. Μέσω της εύρωπαϊκής νομοθεσίας εισέρχεται δηλαδή στις έθνικές νομοθεσίες, ως προέχον στοιχείο προσανατολισμού του Ποινικού Δικαίου, όχι τόσο ή απάντηση στο έγκλημα με την πρόβλεψη και επιβολή ποινών άνάλογων προς τη βαρύτητα της πράξης και τον βαθμό ένοχής του δράστη, αλλά εισέρχεται ως στοιχείο προσανατολισμού ή μέσω της ποινής αντιμετώπιση της ιδιαίτερης επικινδυνότητας όρισμένων δραστών επικινδυνότητας, ή όποια τεκμαίρεται ότι προκύπτει από τις συγκροτούμενες στο εύρωπαϊκό πλαί-

σιο ἐγκληματικές πράξεις. Ἐν προκειμένῳ εἶναι ἐμφανῆς ἡ μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὴν πράξη στὸν δράστη¹⁰.

Χαρακτηριστικὴ τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀπάντηση ποῦ δίδεται ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ εὐρωπαϊκὰ κείμενα. Ἡ ποινὴ πρέπει νὰ εἶναι, κατὰ ἐπαναλαμβανόμενη εὐρωπαϊκὴ φρασεολογία, πρῶτιστα ἀποτελεσματικὴ καὶ ἐκφοβιστικὴ, παράλληλα βέβαια καὶ κατάλληλη καὶ ἀναλογικὴ. Τὸ ἐκφοβιστικὸ ἄρα στοιχεῖο ὡς σκοπὸς τῆς ποινῆς, δηλαδὴ ἡ διὰ τοῦ ἐκφοβισμοῦ ἀποτροπὴ τῶν πολλῶν καὶ ἰδίως τῶν ἐπιδόξων δραστῶν παρόμοιων ἐγκλημάτων, εἶναι προεξάρχον μέλημα, τόσο ποῦ νὰ διερωτᾶται κανεὶς ἂν ἀναβίωσε διὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁδοῦ μία ξεχασμένη ἀπὸ παλιὰ θεωρία, ἡ λεγόμενη θεωρία τοῦ ψυχολογικοῦ καταναγκασμοῦ. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ποῦ τὴν διατύπωσε ὁ μεγάλος Βαυαρὸς ποινικολόγος τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα Feuerbach, μόνο μὲ τὴν πρόβλεψη καὶ κατάγνωση ἐξοντωτικῶν ποινῶν ἀποτρέπονται οἱ ἐπίδοξοι δράστες ἀπὸ τὴν τέλεση ἐγκλημάτων.

Ἡ ἀρχαία αὐτὴ ἐκδοχὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι γρήγορα παραμερίσθηκε, καθὼς κυριάρχησε στὸ Ποινικὸ Δίκαιο ἡ θεμελιώδης καντιανὴ κλασικὴ ρήση — ποῦ εἶναι καὶ ἡ πεμπτουσία τῆς σύγχρονης συνταγματικῆς καὶ ὑπερσυνταγματικῆς ἀρχῆς τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου — ὅτι ἡ ἐπιβαλλόμενη στὸν συγκεκριμένο δράστη ποινὴ καὶ μέσω αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος-δράστης δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ νομιμοποιηθεῖ ὡς μέσο ἐκφοβισμοῦ ἄλλων.

Τὰ λίγα λοιπὸν ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα εὐρωπαϊκῆς ποινικῆς νομοθεσίας, ποῦ μᾶς ἀπασχόλησαν, δείχνουν νὰ προκαλοῦν (μᾶλλον ἀνεπιγνώτως) ἀπόκλιση ἀπὸ δύο θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ σύγχρονου Ποινικοῦ Δικαίου: α) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης, ποῦ εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ἔννοιας τῆς ἐνοχῆς στὸ παραδεδομένο Ποινικὸ Δίκαιο καὶ β) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ Ποινικὸ Δίκαιο στὴ σύγχρονη δημοκρατικὴ πολιτεία εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι δίκαιο τῆς πράξης (δηλαδὴ προσανατολισμένο πρῶτιστα πρὸς τὴν πράξη) καὶ ὄχι, ἢ μόνο κατ' ἐξαιρέση, ποινικὸ δίκαιο τοῦ δράστη καὶ καθόλου ποινικὸ δίκαιο τοῦ φρονήματος.

Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς εἰκόνας δύο λόγια μόνο καὶ γιὰ τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, τὴν Ποινικὴ Δικονομία, ὅπου παρατηρεῖται ὁμοίως σκλήρυνση ἰδίως στὶς μεθόδους ἐξιχνίασης καὶ δίωξης τῶν ἐγκλημάτων εὐρωπαϊκοῦ ἐνδιαφέροντος.

10. FRISCH, *Konzepte der Strafe und Entwicklungen des Strafrechts in Europa*, GA, 2009, σ. 385 ἐπ.

Τὰ άτομικά δικαιώματα πού δοκιμάζονται ιδιαίτέρως εἶναι τὸ δικαίωμα σεβασμοῦ τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς καὶ σεβασμοῦ τῶν προσωπικῶν δεδομένων, πού καὶ τὰ δύο εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας.

Εἰδικές ἀνακριτικὲς πράξεις, ὅπως ἡ διὰ τεχνολογικῶν μέσων ὀπτική καὶ ἀκουστικὴ παρακολούθηση ὑπόπτων, πού σημειωτέον μπορεῖ νὰ γίνει καὶ στὸ ἄσυλο τῆς κατοικίας ἢ σὲ ἐπαγγελματικούς χώρους, ἢ ἠλεκτρονικὴ ἐπιτήρηση, ἢ παρακολούθηση τῶν πάσης φύσεως ἐπικοινωνιῶν, ἢ ἠλεκτρονικὴ διασταύρωση προσωπικῶν δεδομένων, ἢ φύλαξη ἐπὶ μακρὸν τῶν τηλεπικοινωνιακῶν δεδομένων μὲ σκοπὸ τὴν ἀξιοποίησή τους, ἂν προκύψει ὑπόψια τέλεσης ἐγκληματικῶν πράξεων, ἢ ἀστυνομικὴ διείσδυση μὲ συγκεκριμένους πράκτορες γιὰ νὰ συλληφθοῦν δράστες ἐπ' αὐτοφῶρα, ὅλες αὐτὲς οἱ ἀνακριτικὲς πράξεις ἔχουν ἤδη εἰσαχθεῖ στὶς ἐθνικὲς νομοθεσίες, ἀλλοῦ σὲ ἀκραία μορφή, ἀλλοῦ συγκαταλημένα καὶ μὲ δικαστικούς περιορισμούς, ὅπως στὴ δική μας. Οἱ ἀρνητικὲς πάντως ἐξελίξεις στὸ ὀργανωμένο ἐγκλημα καὶ τὴν τρομοκρατία, ὅπως π.χ. οἱ τελευταῖες ἀπειλὲς μὲ πακέτα-βόμβες, οἱ ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας κ.λπ., δὲν ἀφήνουν περιθώρια ὑποχώρησης, ἀλλὰ ἀντίθετα δημιουργοῦν νέα ἐρεθίσματα γιὰ κλιμάκωση.

Τὴν ἀποφασιστικὴ πάντως διεμβόλιση καὶ τῆς Ποινικῆς Δικονομίας ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ νομοθεσία ὀλοκλήρωσε ἡ Συνθήκη τῆς Λισσαβώνας μὲ τὴν καταστατικὴ πλέον υἱοθέτηση τῆς λεγόμενης ἀρχῆς τῆς ἀμοιβαίας ἀναγνώρισης δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ ἄλλων πράξεων ποινικοῦ χαρακτήρα μεταξὺ τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς Ε.Ε. Στὴν ἀνάλυση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ ἰδίως στὶς ἐπιπτώσεις τῆς στὰ δικαιώματα τοῦ κατηγορουμένου δὲν μποροῦμε νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ¹¹.

Ἡ ἀνάπτυξη πού προηγήθηκε κατέδειξε, ἐλπίζω, ὅτι οἱ νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τῆς Ε.Ε., πού ὑπαγορεύονται κατ' ἀνάγκη ἀπὸ συγκυρι-

11. Βλ. ἐνδεικτικὰ SCHÜNEMANN, Ein Kampf ums europäische Strafrecht. Rückblick und Hinblick, *Festschrift für Andrej Szware*, 2009, σ. 119 ἐπ., ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κοινωνικὸ Ποινικὸ Δίκαιο καὶ Γενικὲς Ἀρχές τοῦ Κοινωνικοῦ Δικαίου, *Ποινικά Χρονικά*, Ξ', 2010, σ. 161 ἐπ. Ἐνόςω δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθεῖ ἐναρμόνιση τῶν ἐθνικῶν νομοθεσιῶν τόσο στὸ οὐσιαστικὸ ὅσο καὶ στὸ δικονομικὸ πεδίο, ἢ ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαίας ἀναγνώρισης δικαστικῶν ἀποφάσεων προκαλεῖ σοβαροὺς περιορισμοὺς τῶν δικαιωμάτων υπεράσπισης, κυρίως λόγω τῆς ἀδυναμίας ἐπίκλησης τοῦ διπλοῦ ἀξιοποίνου. Γι' αὐτὸ καὶ φαίνεται ὅτι ἐπισπεύδεται ἡ ἐκδοση δύο εὐρωπαϊκῶν ὁδηγιῶν, ἀφενὸς γιὰ τὴν ἐνοποίηση τοῦ δικαίου τῶν ἀποδείξεων καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴν κατάσχεση τῶν δικαιωμάτων υπεράσπισης τοῦ κατηγορουμένου.

ακές ανάγκες, συντελούνται χωρίς κατά βάθος επιστημονική έπεξεργασία: έπιτυγχάνονται δηλαδή έρρήμη ή στο περιθώριο μόνο βασικών αρχών του Ποινικού Δικαίου, αρχών που καθιερώθηκαν έπειτα από μακρές ζυμώσεις και έπίπονες επιστημονικές αντιπαραθέσεις διάρκειας δύο και πλέον αιώνων.

Άμεσο, λοιπόν, είναι τó έρώτημα που ανακύπτει: Ή επιστήμη του Ποινικού Δικαίου πώς αντιδρά;

Μιά πραγματικά άκρεια αντίδραση μέρους τής επιστήμης, με άφορμή τή σύγχρονη έξτρεμιστική έγκληματικότητα, είναι ó διαχωρισμός του Ποινικού Δικαίου σε δίκαιο του Πολίτη, δηλαδή τó συνταγματικά όριοθετημένο κλασικό Ποινικό Δίκαιο, και σε δίκαιο, όπως λέγεται, του Έχθρου, δηλαδή ένα έπιθετικό πολεμικό Ποινικό Δίκαιο που δέν ύπόκειται σε περιορισμούς. Εύνόητο είναι ότι μιά τόσο ρηξικέλευθη θέση, που θυμίζει τόν Μεγαλέξανδρο και τόν Γόρδιο δεσμό, δέν είναι δυνατό να αντιμετωπισθεί έδω¹².

Τó έρώτημά μας τίθεται, λοιπόν, στην παραδεδομένη επιστήμη του Ποινικού Δικαίου.

Οί αρχικές αντιδράσεις, ιδίως από τόν γερμανικό επιστημονικό κόσμο του Ποινικού Δικαίου, ύπῆρξαν έντονα έπικριτικές, σχεδόν έχθρικές και έν μέρει άπαξιωτικές¹³. Δέν προκάλεσαν ώστόσο καμία άνάσχεση. Ή όριστικοποίηση μάλιστα τής Συνθήκης τής Λισσαβώνας, άκόμη πιό χαρακτηριστικά ή άπόφαση-όρόσημο του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου έπί προσφυγής κατά τής συνταγματικότητας τής Συνθήκης τής Λισσαβώνας, τó όποιο με κάποιες ύποδείξεις άνοιξε τόν δρόμο για τήν εύρωπαϊκή πορεία και του Ποινικού Δικαίου, όλες αυτές οί εξέλιξεις όδήγησαν σε άλλαγή σκηνοικού και στόν επιστημονικό χώρο. Έγινε δηλαδή αντίληπτό ότι τή θέση τής άρνητικής κριτικής πρέπει να καταλάβει ή έποικοδομητική συμβολή.

12. Βλ. συγκεντρωτικά τήν πρόσφατη μονογραφία ΒΛΩΙΩΤΗ, *Τραγικά διλήμματα στην έποχή του «πολέμου κατά τής τρομοκρατίας»*, Άπό τήν σελίδα του Καρνεάδη στο «Ποινικό Δίκαιο του Έχθρου», 2010.

13. Κατεξοχήν SCHÜNEMANN, Europas verschwitzte Usurpierung einer furchtbaren Gewalt, *ZIS*, 14, 2007, σ. 535 έπ., Europäischer Sicherheitsstaat = europäischer Polizeistaat?, *ZIS*, 14, 2007, σ. 528 έπ., Ewigkeitsgarantien im europäischen Strafrecht. Ein Appell an die deutsche Volksvertretung, *KritV*, 2008, σ. 7 έπ. Βλ. έπίσης από τήν έλληνική πλευρά ΠΑΥΛΟΥ, Τó Ποινικό Δίκαιο και οί «Άποφάσεις-Πλάισιο» τής Ε.Ε., *Ποινικά Χρονικά*, ΝΔ', 2004, σ. 961 έπ.

Ευθύς ἀμέσως προέκυψαν ὡστόσο νέες δυσκολίες, διότι, ὅπως τὸ Ποινικὸ Δίκαιο εἶναι κατεξοχὴν ἔθνικὸ δίκαιο, ἔτσι καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου εἶναι ἐπιστήμη στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννομη τάξη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὰ ἐρεθίσματα καὶ διαμορφώνει τὴ θεωρία καὶ μεθοδολογία της. Μὲ τὴ μεθοδολογία καὶ συστηματικὴ ποιᾶς ἐπιστήμης τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου μπορεῖ νὰ διαμορφωθεῖ ἓνα σύστημα ἀρχῶν, μεθόδων καὶ ἐλάχιστων κανόνων, πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς κατευθυντήρια πυξίδα κατὰ τὴ διαμόρφωση τῶν εὐρωπαϊκῶν κανόνων Ποινικοῦ Δικαίου; Καὶ τοῦτο διότι φαίνεται ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ὑπάρξει προσέγγιση μεταξὺ τῶν κυρίαρχων στὴν Εὐρώπη ἐπιστημονικῶν κατευθύνσεων τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου. Οἱ ἀποκλίσεις μεταξὺ τους φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀγεφύρωτες¹⁴.

Κυρίαρχη θέση κρατᾶ ἡ *γερμανικὴ ἐπιστήμη* τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου μὲ τὴ λεγόμενη *δογματικὴ* τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου. Στηρίζεται στὸ κωδικοποιημένο γερμανικὸ Ποινικὸ Δίκαιο —μεῖγμα τῆς ρωμαϊκῆς καὶ γερμανικῆς παράδοσης. Μὲ τὴν προτεραιότητα πού δίδει ἡ γερμανικὴ ἐπιστήμη στὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία, αὐτονομεῖται τρόπον τινὰ σὲ σχέση μὲ τὸ στενὸ γράμμα τοῦ νόμου. Ἀποτέλεσμα εἶναι ἓνα μεγαλειῶδες ἐννοιολογικὸ καὶ συστηματικὸ οἰκοδόμημα σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς ποινῆς, πού δίνει λύσεις στὰ ἐκάστοτε προβλήματα μὲ λογικὴ συνέπεια καὶ ἀκρίβεια.

Τόσο τὴ νομοθετικὴ βάση ὅσο καὶ τὴ γερμανικὴ ποινικὴ δογματικὴ ἀκολουθοῦν πιστὰ πολλὲς χώρες, κατεξοχὴν ἡ Ἑλλάδα, Ἰταλία, Ἰσπανία, Πορτογαλία, Αὐστρία καὶ χώρες τῆς Ἀσίας καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς.

Στὸν ἀντίποδα κινεῖται τὸ περιπτωσιολογικὸ ἀγγλοσαξονικὸ δίκαιο μὲ κύρια νομοθετικὴ βάση τὸ κοινὸ δίκαιο (common law) καὶ δευτερεύουσα τὸ κωδικοποιημένο. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἐπίπτωση καὶ στὴν ἐπιστήμη, καθὼς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συστηματικὴ προσέγγιση τῆς ὕλης στίς ἡπειρωτικὲς ἔννομες τάξεις, στὴν ἀγγλοσαξονικὴ κυριαρχεῖ ἡ δικαιοπλαστικὴ δύναμη τῆς δικαστηριακῆς πρακτικῆς καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῆς νομολογίας.

Κάπου στὸ ἐνδιάμεσο κινεῖται ἡ *γαλλικὴ ποινικὴ ἐπιστήμη*, ἡ ὁποία ἔχει ὡς βάση τὸ ναπολεόντειας προέλευσης κωδικοποιημένο δίκαιο. Ἡ μὲ ὑπερρφάνεια προσήλωση στὸ κείμενο τοῦ νόμου δίδει προτεραιότη-

14. Βλ. σχετικὰ KÜHNE, *Europäische Methodenvielfalt und nationale Umsetzung von Entscheidungen Europäischer Gerichte*, GA, 2005, σ. 202 ἐπ., DANNECKER, *Das materielle Strafrecht im Spannungsfeld des Rechts der EU (Teil II)*, JURA, 2006, σ. 173 ἐπ.

τα στην ιστορική έρμηνεία, δηλαδή κατεξοχήν στο γράμμα του νόμου. Κατ' επέκταση ή γαλλική νομολογία εξελίσσεται σε πλούσια έρμηνευτική πηγή, που δέν διακρίνεται πάντως για τή συστηματικότητά της.

Το χάσμα συνεπώς φαίνεται άγεφύρωτο. "Έννοιες-κλειδιά τής δεσπόζουσας στο ήπειρωτικό δίκαιο γερμανικής ποινικής θεωρίας, όπως π.χ. ή έννοια του έννομου αγαθοῦ ή του προστατευτικού σκοπού του νόμου, δέν αποτελούν κατ'άλληλα έργαλεία διαβούλευσης με τήν άγγλοσαξονική ή τή γαλλική θεωρία.

Ώστόσο, ή μη άναστρέψιμη πορεία προς τήν ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δέν αφήνουν περιθώρια για δισταγμούς. "Έχει ήδη καταστεί άντιληπτό —κατά άξιοσημείωτο μάλιστα τρόπο στους κόλπους τής ιδιαίτερα άνθεκτικής γερμανικής έπιστήμης— ότι ή έπιστήμη του Ποινικού Δικαίου, άν θέλει νά διατηρήσει τή φύση του Ποινικού Δικαίου ως δικαίου προστασίας του πολίτη από τὸ έγκλημα αλλά και από τήν αυθαιρεσία τής κρατικής εξουσίας, όφείλει νά κατευθύνει όχι μόνο τις έθνικές, αλλά πρώτιστα πλέον τις ευρωπαϊκές νομοθετικές πρωτοβουλίες.

Η άναγκαιότητα αυτή ξαναφέρει στο προσκήνιο τήν παλιά σοφή διαπίστωση του μεγάλου Franz v. Liszt, ήδη από τὸ 1894¹⁵, ότι ή έπιστήμη του Ποινικού Δικαίου, ως ή έπιστήμη που διασαφηνίζει τὰ γενικά χαρακτηριστικά τής έννοιας του έγκλήματος, είναι κατ' άνάγκην διεθνής. Με άλλα λόγια μπορεί και πρέπει νά είναι ή έπιστήμη τής όποίας τὸ όπτικό πεδίο ύπερβαίνει τὰ στενά όρια τῶν εκάστοτε έθνικῶν ρυθμίσεων και άναζητεῖ διαπιστώσεις γενικής ισχύος.

Η ύπέρβαση αυτή συντελείται, άν άφετηρία τής ποινικής έπιστήμης γίνεται όχι αποκλειστικά ό θεθειμένος κανόνας δικαίου, αλλά οι πραγματικές καταστάσεις, που αποτελούν τή βάση τῶν ρυθμίσεων του κανόνα· πραγματικές καταστάσεις που άπαντῶνται κατὰ τρόπο σχεδόν όμοίομορφο σε κοινωνίες με παραπλήσια όργανωτική δομή, όπως οι ευρωπαϊκές. Ο δόλος, ή άμέλεια, ή άμυνα, ή κατάσταση άνάγκης, οι τρόποι σύμπραξης στο έγκλημα, ή πλάνη, ή ικανότητα για καταλογισμό, ή άπόπειρα έχουν κοινή ύλική βάση, έστω και άν τὰ εκάστοτε θετικά δίκαια και ή αντίστοιχη έπιστήμη τις επενδύουν σε έννοιες και τις εντάσσουν σε συστήματα δύσκολα συμβιβάσιμα μεταξύ τους.

15. VON LISZT (Hrsg.), *Das Strafrecht der Staaten Europas*, 1894, σ. XXIV, όπως παραπέμπεται στη σχετική βιβλιογραφία.

Ἡ κοινή εὐρωπαϊκὴ πορεία ὀδηγεῖ, λοιπόν, σὲ μιὰ ρεαλιστικὴ προσέγγιση τῶν προβλημάτων, ἢ ὅποια ἀναζητεῖ τις ἐνδεδειγμένες λύσεις ἐκκινώντας ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ δόγματα ἢ τὸ σύστημα.

Τὴ στροφή τῆς ποινικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν ἄκρατο θετικισμό πρὸς τὴν *ὀντολογικὴ πραγματικότητα*, ἐμπλουτισμένη μὲ τὴν παρατήρηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, εἶχαν ἤδη πραγματοποιήσει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς καταρχὴν οἱ μεγάλοι Γερμανοὶ δογματικοὶ τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου Hans Welzel καὶ Klaus Roxin. Οἱ νεώτερες ὁμως εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις καθιστοῦν τὴ θεώρηση αὐτὴ ἰδιαίτερος ἀξιοποίησιμη, καθὼς διευκολύνεται μὲ αὐτὴν ἡ ἐπιστημονικὴ συνεννόηση μὲ βάση τὰ πραγματικὰ δεδομένα πὸς συγκροτοῦν τὴν ἐγκληματικὴ συμπεριφορά, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ τὰ δεδομένα στὶς ἐθνικὲς εὐρωπαϊκὲς ἔνομες τάξεις ἐκφέρονται ἐννοιολογικὰ καὶ συστηματικὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Σημασία ἔχει ἡ ἀναζήτησις κοινῶν τόπων καὶ ἡ σύμπτωση ἐπὶ ἀρχῶν γενικῆς ἰσχύος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ποινικὴ ἐπιστήμη ἀποκτᾶ καθολικότητα. Καί, στὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο πὸς ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ θεώρηση αὐτὴ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ πραγματικὰ εὐρωπαϊκὴ ποινικὴ ἐπιστήμη, πὸς θὰ συγκεντρώνει τὸ ἀπόσταγμα τῶν κυρίαρχων στὴν Εὐρώπη ἐπιστημονικῶν κατευθύνσεων¹⁶.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία καὶ συστηματοποίηση βασικῶν ἀρχῶν, κοινῶν μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο σὲ ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ συστήματα Ποινικοῦ Δικαίου —ὅπως π.χ. ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος (δηλαδὴ ὁ κανόνας *n.c.n.p.s.l.* καὶ οἱ ἐφαρμογές του), ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνοχῆς, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναλογίας, τὸ τεκμήριο ἀθωότητος κ.ο.κ.— μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ τὴ συγκρότησι μιᾶς εὐρωπαϊκῆς πλέον ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένης πολιτικῆς κατὰ τοῦ ἐγκλήματος, ἱκανῆς νὰ καθοδηγεῖ τὰ εὐρωπαϊκὰ νομοθετικὰ σώματα¹⁷.

16. Ὡς HIRSCH, *Internationalisierung des Strafrechts und Strafrechtswissenschaft*, ZStW, 116, 2004, σ. 835 ἐπ.

17. Στὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐντάσσεται ἡ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα πρωτοβουλία δέκα διακεκριμένων εὐρωπαϊῶν Καθηγητῶν τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ Καθηγητὲς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Ν. Μπιτζιλέκης, Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου), ἀπὸ τὴν ὅποια προέκυψε ἡ διατύπωση μιᾶς «Διακήρυξης Ἀρχῶν γιὰ μιὰ Εὐρωπαϊκὴ Ἀντεγκληματικὴ Πολιτικὴ» (*European Criminal Policy Initiative*). Σὲ αὐτὴν ἐπισημαίνονται καὶ ἀναλύονται οἱ ἀπαράβατες ἀρχές τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου —κοινὸ κτῆμα τῆς εὐρωπαϊκῆς παράδοσης— τις ὁποῖες ὀφείλει νὰ σέβεται καὶ νὰ ἐφαρμόζει ἡ ἀντεγκληματικὴ πολιτικὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, <http://www.crimpol.eu> καὶ ZIS, 12, 2009, σ. 691 ἐπ.).

Κάποιοι βέβαια άνησυχούν για τὸ ὅτι οἱ ἐξειλιξείες αὐτὲς μπορεῖ νὰ σημαίνουν τὸ τέλος τῆς κυρίαρχης θέσης τῆς δογματικῆς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου γερμανικοῦ τύπου, καὶ συνδέουν μὲ τὸν φόβο αὐτὸν τὴν πιθανὴ ἀποδυνάμωση τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους-δικαίου κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ποινικῆς καταστολῆς¹⁸. Ἀναζητοῦν μάλιστα καὶ νέες νομιμοποιητικὲς βάσεις τῆς ποινικῆς δογματικῆς, ἱκανὲς νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὴν πολιτικὴ ἀσφάλειας τῆς Ε.Ε. Παραγνωρίζουν, ὥστόσο, ὅτι καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου εἶναι ἀπλῶς μιὰ μέθοδος ἐργασίας, ἡ ὁποία ὡς τέτοια καὶ προσαρμόσιμη εἶναι στὶς νέες ὑπερεθνικὲς ἀνάγκες ἀλλὰ καὶ τὴ θέση της μπορεῖ νὰ παραχωρήσει σὲ ἄλλες μεθόδους ἐργασίας.

Τὸ κλειδί γιὰ τὴ νέα εὐρωπαϊκὴ προοπτικὴ εἶναι σαφῶς στὰ χέρια τῆς νέας γενιᾶς. Ἡ ἐκκόλαψη μιᾶς εὐρωπαϊκῆς θεωρίας καὶ διδασκαλίας τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ποὺ θὰ συνδυάζει τὸ πλούσιο καὶ ποικίλο ἐπιστημονικὸ παρελθὸν μὲ τὴ νέα νομοθετικὴ πραγματικότητά εἶναι ἔργο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων νομικῶν, ἀπαιτεῖ δηλαδὴ μιὰ ριζικὴ ἀναμόρφωση τῶν νομικῶν σπουδῶν στὰ Πανεπιστήμια. Γιατί, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ σοφὴ σκέψη τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ νομομαθοῦς Esser, δὲν εἶναι τόσο τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου ποὺ προσδιορίζει τὸ τεθειμένο δίκαιο, ὅσο οἱ παραδόσεις, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μέθοδος μὲ τίς ὁποῖες ἔχει γαλουχηθεῖ ἡ «τάξη τῶν νομικῶν» (der Juristenstand)¹⁹.

Μόνον ἔτσι ἡ ὑπὸ διαμόρφωση Εὐρώπη, ποὺ κατὰ τὴ Συνθήκη γιὰ τὴν Ε.Ε. εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι «χωρὸς ἐλευθερίας, ἀσφάλειας καὶ δικαιοσύνης», θὰ ἐπιτύχει τὴν ἀναγκαίαν ἰσορροπία, ὥστε ἡ ἀσφάλεια, ποὺ αὐτὴ τὴ στιγμή ἀναγκαστικὰ μονοπωλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον, ἡ ἀσφάλεια νὰ παραμείνει καὶ πραγματικὰ ὀριοθετημένη μεταξὺ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου.

18. MILONOPOULOS, Internationalisierung des Strafrechts und Strafrechtsdogmatik. Legitimationsdefizit und Anarchie als Hauptcharakteristika der Strafrechtsnormen mit internationalem Einschlag, ZStW, 121, 2009, σ. 68 ἐπ., ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ποινικὸ δόγμα καὶ διεθνοποίηση τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Πρόοδος ἢ ὀπισθοδρόμηση; Ποινικὰ Χρονικά, ΝΔ, 2004, σ. 865 ἐπ., ΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, Ἡ νέα νομιμοποίηση τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς δογματικῆς, Ποινικὲς Ἐπιστῆμες, θεωρία καὶ πράξη. Προσφορὰ τιμῆς στὴν Ἄννα Μπενάκη-Ψαροῦδα, 2008, σ. 121 ἐπ.

19. ESSER, Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts, 1956.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2011

ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ Ή ΠΕΡΙ ΑΠΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ADAM SMITH

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

Διεθνές συνέδριο, Σεπτέμβριος 2010. Οικονομολόγος προβάλλει διαφάνεια με ανάπτυξη όλης τής οικουμένης σε ομοιόμορφο χρώμα, όμως πάνω στη χώρα μας έχει σχηματίσει έντονο κόκκινο κύκλο και στο κέντρο του καρφωμένο ένα κόκκινο βέλος.

I. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Οικονομικές κρίσεις έχουν συμβεί υπό ποικίλα νομισματικά καθεστώτα. Πρόκειται για παρατεινόμενες ανωμαλίες τής αγοράς¹.

Από το 1970 οι βιομηχανοποιημένες χώρες εμφανίζουν μόνιμους έλλειμματικούς προϋπολογισμούς, ασύνηθες φαινόμενο για έποχές ειρήνης. Οί έλλειμματικοί προϋπολογισμοί επαναδιανέμουν τόν πλοῦτο και τήν εὐημερία «ἀπό τὸ μέλλον στίς τωρινές γενεές». Στατιστικές μελέτες ἔδειξαν ὅτι στό μοντέλο αὐτό τῆς ὑπερπῆδησης τῶν γενεῶν προστίθεται ἡ εἰκασία ὅτι

1. Βλ. γιά τή σχέση οικονομικῆς κρίσης καί οικονομικοῦ πανικοῦ, M. BORDO - ANNA SCHWARTZ, *Measuring Real Economic Effects of Bailouts: Historical Perspectives on How Countries in Financial Distress Have Fared With and Without Bailouts*, *Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy*, 53, 2000, σ. 81-167, σ. 84.

οί δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν τόν πειρασμό νά ώφελούν τις τρέχουσες ζωές γενεές (εϋημερία) σέ βάρος τών μελλοντικών. Έπιπρόσθετα ή εϋρωπαϊκή όλοκλήρωση είχε ως αποτέλεσμα οί κυβερνήσεις νά δανείζονται μέ πολύ χαμηλότερο επιτόκιο από ό,τι θά δανείζονταν σέ περίπτωση αϋτάρκειας. Βέβαια κάθε κυβέρνηση γνωρίζει ότι τó κίνητρο αϋτό είναι κοινό για όλα τά κράτη μέλη και ότι τó κοινό επιτόκιο στή Νομισματική Ένωση καθορίζεται από τó συνδυασμό τής οικονομικής πολιτικής όλων τών κρατών μελών. Η λύση Nash σημαίνει μιá «ίσοροπία» όλων, στήν όποία οί προσδοκίες κάθε κυβέρνησης σχετικά μέ τήν οικονομική πολιτική πού θά ακολουθήσουν οί άλλες επαληθεύονται και, κατά συνέπεια, βάσει αϋτών τών προσδοκιών, δέν απαιτείται απόκλιση από τήν επιλεγείσα οικονομική στάση. Τó Nash παιχνίδι ίσοροπίας δείχνει ότι ή Νομισματική Ένωση επιτείνει τήν πρόκληση νά διατηρηθοϋν οί εθνικές οικονομικές πολιτικές. Χωρίς όμως πρόσθετους μηχανισμούς πού νά επιβάλλουν οικονομική πειθαρχία, τά επιτόκια θά γίνονται ύψηλότερα, τά χρέη και τά ελλείμματα μεγαλύτερα και οί μεταγενέστερες γενιές θά είναι βαθιά χαμένες σέ σχέση μέ τις προηγούμενες κρίσεις.

Η δομή τής σύγχρονης κρίσης έχει τέσσερα όμοια χαρακτηριστικά, κοινά μέ τις προγενέστερες. Πρώτον, τά στοιχεΐα ενεργητικού αύξήθηκαν ραγδαΐα σέ πολλές χώρες πριν από τήν κρίση. Δεύτερον, πολλές κρίσιμες οικονομίες πέτυχαν αύξήσεις τών πιστώσεων πριν από τήν κρίση. Τρίτον, ύπῆρξε τεράστια επέκταση ποικίλων δανείων κυρίως στήν άγορά τών ύποθηκών στις άναπτυγμένες οικονομίες μέ ταυτόχρονη αύξηση τοϋ συστημικοϋ κινδύνου. Τέταρτον, ή νομοθεσία και ή εποπτεία για τά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα απέτυχε νά συγχρονιστεί μέ τις εξελίξεις².

Η κρίση όμως ήταν και διαφορετική για τούς εξής λόγους. Πρώτον, διότι ύπῆρχε διευρυμένη χρήση περίπλοκων και άδιαφανών χρηματοοικονομικών εργαλείων. Δεύτερον, ή διασύνδεση τών χρηματοοικονομικών άγορών σέ επίπεδο εθνικό και διεθνές, μέ επίκεντρο τις ΗΠΑ, μεγεθύνθηκε σέ πολύ μικρή χρονική περίοδο. Τρίτον, ό βαθμός μόχλευσης τών Χρηματοπιστωτικών Ίδρυμάτων επιταχύνθηκε κατά τρόπο όξύ. Τέταρτον, ή οικονομία τοϋ νοικοκυριοϋ έπαιξε κεντρικό ρόλο. Αϋτά τά νέα στοιχεΐα

2. S. CLAESSENS, M. AYHAN KOSE, M. TERRONES, The global financial crisis: How similar? How different? How costly?, *Journal of Asian Economics*, 21, 2010, σ. 247-264, σ. 248.

συνδυάστηκαν έτσι ώστε να δημιουργήσουν χωρίς προηγούμενο πωλήσεις μηδενισμού, που κατέληξαν στην παγκόσμια οικονομική κρίση³.

Η κρίση είχε κερδοσιμένους, όπως χώρες που είχαν τηρήσει τα θεμελιώδη οικονομικά, χαμένους αλλά και θύματα.

Ός προς την οικονομική κρίση ή Ευρώπη δέν ήταν τὸ ἐπίκεντρο. Αὐτή ὅμως τρώθηκε μέσω τῆς διαύλου τῆς οικονομίας τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Συγχρόνως ἐπέδρασε ἡ ὑποβάθμιση τῶν κινδύνων που συνδέονται μὲ τις ὑπερβολές σὲ κερδοσκοπία καὶ δανεισμὸ στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη. Τὰ συμπτώματα ἦταν ἀκραία παραμέληση γιὰ τιθάσευση τῶν κινδύνων σὲ χρηματοπιστωτικὲς ἀγορές, ἡ μεγάλη ἄνοδος τῶν περιουσιακῶν ἀξιῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ὑπερχρέωσης τῶν νοικοκυριῶν καὶ ἔντονη ἀνισορροπία μεταξύ τῶν ἐλλειμματικῶν ἰσολογισμῶν ὀρισμένων κρατῶν καὶ τῶν πλεονασματικῶν ἄλλων. Ὡς αἷτια αὐτῆς τῆς ὑπερβολῆς πολὺ ἀπλὰ θεωρήθηκαν οἱ ἀπατηλοὶ εὐνοϊκοὶ μακροοικονομικοὶ ὄροι καὶ ἡ ἐπέκταση τῶν λεγόμενων καινοτόμων χρηματοοικονομικῶν προϊόντων μεταφορᾶς τοῦ πιστωτικοῦ κινδύνου. Ἐτσι ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ ἀρχές τῶν παλαιῶν οικονομολόγων Franz Böhm καὶ Walter Eucken ὅτι οἱ ἀγορές ἀπαιτοῦν ἀποτελεσματικούς, καθοδηγητικούς κανόνες προκειμένου νὰ λειτουργοῦν σταθερὰ καὶ ἀποτελεσματικά. («Ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι πρέπει νὰ σκεπτόμαστε μὲ βάση τοὺς δικούς μας κανόνες οικονομικῆς πολιτικῆς καὶ ὄχι σὲ κάθε περίπτωση μὲ τις ἀγγλοαμερικανικὲς ἀντιλήψεις, ὅταν ἀπαιτοῦν πλαίσιο τάξης γιὰ τὴν παγκόσμια οικονομία»).

Προβάλλεται ὅτι ἡ ἀπάντηση τῆς Ευρώπης στὴν κρίση ἄργησε καὶ δέν ἦταν πάντα σωστὰ συντονισμένη. Ὁ συστημικὸς κίνδυνος στὶς ἀπαρχές τοῦ 2008 ὑποτιμήθηκε. Ἡ περιοδικὴ μείωση ρευστότητας στὴ διατραπεζικὴ ἀγορὰ θεωρήθηκε παροδικὸ μεταδοτικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τις ΗΠΑ. Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώθηκε στὴν ὑπερτίμηση τοῦ εὐρώ ἀπὸ τὴν ὑποτίμηση τοῦ δολλαρίου, στὴν ἐξασθένηση τῆς ζήτησης ἀπὸ τις ΗΠΑ γιὰ ἐξαγωγές ἀπὸ τὴν Ευρώπη, καὶ στὴ συνεχῆ πληθωριστικὴ πίεση καὶ ὕφεση στὴν ἀγορὰ ἀκινήτων σὲ ὀρισμένες εὐρωπαϊκὲς χώρες. Ἡ πτώση τῆς Lehmans Brothers τὸ Σεπτέμβριο 2008 ἔδειξε ὅτι ἡ ἐπιδημία πλέον ἐξαπλωνόταν καὶ συγχρόνως ἀνεδείκνυε τις συστημικὲς ἀδυναμίες τῶν εὐρωπαϊκῶν χρηματοοικονομικῶν ἰδρυμάτων. Ἀπὸ τὴ φύση τῆς δομῆς της καὶ τις

έξουσίες που έχει ή Ευρώπη έπρεπε να συντονίσει τις πολιτικές αντίστασης των κρατών μελών στην κρίση. Αυτό κατέληξε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε αποφάσεις των κρατών μελών, «*beggar-thy-neighbor*», «*έλεησε τον γείτονά σου*», και ακόμα χειρότερα σε αναφαινόμενο «οικονομικό έθνικισμό». Έστω και αν ο πολιτικός ρεαλισμός δεν επιτρέπει σκέψεις για παγκόσμια οικονομική κυβέρνηση, παγκόσμιο νόμισμα και παγκόσμια κεντρική τράπεζα, έγινε αντιληπτό ότι το έφικτο είναι ο διάλογος και ο συντονισμός ενεργειών σε παγκόσμιο επίπεδο. Ός μάθημα για την Ευρώπη από την κρίση θεωρήθηκε ή ανάγκη να διαθέτει ίδιο οικονομικό δυναμικό για ενίσχυση πιστωτικών ιδρυμάτων ή κρατών μελών σε κρίση και γενικότερα ή σύσταση ενός θεσμικού πλαισίου για προαγωγή των δομών οικονομικής σταθερότητας προκειμένου να εμποδίζει τις διακυμάνσεις τιμών και προϊόντων που μπορεί να προκαλέσουν οικονομικές κρίσεις⁴.

Σε μελέτη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ιούνιος 2010) προβλήθηκαν τα κύρια χαρακτηριστικά, οι «*τρεις πυλώνες*», για μεταρρύθμιση του πλαισίου οικονομικής διακυβέρνησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση: α) ενισχυμένη έποπτεία της πολιτικής του προϋπολογισμού και λήψη πιό αποτελεσματικών διορθωτικών μέτρων, β) βελτιωμένη έποπτεία στις εξελίξεις ανταγωνιστικότητας και διόρθωση ανισοροπιών, και γ) σχεδιασμός του κατάλληλου πλαισίου για τη διαχείριση κρίσεων, έτσι ώστε να ενισχυθούν οι δομές διακυβέρνησης έπιβολής στην ευρωζώνη. Ός προς την πρώτη, την οικονομική πολιτική: με ένδυνάμωση της εκ των πρότερων έποπτείας και μετατρέποντας το Eurogroup σε φύλακα της οικονομικής σταθερότητας με τήρηση κανόνων και διαδικασιών. Πώς; Μέσω της οίονει αυτόματοποίησης των διαδικασιών της ΕΚΤ και της έπιβολής κυρώσεων: μέσω αποτελεσματικής έποπτείας των οικονομικών με τη δημιουργία ανεξάρτητου ευρωπαϊκού φορέα: μέσω έπίτασης των κυρώσεων είτε σε επίπεδο πρόβλεψης, είτε, όταν συντρέχουν υπέρογκα δημόσια ελλείμματα, με ανάπτυξη του φάσματος των κυρώσεων, οικονομικών ή μή (όπως άναστολή δικαιώματος ψήφου), είτε με έπιβολή διαδικαστικών κυρώσεων, (όπως παρεμβάσεις με ειδικές άποστολές καθοδήγησης-ένιςχυσης του έθνι-

4. M. DABROWSKI, The global financial crisis: Lessons for European Integration, *Economic System*, 34, 2010, σ. 38-54, σ. 42-46. Έπίσης, C. CURRIE, A New Theory of Financial Regulation: Predicting, Measuring and Preventing Financial Grises, *The Journal of Socio-Economics*, 35, 2006, σ. 48-71, σ. 60.

κοῦ οικονομικοῦ πλαισίου) μέσω προαγωγῆς τῆς ἐθνικῆς νομοθεσίας σχετικὰ μὲ τοὺς κανόνες οἰκονομίας καὶ τοὺς θεσμούς. Ἡ δεύτερη, ὡς πρὸς τὸ πλαίσιο ἀνταγωνιστικότητας, ἀναφέρεται σὲ ἐποπτεία ἀνάλογα ἂν τὸ κράτος λειτουργεῖ σωστὰ ἢ ἂν εἶναι ἀνταγωνιστικὰ εὐάλωτο. Ἡ τρίτη ἀφορᾷ τὴ διαχείριση τῶν κρίσεων. "Ὅταν ὁ κίνδυνος κρίσεων χρέους εἶναι ὀρατός, τὸ πλαίσιο ἐπικεντρώνεται ἀφενὸς στὸν περιορισμὸ τοῦ λεγόμενου «ἠθικοῦ κινδύνου» —δηλαδή νὰ πεῖ τὸ ἀφερέγγυο κράτος «ἀφοῦ μὲ βοηθᾶνε, δὲν χρειάζεται νὰ πληρώσω»— καὶ στὴν ἐνίσχυση τῶν κινήτρων γιὰ προληπτικὴ καὶ μακροοικονομικὴ προσαρμογὴ, καὶ ἀφετέρου στὴ λειτουργία θεσμοῦ, στὴ βάση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Συμφώνου Οἰκονομικῆς Σταθερότητας, γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ ἀφερέγγυου κράτους. Αὐτὸς λειτουργεῖ ὅμως μόνον ὡς «τελευταῖο καταφύγιο», ἐὰν καὶ ἐφόσον ἡ ἀγορὰ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ τὸ χρηματοδοτήσῃ καὶ πάντοτε ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ πολιτικὴ τῆς «τήρησης τῶν προϋποθέσεων», ὅπως τὸ σχέδιο στήριξης Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καὶ ΔΝΤ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, προβλέποντας τὴ συμμετοχὴ καὶ ἄλλων κρατῶν μελῶν τῆς Εὐρωζώνης γιὰ ἐνίσχυση. Τέλος, τὸ πλαίσιο διαχείρισης τῶν κρίσεων ἀναφέρεται σὲ καθεστῶς διαβαθμισμένων, ἐὰν ἓνα κράτος δὲν τήρησε τὴν ἀρχὴ τῶν «προϋποθέσεων», κυρώσεων ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ ἀπλὸ ἔλεγχο ὀρκωτῶν μέχρι σὲ de facto ἀπώλεια τῆς οἰκονομικῆς αὐτοδυναμίας τοῦ ὑπέρχου κράτους ὡς ἀκραία μορφὴ κύρωσης⁵.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ κακὴ. Συγχρόνως ὅμως ἀποκαλύπτει οἰκονομικὲς ἀνωμαλίες ποὺ εἶχαν καλυφθεῖ ἐνδεχομένως μὲ ἀδι-ἀπέραστο πέπλο ἀδιαφάνειας, μυστικότητας ἢ παραπλάνησης, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν τελικὰ ἓνα κράτος σὲ πτώχευση λόγω μεγάλης ὑπερχρέωσης.

II. ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ – ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἡ πτώχευση εἶναι θεσμός, νομικὴ κατάσταση ποὺ διέπεται ἀπὸ δεσμευτικούς κανόνες. Ἐχει σκοπὸ τελικὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς πιστωτὲς τοῦ ὀφειλέτη ποὺ βρίσκειται σὲ μόνιμη καὶ γενικὴ ἀδυναμία νὰ πληρώσῃ τὰ χρέη του. Ὁ ὀφειλέτης παλιὰ παρέδιδε ἀκόμα σῶμα καὶ περιουσία σ' αὐτούς. Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιβίωσης

5. EUROPEAN CENTRAL BANK, Eurosystem, 10 June 2010, Reinforcing Economic Governance in the Euro Area.

του ὀφειλέτη πέρασε σὲ νομοθεσίες ποὺ διαμόρφωσαν τὸ θεσμὸ τῆς ἀναδιοργάνωσης ὡς ἐναλλακτικὸ τῆς ἐκκαθάρισης. Τὸ ἴδιοφρὸς στὸ θεσμὸ εἶναι ὅτι δίνονται κίνητρα σὲ ὀφειλέτες καὶ πιστωτὲς νὰ φτάσουν συναινετικὰ σὲ συμφωνία ἀναμόρφωσης τῶν χρεῶν, ἐπιβίωσης τῆς ἐπιχείρησης, διατήρησης τῶν θέσεων ἐργασίας, πρὸς ὄφελος τελικὰ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Στὸ θεσμὸ αὐτὸ ἐνυπάρχει ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῶν συμβάσεων καὶ ὅτι ἡ συμφωνία μεγιστοποιεῖ τὴν ἀξία.

Τὰ κράτη, ὅπως καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις, θέλουν νὰ καλύπτουν τὴν ἀνάγκη προσφεύγοντας στὴν ἀγορὰ γιὰ δανεισμὸ μὲ τὸ χαμηλότερο δυνατὸ ἐπιτόκιο. Σὲ περίπτωσι ἀδυναμίας ἐξόφλησης τῶν χρεῶν τοὺς τὰ κράτη δὲν ἐκκαθαρίζονται. Καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία. Παραμένει ἡ ἀναδιοργάνωση μὲ ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους. Ἡ πτώχευση κράτους δὲν εἶναι οὔτε ἦταν θεσμὸς. Εἶναι μιὰ πραγματικὴ οἰκονομικὴ κατάστασι, ἀρρύθμιστη ἀπὸ τὸ δίκαιο.

Γιατὶ δανείζονται τὰ κράτη; Ὁ δανεισμὸς ὡς παγκόσμιον φαινόμενον ἀνατρέχει 9.000 χρόνια πρὶν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ τηρεῖ λογαριασμοὺς γιὰ τὴν συναλλαγὴν καὶ τὴν ὑποχρεώσιν του. Ἔτσι καὶ τὰ κράτη γιὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὴν ὑποχρεώσιν τοὺς προσφεύγουν σὲ δανεισμὸ. Καὶ μέχρι τὸν 20ὸ αἰῶνα ὁ δανεισμὸς τῶν κρατῶν περιοριζόταν κυρίως γιὰ ἀνάγκη πολέμου καὶ ἀποκατάστασις ζημιῶν ἀπὸ φυσικὰς καταστροφάς. Ἔτσι ὁ δανεισμὸς ἔγινε μόνιμος, «αἰώνιος» χαρακτηριστικὸ τῶν κρατῶν, νὰ δανείζονται ἐκ νέου προκειμένου νὰ πληρώνουν τὰ παλαιὰ χρέη. Ὅσο οἱ κυβερνήσεις ἔχουν τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐπιπέδου φερεγγυότητος τοῦ κράτους τοὺς, ὁ δανεισμὸς αὐτὸς γιὰ ἐξυπηρέτησι παλαιότερων χρεῶν θεωρεῖται εὐλόγος.

Μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀνάπτυξης, οἱ ἀναδυόμενες οἰκονομίαι ἔχουν μόνιμη ἀνάγκη προσφυγῆς στὸ χρέος. Τὰ περισσότερα δάνεια μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1970-1980 προέρχονταν ἀπὸ Τράπεζας ὡς κοινοπρακτικὰ περισσότερων Τραπεζῶν. Τὸ 1980 ὅμως γίνεται ἡ μετακίνησι στὰ ὁμόλογα. Μὲ τὴν εἴσοδον τοῦ λεγόμενου Brady σχεδίου, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν τῶν ΗΠΑ ποὺ ἤθελε νὰ βρεῖ λύσιν, ἡ Ἀργεντινὴ, ἡ Βραζιλία, ἡ Κόστα Ρίκα, ἡ Δομινικανὴ Δημοκρατία, ἡ Βουλγαρία, τὸ Μεξικὸ, οἱ Φιλιππίνες, ἡ Ρωσία καὶ ἄλλα κράτη μποροῦσαν πλέον νὰ ἀναδιρθώσουν τὰ ἀδύναμα «μὴ ἀνθεκτικὰ» χρέη τοὺς ἀπὸ τὰ κοινοπρακτικὰ δάνεια σὲ Brady ὁμόλογα. Ἀρχίζει ἡ περίοδος τῆς λεγόμενης ὑπερμερίας τῶν ὁμολόγων καὶ τῆς ἀναδιάρθρωσης τῶν κρατικῶν ὁμολόγων, ὅταν ἡ ἀπαίτησι ποὺ ἦταν ἐνσωματωμένη στὸ ὁμόλογον δὲν μποροῦσε νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἐμπρόθεσμα. «Μὴ ἐκπλήρωσι ἢ ἄλλως ὑπερμερία κράτους» θεωρήθηκε: 1) ἢ μὴ πληρωμὴ ἢ

ακόμα ή καθυστέρηση πληρωμής τόκου ή ή καθυστέρηση πληρωμής τόκου και κεφαλαίου, ακόμα και αν ή πληρωμή γίνεται μέσα στην περίοδο χάριτος και 2) όταν καταβάλλεται αντάλλαγμα α) όπου ο εκδότης προσφέρει στους όμολογιούχους δανειστές νέες εξασφαλίσεις που αντιστοιχούν σε μικρότερη οικονομική υποχρέωση, όπως νέα χρεόγραφα με χαμηλότερο κουπόνι, ή β) όπου ή ανταλλαγή έχει ως σκοπό να βοηθήσει τον όφειλέτη να αποφύγει «ίσχυρότερα» κτυπήματα υπερημερίας, όπως ή αδυναμία πληρωμής τόκων ή κεφαλαίου⁶.

III. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Οι αγορές είναι ανταγωνιστικές, εάν κάθε συμμετοχή σε αυτές δεν μπορεί να αγριίξει τις τιμές μονομερώς. Οι ένδεχόμενες νοθεύσεις του ανταγωνισμού από συμπράξεις επιχειρήσεων ελέγχονται βέβαια από αντιμονοπωλιακούς φορείς. Όσο πιο θεωρείται δύσκολο να διαπιστώσει κανείς συμπράξεις στις χρηματοοικονομικές αγορές για δύο λόγους: Πρώτον, οι αγορές αυτές κινούνται ακατάπαυστα (non stop), έτσι ώστε να γίνεται δύσκολη ή απόδειξη σύμπραξης σε επενδυτικές στρατηγικές· δεύτερον, ίδιες ομοιότητες μπορεί να έχει ή εκ των προτέρων συμφωνία των συμμετεχόντων στην αγορά με εκείνη του φαινομένου της «συμπεριφοράς αγέλης». Εάν κάποιος πετύχει να γίνει αρχηγός της αγέλης και να επηρεάσει τη συμπεριφορά των άλλων πείθοντάς τους ότι έχει προνομιακή πληροφόρηση, μεγαλύτερη ικανότητα ανάλυσης για επίτευξη μεγαλύτερων επενδυτικών αποδόσεων, μπορεί να αποκτήσει προβάδισμα πληροφόρησης, να επηρεάσει την αγορά, που γίνεται λιγότερο ανταγωνιστική και πιο επιρρεπής σε αστάθεια. Τέτοια είναι ένδεχομένως ή συμμετοχή αναλυτών της αγοράς στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, όταν δεν αρκούνται να αναφερθούν σε κάποια απόφαση και στην επίδραση που έχει στις αγορές, αλλά προχωρούν στην ουσία της απόφασης, δηλαδή εκτιμούν αν είναι όρθη ή όχι, χωρίς να μπορεί να διαγνωσθεί αν οι παράμετροι των απόψεών τους είναι διαφανείς⁷. Παρόμοια έλλειψη διαφάνειας έχουν οι απόψεις που απλά, δηλαδή χωρίς αναλυτικό πε-

6. J. DEB, Sovereign Debt Restructuring, Search for an Optimum Voting Threshold, August 2008, <http://ssrn.com/abstract=1369523>, σ. 3 έπ.

7. L. B. SMAGHI, Lessons of the Crisis: Ethics, Markets, Democracy, Speech, 13 May 2010, European Central Bank, σ. 1-7, σ. 3.

ριεχόμενο, αναφέρονται στο θέμα μιᾶς χώρας, με τὴν ἔννοια ὅτι οἱ θυσίες ποὺ ζητοῦνται εἶναι τόσο βαριές, ἔτσι ὥστε ἡ μόνη λύση θὰ ἦταν ἡ πτώχευση ἢ ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους τῆς, χωρὶς ἐξήγηση ὡς πρὸς τὴ συνολικὴ συνέπεια γιὰ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα, τὴ μετάδοση τῆς νόσου σὲ ἄλλες χῶρες καὶ στὸ συσχετισμὸ τῆς θυσίας μεταξὺ τῶν διαφόρων διλημματικῶν ὑποθέσεων. Κρίσιμη ἐξάλλου εἶναι ἡ συνειδητὴ ἢ μὴ ἔλλειψη ἀκριβοῦς πληροφόρησης. Ἀναφέρεται ὡς παράδειγμα στὴ διεθνή βιβλιογραφία ἢ κατὰ τὸ Μάιο 2010 εἶδηση ὅτι ἡ κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος προσέλαβε τὴ γαλλικὴ ἐπενδυτικὴ τράπεζα Lazard γιὰ νὰ τὴν συμβουλευθεῖ ὡς πρὸς τὴ διαχείριση τοῦ χρέους. Ἀμέσως ἐπεκτάθηκε ἡ φήμη ὅτι ἡ Τράπεζα προσελήφθη γιὰ ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους, πράγμα ποὺ διαψεύσθηκε ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τὴν Τράπεζα, πολὺ περισσότερο ποὺ τότε ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἐνταχθεῖ σὲ πρόγραμμα οἰκονομικῆς ὑποστήριξης ποὺ ρητὰ ἀπέκλειε τὴν προσφυγὴ σὲ ἀναδιάρθρωση. Ἐκ μόνου τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Lazard εἰδικευόταν ἀναμφισβήτητα στὶς ἀναδιρθρώσεις, ἡ ὑπόνοια εὔρισκε δικαιολογία. Τὰ θέματα αὐτὰ ἐγείρουν προβλήματα ἠθικῆς καὶ δεοντολογίας. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἠθικῆς εἶναι μιὰ μόνο ἀπαρχή. Ὡστόσο τὰ τελευταῖα χρόνια ἢ ἀγορὰ ἔδειξε μιὰ ἄγρια, ἀνελέητη εἰκόνα, ἔτσι ὥστε ἡ αὐτορρύθμιση ἢ αὐτοπειθαρχία νὰ μὴν ἐπαρκοῦν γιὰ ν' ἀποτρέψουν νοθεύσεις τῆς ἀγορᾶς. Αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μέτρο τῆς ἀτομικῆς ἐπίδοσης, ποὺ εἶναι τὸ οἰκονομικὸ ἀποτέλεσμα, μπορεῖ νὰ ἴναι τὸ κατάλληλο σὲ καθεστῶς πλήρους καὶ ἀπόλυτης πληροφόρησης ἰδίως ὡς πρὸς τὸ πῶς τὸ ἀποτέλεσμα ἐπιτεύχθηκε. Ὡστόσο οἱ χρηματοοικονομικὲς ἀγορᾶς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀσυμμετρίες πληροφόρησης, ποὺ καθιστοῦν δύσκολο ἢ ἀκατόρθωτο νὰ ταυτοποιηθεῖ ἢ πηγὴ τοῦ κέρδους, ἰδίως ἐὰν τὸ ἐπιτευχθὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἱκανότητος τοῦ συμμετέχοντος στὴν ἀγορὰ ἢ τοῦ ἀναληφθέντος κινδύνου, ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ λόγῳ ἀκριβῶς τῶν πληροφοριακῶν ἀσυμμετριῶν τῶν χρηματοοικονομικῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ προσφέρονται στὸν πελάτη. Ἐὰν λοιπὸν οἱ μὴ ἠθικὲς πρακτικὲς ἐπιτρέπουν μεγαλύτερες ἀποδόσεις, αὐτοὶ ποὺ δὲν θὰ τίς ἀκολουθήσουν οἰονεὶ τιμωροῦνται καί, ἐὰν δὲν ἐνταχθοῦν σ' αὐτές, μπορεῖ νὰ βρεθοῦν ἐκτὸς ἀγορᾶς. Ἀξιοματοῦχος τῆς ΕΚΤ καταλήγει ὅτι «οἱ χρηματοοικονομικὲς ἀγορᾶς εἶναι ὁ «ἐγκέφαλος», τὸ μυαλὸ τῆς οἰκονομίας. Αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς αὐτές. Ἐὰν ὅμως τὸ μυαλὸ δὲν λειτουργεῖ σωστά, τὸ ὑπόλοιπο σῶμα πλέον βρίσκεται σὲ κίνδυνο»⁸.

8. L. B. SMAGHI, ὁ.π., σ. 6.

Ἡ οικονομικὴ στήριξη τῶν ὑπερχρεωμένων κρατῶν ἐνέχει περαιτέρω τὸ λεγόμενο «ἠθικὸ κίνδυνο»⁹. Δανειστὲς ποὺ προβλέπουν ὅτι θὰ προστατευθοῦν σὲ περίπτωσι ὑπερημερίας τοῦ ὑπερχρεωμένου κράτους ἔχουν μεγαλύτερη τάση νὰ ἀναλαμβάνουν μὴ ἐγγυημένο οικονομικὸ κίνδυνο. Ἀντίστοιχα, οἱ ὀφειλέτες, ἐὰν βλέπουν ὅτι ἡ ὑπερχρέωσι δὲν θίγει τὴ δυνατότητά τους νὰ προσφεύγουν σὲ κεφαλαιαγορᾶς ἢ νὰ ἔχουν ἄλλου εἴδους στήριξη, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ μὴ ἀνταποκρίνονται στὶς ὑποχρεώσεις τους.

IV. ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

Τὸ δημόσιο χρέος μπορεῖ νὰ ἔχει ἐπίδραση στὴν παγκόσμια οικονομία. Διότι ἐὰν τὰ κράτη ὀφειλέτες, προκειμένου νὰ προσαρμόσουν τὶς ἐσωτερικὲς ἀνισορροπίες καὶ νὰ βελτιώσουν τὰ ἐθνικά τους ἀποθεματικά, κλείσουν ἢ περιορίσουν τὴν κατανάλωσι, ἐρωτᾶται ποιὸς τελικὰ θὰ εἶναι ὁ «τελικὸς καταναλωτής». Τὰ κράτη πιστωτὲς ποὺ εἶναι πλεονασματικὲς χώρες εἴτε λόγω συντηρητικῆς πολιτικῆς εἴτε λόγω ὑψηλῶν ἀποθεματικῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναπτύξουν τὴν ἐσωτερικὴ ζήτησι, νὰ ἐνισχύσουν μὴ ἐμπορεύσιμους τομεῖς καὶ νὰ περιορίσουν τὴν πεποιθήσι τους στὶς ἐξαγωγικὲς βιομηχανίες. Ἔτσι φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν ἐνδογενεῖς παράγοντες ποὺ προκαλοῦν ἐπανισοροπία τῆς ἀνάπτυξης μεταξύ ἐλλειμματικῶν καὶ πλεονασματικῶν χωρῶν. Ἡ θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι ἐὰν ἡ ἐξωτερικὴ ζήτησι πέσει, λόγω τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τῶν πρώτων, οἱ δεύτερες θὰ ἐξάγουν λιγότερα ἀντιμετωπίζοντας ἔτσι χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Τὸ ἐπιτόκιο στὶς πλεονασματικὲς χώρες θὰ πέσει καὶ ἔτσι οἱ πολῖτες θὰ ὀδηγοῦνται σὲ μικρότερη ἀποταμίευσι καὶ μεγαλύτερη κατανάλωσι προσαρμογῆς ὅπου χρειάζονται χρόνο¹⁰.

9. B. EICHENGREEN – C. RUEHL, The Bail-In Problem: Systematic goals, ad hoc means, CEPR Discussion Paper, No 2427, April 2000, A. POWELL – L. AROZAMENA, Liquidity Protection versus Moral Hazard: The Role of IMF, *Journal of International Money and Finance*, vol. 22, issue 7, Dec. 2003, σ. 1041-1063, G. CORSETTI, B. GUIMARAES, N. ROUBINI, International Lending of Last Resort and Moral Hazard. A Model of IMF's Catalytic Finance, *Journal of Monetary Economics*, 53, 2006, σ. 441-471, σ. 442, 447.

10. L. B. SMAGHI, What Future for Financial Globalization: Sovereign Debt and The Global Economy, Speech, 9 Sept. 2010, European Central Bank.

Ἡ σύνθεση τοῦ δημόσιου χρέους πρὸς ἰδιῶτες ἐπενδυτὲς ἢ πρὸς κράτη ἢ θεσμικοὺς ἐπενδυτὲς καὶ τὸ εἶδος τοῦ χρέους εἶναι κρίσιμα γιὰ τὴν διαπραγματεύσεις γιὰ ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους σὲ περίπτωση οἰκονομικῆς κατάρρευσης.

Τὴν τελευταία τριακονταετία ἡ σύνθεση τοῦ δημόσιου χρέους, διεθνῶς, ἔχει μετακινηθεῖ ἀπὸ κοινοπρακτικὰ δάνεια σὲ διεθνῆ ὁμόλογα. Τὰ πρῶτα εἶναι πιὸ εὐκόλα νὰ ἀναδιάρθρωθῶν. Οἱ δανειστὲς εἶναι γνωστοὶ καὶ λίγοι. Γιὰ τὰ δευτέρα εἶναι δυσκολότερη ὑπόθεση, πρῶτον διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπενδυτῶν εἶναι πολὺ μεγάλος καὶ δεύτερον, λόγω τῆς εὐκολίας μεταβίβασής τους, ἡ ἀνίχνευση τοῦ ποιὸς εἶναι ὁ κάτοχος εἶναι κατὰ κανόνα ἀδύνατη. Αὐτὴ ἡ δύναμη τῶν διεθνῶν ὁμολόγων τοὺς ἔχει προσδώσει μιὰ ἐν τοῖς πράγμασι «ἐνύπαρκτη προνομιακὴ κατάταξη» μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἐπιλεκτικῆς ὑπερμερίας. Ἀναφέρεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1973-2003 ἐπὶ 93 περιπτώσεων ἀναδιάρθρωσης δημοσίου χρέους στὶς 20 περιπτώσεις ἐκκρεμοῦσε ἡ λήξη διεθνῶν ὁμολόγων, ἐνῶ τὰ τραπεζικὰ δάνεια βρισκόνταν σὲ καθυστέρηση. Ὡστόσο ἀπὸ τὶς 20 περιπτώσεις μόνον 9 τελικὰ δὲν ἐκπλήρωσαν τὶς ὑποχρεώσεις τους, ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες 11 περιπτώσεις ἡ ἐκπλήρωση ἦταν πλήρης. Αὐτὸ τὸ προνομιακὸ ἐν τοῖς πράγμασι προβάδισμα (προνόμιο) τῶν ὁμολόγων σὲ σχέση μὲ τὰ δάνεια εἶναι τὸ κίνητρο τῶν ἐπενδυτῶν νὰ ἐπενδύουν σὲ ὁμόλογα, καὶ ἀντίστοιχα οἱ κυβερνήσεις ὑπερχρεωμένων κρατῶν νὰ μεταχειρίζονται τὰ ὁμόλογα ὡς πράγματι προνομιακὴ ἱκανοποίηση σὲ σχέση μὲ τὰ τραπεζικὰ δάνεια, προνομιακὴ μεταχείριση ποὺ ἀκόμα καὶ οἱ τράπεζες σιωπηρὰ ἔχουν ἀποδεχεῖ¹¹.

V. ΥΠΕΡΚΥΡΩΣΕΙΣ

Στὸ ἐρώτημα γιατί τὰ ὑπερχρεωμένα κράτη τελικὰ πληρώνουν, ἡ ἀπάντηση εἶναι οἱ κυρώσεις. Ἀπὸ ἄποψη ἱστορικῆ γίνεται ἀναφορὰ σὲ «ὑπερκυρώσεις»¹² ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις πιστωτῶν γιὰ νὰ ἐξαναγκαστοῦν τὰ κράτη ὀφειλέτες νὰ πληρώσουν κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ τοῦ κανόνα τοῦ χρυσοῦ. Μιὰ ἀπὸ αὐτές, ἀκραία, ἦταν ἡ «διπλωματία

11. P. BOLTON – O. JEANNE, Structuring and Restructuring Sovereign Debt: The Role of a Bankruptcy Regime, *IMF Working Paper*, 07/192, 2007, σ. 4, 6, 7.

12. K. J. MITCHENER – M. D. WEIDENMIER, Supersanctions and sovereign debt repayment, *Journal of International Money and Finance*, 29, 2010, σ. 19-36, σ. 23 ἑπ.

των πυροβόλων» όπως την χρησιμοποίησαν οι ΗΠΑ με στρατιωτικό αποκλεισμό χωρών της Καραϊβικής και της Γουατεμάλα. «Εάν ένα κράτος ενεργεί με τιμιότητα σε θέματα βιομηχανίας και πολιτικής και με τάξη πληρώνει τα χρέη του, δεν πρέπει να φοβάται επέμβαση από τις ΗΠΑ», ήταν το μήνυμα Θ. Ρούσβελτ το Δεκέμβριο 1904, θεωρώντας ότι η οικονομική σταθερότητα ήταν προϋπόθεση της πολιτικής. Άλλη μορφή ακραίων κυρώσεων ήταν η κατάληψη της οικονομικής διαχείρισης του υπέρχρεου κράτους. Το 1883 μετά από συμφωνία Αγγλίας-Γαλλίας επιβάλλεται στην Αίγυπτο η παράδοση του ελέγχου της οικονομίας σε διοίκηση από τη Βρετανία. Έξάλλου η χώρα μας αναγγέλλει χρεοκοπία το Δεκέμβριο του 1893 δηλώνοντας ότι θα πληρώσει μόνο το 30% των τόκων του χρέους της. Επί τετραετία η κυβέρνηση δεν μπορούσε να συμφωνήσει με τους ξένους δανειστές. Αναφέρεται ότι ο ελληνικός λαός απέρριψε την υπόδειξη για ανάθεση της οικονομικής κυριαρχίας της Ελλάδος σε διεθνή οικονομική επιτροπή που θα διασφάλιζε την πληρωμή των χρεών και ότι μάλιστα η Βουλή των Ελλήνων ανέτρεψε ύπουργό που πρότεινε να παραχωρηθεί μερικώς η Εθνική Τράπεζα σε ξένους. Κι όμως διαβάζουμε ότι ο κόσμος ζούσε με την πεποίθηση στη ζωή, στη συνέχεια του γένους, στα πεπρωμένα της φυλής, με αισιοδοξία για το μέλλον, που κορυφώνεται και εκφεύγει από τα όρια της λογικής κατά τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896. Όμως μετά τον άτυχη πόλεμο του 1897, με παρέμβαση των έξι μεγάλων δυνάμεων, τα οικονομικά της χώρας μας τέθηκαν υπό την επίβλεψη διεθνούς επιτροπής. Έκδόθηκαν όμολογα αξίας 6.8 εκατομμυρίων στερλινών για να καλύψουν τις αποζημιώσεις προς την Τουρκία, το μη καλυμμένο έλλειμμα του 1897 και τη μετατροπή του κυμαινόμενου χρέους εις χρυσό. Με νόμο του 1898 δόθηκε ο έλεγχος εισπραχής των φόρων για εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους στη διεθνή επιτροπή, με μόνο δικαίωμα της χώρας να προβάλει veto σε σχέση με τα πρόσωπα της επιτροπής. Η επιτροπή παρέμεινε στην Ελλάδα μέχρι τη μεγάλη ύφεση, οπότε και η Ελλάδα έπαψε να ανταποκρίνεται στα ξένα δάνειά της. Οι συνέπειες της πτώχευσης τότε ήταν η ραγδαία πτώση της τιμής των χρεογράφων, η εξέγερση της κοινής γνώμης, η βίαιη έκστρατεία κατά της Ελλάδας στο εξωτερικό, όπου οι όμολογιούχοι ζητούσαν πλέον έγγραψεις που έθιγαν την ελληνική κυριαρχία, και ασφαλώς το πολιτικό τέλος ενός μεγάλου πολιτικού, του Χαρίλαου Τρικούπη. Η εξυπηρέτηση του χρέους ήταν τόσο βαριά ώστε, όπως τότε τονίστηκε, όταν πτωχέυσαμε είχαμε ήδη αποδώσει ίσως περισσότερα από ό,τι είχαμε πάρει. Η Διεθνής Επιτροπή παρέμεινε στην Ελλάδα μέχρι τη νέα χρεοκοπία του 1932. Πριν

από την πτώχευση του 1932, σύμφωνα με την Εισηγητική Έκθεση επί του προϋπολογισμού 1932-1933, το συνολικό κρατικό χρέος ανερχόταν σε 2.868.100.016 χρυσά φράγκα· χρέος δυσβάστακτο, και παρά τα ληφθέντα μέτρα και τις περικοπές δαπανών ή κατάσταση δεν ήταν αναστρέψιμη. Έτσι η κυβέρνηση απέστειλε, μέσω του ύπουργού οικονομικών Κυριάκου Βαρβαρέσου, επιστολή στη Διεθνή Έπιτροπή ότι από 1 Μαΐου 1932 αναστέλλει τα χρεολύσια έσωτερικών και έξωτερικών δανείων με μείωση κατά 25% των τόκων των έσωτερικών δανείων. Οί ξένοι πιστωτές ουδέποτε δέχθηκαν διακανονισμό. Άκραίες κυρώσεις έπιβλήθηκαν κατά την περίοδο 1870-1913 με τη μορφή ανάληψης από ξένες δυνάμεις του έλέγχου των τελωνείων (Κόστα Ρίκα, Μαρόκο, Λιβερία, Άγιος Δομίνικος, Τυνησία, Τουρκία) ή διεθνούς δια των όπλων αποκλεισμού (Βενεζουέλα).

Σύμφωνα με στατιστικές μελέτες ο μέσος χρόνος διάρκειας του έξωτερικού έλέγχου του οικονομικού συστήματος των υπερχρεωμένων κρατών ανερχόταν περίπου σε 11-12 χρόνια. Για κάθε χρόνο που το κράτος βρισκόταν σε υπερχρεωμένη κατάσταση, υπήρχε μία στις τέσσερις πιθανότητες στρατιωτικής παρέμβασης από κράτος-πιστωτή ή έπιβολής διεθνούς οικονομικού συμβουλίου που θα διαχειριζόταν τα οικονομικά του κράτους-όφειλέτη. Ός προς τα αποτελέσματα των υπερχυρώσεων αναφέρεται ότι σε νέες εκδόσεις όμολόγων οι πιθανότητες πτώχευσης του κράτους μειώθηκαν πλέον του 60%, το ασφάλιστρο κινδύνου (το spread όμολόγων) μειώθηκε κατά 200 μονάδες. Οί κυρώσεις αυτές ήταν πολύ ριζικές, που πολιτικά σήμερα δεν θα γίνονταν ποτέ αποδεκτές στη διεθνή κοινότητα.

VI. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Οί έπιπτώσεις μιās πτώχευσης κράτους είναι συντριπτικές¹³. Και το κόστος γίνεται ακόμα μεγαλύτερο, εάν τελικά το κράτος δεν κάνει προσπάθεια πληρωμής των χρεών του.

Η κρίση στο ίσοζύγιο πληρωμών που προέρχεται από πτώχευση κράτους είναι πολύ πιό μεγάλη παρά από άλλους λόγους. Υποσκάπτεται ή έμπιστοσύνη στη κυβέρνηση ότι θα σεβαστεί την ιδιοκτησία. Το

13. IMF, *Sovereign Debt Restructuring Mechanism (SDRM), Questions and Answers* Doc., Feb. 11, 2010, (D. 11).

έρωτημα πού πλανᾶται: θὰ δημευθοῦν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν τραπεζῶν, τῶν καταθετῶν; Τὰ δικαιώματα τῶν ἐπενδυτῶν σέ μετοχές ἢ σέ ἐπενδύσεις θὰ περιοκοποῦν; Συνέπεια τέτοιων ἀμφιβολιῶν καὶ ἐρωτημάτων εἶναι ἡ διαφυγὴ τῶν κεφαλαίων καὶ ἡ ἀναστροφή τῶν κεφαλαιακῶν εἰσροῶν. Συνήθως τὸ ἐθνικὸ οἰκονομικὸ σύστημα καταρρέει, ἀφοῦ κατὰ κανόνα οἱ τράπεζες ἔχουν ἐπωμιστεῖ μεγάλα ποσὰ τοῦ κρατικοῦ χρέους. Ἡ ρευστότητα σταματάει, οἱ ἐπιχειρήσεις ἀσφυκτιοῦν καὶ οἱ πολίτες ἀμυνόμενοι κλείνονται στὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Ὁ ἴδιος ὁ οἰκογενειακὸς ἱστὸς ταραζέται. Ἀκόμα ἡ ἀμφιβολία τοῦ λαοῦ στὸ σύστημα καὶ ἡ μετακίνησή του στὴν αὐτοπροστασία μπορεῖ νὰ ἀφήσει παράμερα τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, πού γίνεται πιὸ εὐάλωτη καὶ ἀνοχύρωτη γιὰ ὅποιον σκεφθεῖ νὰ τὴν ἀλλοιώσει. Ἡ πίστωση ἐπηρεάζεται ἀρνητικά. Ἀκόμα καὶ ἂν μιὰ κυβέρνησις ἐπιλέξει νὰ παύσει τίς πληρωμὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ χρέους, ἡ ἀναστροφή τῶν κεφαλαιακῶν ροῶν θὰ ἐγκλωβίσει τὸ οἰκονομικὸ σύστημα. Τὸ διεθνὲς ἐμπόριο ἐπίσης ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν πτώχευση κράτους. Τοῦτο, γιὰ τὴν χρηματοδότηση τοῦ ἐμπορίου στεγνώνει, ὅταν ὀρισμένοι πιστωτὲς ἐπιθυμοῦν τὴν τιμωρία μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τοῦ ἀναξιόχρεου κράτους, κυρίως σέ περίπτωσι ὑπόσκαψης τῆς φήμης τοῦ κράτους. Ἀναφέρεται ὅτι ἡ πτώση σέ διμερεῖς ἐμπορικὰ σχέσεις συμποσοῦται σέ ἀπώλειες τουλάχιστον 15 ἐτῶν. Μελλοντικὴ πρόσβασις σέ κεφαλαιαγορὰς δὲν εἶναι ἀνεμπόδιστη καὶ τὸ κόστος δανεισμοῦ παραμένει ὑψηλὸ γιὰ πολὺ χρόνον. Μελέτες ἀποδεικνύουν ὅτι χῶρες πού εἶχαν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ '80 ἀναδιάρθρωσι τὰ χρέη τους κατὰ τὸ σχέδιο Brandy, ἀκόμα ἀντιμετωπίζουν ὑψηλὸ κόστος δανεισμοῦ. Τέλος, ἡ οἰκονομικὴ ἀπομόνωση καθιστᾷ μακροπρόθεσμα δύσκολη ἢ ὀδυνηρὴ τὴν χρηματοδότηση μὲ πρόσβασι σέ διεθνεῖς κεφαλαιαγορὰς γιὰ τίς κρίσιμες δαπάνες γιὰ τὴν ὑγεία, τὴν παιδεία καὶ τίς ὑποδομὲς, γιὰ τίς ὁποῖες σημασία ἔχει πρωτίστως ἡ διατήρησις τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν ἐπενδυτῶν.

Παράδειγμα τῶν ἐξαιρετικῶν περίπλοκων καὶ ἀντιθετικῶν διαπραγματεύσεων γιὰ ἀναδιάρθρωσι τοῦ χρέους εἶναι ἡ Ἀργεντινὴ¹⁴. Ἐχοντας μόνον τὸ 53% τῶν πιστωτῶν σύμφωνα γιὰ ἀναδιάρθρωσι μὲ σκοπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας, βρέθηκε μπροστὰ σέ δυσκολία νομικὴ. Προερχόταν ἀπὸ τὰ χρέη 152 ὁμολόγων πού ἐκφράζονταν σέ

14. J. F. HORNBECK, *Argentina's Sovereign Debt Restructuring*, CRS Report for Congress, 19 October 2004, RL 32637, CRS-6.

έπτα διαφορετικά νομίσματα με εφαρμοστέο τὸ δίκαιο ὁκτὼ διαφορετικῶν ἐννόμων τάξεων. Ἔτσι τὸ χρέος, ποὺ διεπόταν ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ καὶ ἰαπωνικὸ δίκαιο, ρυθμιζόταν ἀπὸ «ρῆτρες συλλογικῆς δράσης», ποὺ ἐπέτρεπαν στὴν πλειοψηφία τῶν ὁμολογιούχων νὰ λαμβάνουν εὐκολότερα ἀποφάσεις δεσμευτικές. Τέτοιου εἴδους συμβατικές ρῆτρες συλλογικῆς δράσης δὲν ἴσχυαν ὅμως γιὰ τὰ χρέη γιὰ τὰ ὁποῖα εφαρμοστέο ἦταν τὸ δίκαιο τῶν ΗΠΑ, Γερμανίας ἢ Ἰταλίας, με ἀποτέλεσμα νὰ συντρέξει πληθώρα συλλογικῆς καὶ ἀτομικῆς φύσεως ἀγωγῶν στὶς ΗΠΑ καὶ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης.

Σύμφωνα με στοιχεῖα μετὰ τὴν ἀνακοίνωση ἀναδιάρθρωσης τὸ χρέος τῆς Ἀργεντινῆς (2005) με ἀξία ὁμολόγων 81.8 δις. δολλάρια περιορίστηκε κατὰ 70%, τοῦ Ἰσημερινοῦ (2000) με ἀξία ὁμολόγων 6.5 δις. δολλάρια κατὰ 40%, τῆς Ρωσίας (2000) με ἀξία ὁμολόγων 31.8 δις. δολλάρια κατὰ 50%. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέλευση ὑπερμερίας, τὸ χρέος τῆς Δομινικανῆς Δημοκρατίας (2005) 1.1 δις. δολλάρια περιορίστηκε κατὰ 5%, τοῦ Πακιστάν (1998) 0.6 δις. δολλάρια κατὰ 35%, τῆς Οὐκρανίας (2000) 2.8 δις. δολλάρια κατὰ 40% καὶ τῆς Οὐρουγουάης (2003) ἀξίας 5.3 δις. δολλάρια κατὰ 15%. Καὶ στὶς ἑπτὰ περιπτώσεις ἡ ὑπερχρεωμένη χώρα ἔκανε προσφορὰ ἀνταλλαγῆς. Οἱ ὁμολογιούχοι πιστωτὲς εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνταλλάξουν τὰ ὁμόλογα παλαιοῦ χρέους με νέα μικρότερης καθαρῆς ἐνεστώσας ἀξίας¹⁵.

Ἡ ἐκ τῶν προτέρων ἀναδιάρθρωση θεωρεῖται ὅτι ἔχει μικρότερο κόστος γιὰ τὴ χώρα, ἀφοῦ, παρὰ τὴν ἐπίπτωση ποὺ ἔχει στὴν ἱκανότητα τῆς χώρας νὰ δανείζεται, ὥστόσο συνολικὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι θετικὸ γιὰ τὴν εὐημερία της, ἀφοῦ δὲν ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο πανικοῦ τῶν πιστωτῶν «τρέξτε πρὸς τὴν ἐξοδο ἢ τρέξτε στὰ δικαστήρια»¹⁶.

Ἡ ἀναδιάρθρωση χρέους κρατῶν κατὰ τὴν περίοδο 1995-2000 με μείωση τοῦ χρέους κινήθηκε με ποσοστὸ 75% γιὰ τὴν Ἀργεντινῆ (2005), σὲ ποσοστὸ 50-60% γιὰ τὴ Ρωσία (1999-2000), 27% γιὰ τὸν Ἰσημερινὸ

15. P. BEDFORD, A. PENALVER, C. SALMON, International Finance Division, Bank of England, Resolving Sovereign Debt Crises: The Market - Based Approach and the Role of the IMF, *Financial Stability Review*, June 2005, σ. 99-108, σ. 103.

16. J. THOMAS, Bankruptcy Proceedings for Sovereign State Insolvency and their Effect on Capital Flows, Nov. 2002, Paper for UNU/WIDER Project Meeting, JEL Classification N. F34, σ. 1-36, σ. 3, 5.

καί 13% για την Ούρουγουάη. Ωστόσο παραλλαγές ισχύουν στις αντικαταστάσεις των όμολόγων ανάλογα με το είδος και τη διάρκειά τους¹⁷.

VII. ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΕΤΡΩΝ ΠΡΟΛΗΨΗΣ

Από τις κρίσεις του Μεξικού, της Άσίας και της Ρωσίας στα μέσα του '90 έγιναν προσπάθειες για αποτελεσματική πρόληψη και λύση των νομισματικών-οικονομικών κρίσεων. Όσα μέτρα και αν ληφθούν, θα υπάρχουν αναπόφευκτα κρίσεις. Τα κράτη θεωρούνται κατά τεκμήριο φερέγγυα και συνεπώς προσελκύουν διεθνείς κεφαλαιακές ροές. Κι αυτό γιατί οι πιστωτές των κρατών, αν και γνωρίζουν ότι δεν μπορούν να προσφύγουν σε δικαστική προστασία όπως στις περιπτώσεις της άφερεγγυότητας των επιχειρήσεων, θεωρούν ότι η κύρια προστασία τους είναι οι απώλειες που θα επέλθουν άμεσα στο κράτος το οποίο θα πάψει να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του, όπως η αδυναμία ή η περιορισμένη δυνατότητά του πρόσβασης στις διεθνείς χρηματαγορές, το στίγμα στη φήμη του, ή απώλεια εμπιστοσύνης σ' αυτό και οι επιπτώσεις στην ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα του κράτους αυτού, όπως στα οικονομικά αποτελέσματα των τραπεζών, επιχειρήσεων και των νοικοκυριών. Το ΔΝΤ, με βάση εμπειρικά δεδομένα κατά την αναδιάρθρωση του χρέους των κρατών Ρωσίας, Ουκρανίας, Ίσημερινού και Πακιστάν (1998-2008), κατέγραψε ως συνέπειες της ανακοίνωσης της αναδιάρθρωσης του χρέους για την εσωτερική οικονομία: α) πάγωμα για διάρκεια μεταξύ 7 έως 12 μηνών των καταθέσεων με σκοπό τον περιορισμό εξόδου τους σε ξένο νόμισμα ή μετρητά, β) επιβολή από τις αρχές ελέγχων στις κινήσεις κεφαλαίων προς το εξωτερικό καθώς και των κινήσεων των τραπεζικών λογαριασμών με αποτέλεσμα πτωχεύσεις τραπεζών λόγω αδυναμίας εξυπηρέτησης των προς την αλλοδαπή υποχρεώσεών τους. Η επίπτωση βαίνει έτσι πολύ πιο μακριά και είσχωρει πιο βαθιά από τον, μέσω της αναδιάρθρωσης, περιορισμό του χρέους¹⁸. Γι' αυτό τα κράτη αποφεύγουν

17. F. STURZENEGGER – J. ZETTELMEYER, Haircuts: Estimating Investor Losses in Sovereign Debt Restructurings, 1998-2005, *Journal of International Money and Finance*, 27, 2008, σ. 780-805, σ. 790-793.

18. IMF, M. ALLEN, *Sovereign Debt Restructuring and the Domestic Economy. Experience in Four Recent Cases*, 21 Feb. 2002, άρ. 14 έπ.

τὸ βαρὺ αὐτὸ φορτίο ἱκανοποιώντας μὲ ὅποιο μέσο μποροῦν τοὺς δανειστὲς τοὺς. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὅμως ἰδιαίτερες περιστάσεις νὰ καταστήσουν τὰ χρέη τοῦ κράτους «μὴ ἐκπληρωτέα». «Μὴ ἐκπληρωτέα» εἶναι τὸ χρέος τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν προσπάθειον τῆς χώρας-ὀφειλέτη πρὸς σχέση μὲ τὸ Ἀκαθάριστο Ἐθνικὸ Προϊόν, θὰ συνεχίσει νὰ αὐξάνεται ἐπ' ἀόριστον. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ οἰκονομικὴ καθαρὴ ἐνεστῶσα ἀξία τοῦ χρέους τῆς χώρας αὐτῆς εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴ ἀξία του καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα θὰ συνεχίσει νὰ πέφτει μέχρις ὅτου ἐπιτευχθεῖ ἀναδιάρθρωση καὶ ἐπαναρχίσει ἡ ἀνάπτυξη. Στὴν πραγματικότητά ἡ ἐκτίμησις περὶ μὴ ἐκπληρωτέου χρέους στηρίζεται πρὸς βάσεις πιθανότητος. Γιατὶ εἶναι δυνατόν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῇ νὰ ἀνακαλυφθοῦν νέες φυσικὲς πηγὲς πλούτου καὶ νὰ μεταβληθοῦν ἔτσι τὰ δεδομένα λόγῳ ἐξαιρετικῶν μεγάλων χρηματικῶν ροῶν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅμως μέρος ὅσο ὁ δανεισμὸς τοῦ κράτους γιὰ ἐξυπηρέτησιν τῶν χρεῶν τοῦ πλησιάζουν τὸ ληξιπρόθεσμον συνεχίζεται, οἱ ὑποχρεώσεις πρὸς ἐξυπηρέτησιν αὐτῶν, πρὸς ποσοστὸ τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος, θὰ αὐξάνουν καὶ ἔτσι ἡ πιθανότητα ὅτι ἡ χώρα θὰ εἶναι πρὸς θέσιν νὰ ἀνταποκριθεῖ ἐν τῇ καθαρῇ ἐνεστῶσα ἀξίᾳ τῶν συμβάσεών της θὰ περιορίζεται. Καὶ ὅσο συμβαίνει αὐτὸ τὰ ποσοστὰ ἀνάπτυξης μειώνονται, τὰ ἐπιτόκια δανεισμοῦ αὐξάνονται καὶ οἱ πιθανότητες διάσωσιν μειώνονται περισσότερο, μέχρις ὅτου ἡ χώρα ἀντιληφθεῖ τὸ μάταιον τῆς προσπάθειάς της γιὰ αὐτοδιάσωσιν. Καὶ τότε ἡ ἀνακοίνωσις ἀδυναμίας πληρωμῶν. Οἱ συνέπειαι τῆς ἀνακοίνωσιν εἶναι ἄμεσαι καὶ ἀρνητικαί. Ἡ φερεγγυότητι χάνεται καὶ ἡ λεγόμενη («ἐπαναφερεγγυότητι») (Turnaround, Resolvenz)¹⁹ τῆς χώρας θὰ ἔλθῃ πιθανὸν ἔπειτα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. Τὸ κρίσιμον ἐν τῇ ἀναδιάρθρωσιν εἶναι «ποῖα διαδικασίαι» θὰ ἀκολουθηθεῖ γιὰ συμφωνίαν, ἂν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ, μὲ τοὺς δανειστὰς²⁰. Γιατὶ, ἂν δὲν ὑπάρχει διαδικασία, τότε ἐνδεχομένως κατὰ τὴν ἀναζήτησιν συμφωνίας μπορεῖ νὰ συντρέξῃ περίπτωση «ἠθικοῦ ἐκβιασμοῦ». Ὁ κίνδυνος μὲ τὸ σύστημα «συμφωνία» εἶναι πιστωτῆς ἢ πιστωτῆς νὰ προβάλουν ἀρνησικυρία γιὰ νὰ ἀποκτήσουν πλεονεκτήματα. Ἀναφέρεται ὅτι ἡ ταινία «Ἐυπνώνοντας τὴ Νέντ Ντέβιν» ἀποδίδει ἀκριβῶς τὸ φαινόμενον. Σὲ ἓνα χωριὸ τῆς Ἰρλανδίας μιὰ γυναίκα μόνη, ἡ Νέντ Ντέβιν, μαθαίνει ὅτι κέρδισε λαχεῖον 6.7 ἑκατ. λιρῶν

19. CH. PAULUS, Wege aus der europäischen Schuldenkrise. Resolvenzrecht als Mittel zur Haushaltsdisziplin, *Wirtschaftsdienst*, 2010/12, σ. 1-5.

20. B. EICHENGREEN, Restructuring Sovereign Debt, *Institute of International Finance*, 2003, σ. 1-47, σ. 10 ἑπ. καὶ *Journal of Economic Perspectives*, 17 (4), σ. 75-98.

και πεθαίνει από συγκίνηση. Οί 52 έναπομείναντες χωρικοί αποφασίζουν να εμφανίσουν μια γυναίκα από το χωριό ως Ντέβιν και έτσι τελικά ο καθένας να εισπράξει 130.000 λίρες. Ένας από αυτούς όμως απαιτεί μεγαλύτερο μερίδιο απειλώντας να αποκαλύψει την απάτη²¹.

VIII. ΣΥΜΒΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Οί προτάσεις είναι κυρίως δύο²²: ή συμβατική προσέγγιση και ή θεσμική προσέγγιση. Η πρώτη προτείνει εύρεία χρήση τών «ρητρών συλλογικής δράσης». Πρόκειται για ρήτρες που εντάσσονται σε ατομικές εκδόσεις όμολόγων και δεσμεύουν όλους τους όμολογιούχους να δεχθούν μείωση του χρέους και αναδιαρθρώσεις, έφόσον συναινεί όρισμένο ποσοστό πλειοψηφίας τών πιστωτών, έτσι ώστε οί άρνούμενοι πιστωτές να μñν μπορούñν να εκβιάσουν υπέρ αυτών λύσεις. Τήν προσέγγιση αυτή υιοθετεί τò άγγλικò δίκαιο, ενώ ή Ευρωπαϊκή Ένωση και ήδη τò Έπουργείο Οικονομικών τών ΗΠΑ τάχθηκαν υπέρ αυτής. Συμπληρωματική κίνηση είναι και ή διαμόρφωση «άρχων» για σταθερές κεφαλαιακές ροές και αναδιαρθρώσεις σε αναδυόμενες άγορές που συμφωνήθηκαν μεταξύ έμπορικών ενώσεων και όμίλου πιστωτών κράτους με σκοπό τή καλλίτερη δομή και προβλεψιμότητα τής σχέσης πιστωτών και όφειλέτη Δημοσίου. Η δεύτερη, ή λεγόμενη θεσμική προσέγγιση, προτάθηκε από τήν Καθηγήτρια και στέλεχος του ΔΝΤ Anne Krueger ήδη από τò 2002²³ και εισήχθη ως

21. ST. SCHWARCZ, *Sovereign Debt Restructuring: A Bankruptcy Reorganization Approach*, 85 *Cornell L. Rev.*, 956 (2000), σ. 101-187, σ. 106.

22. Βλ. γενικά B. EICHENGREEN, *Restructuring Sovereign Debt*, ζ.π., ύποσ. 20, σ. 11, 19, 21 έπ.

23. ANNE KRUEGER, *International Financial Architecture for 2002: A New Approach to Sovereign Debt Restructuring*, 26 Nov. 2001, www.imf.org/external/np/speeches/2001/112601.htm, ANNE KRUEGER, *A New Approach to Sovereign Debt Restructuring*, IMF, 2002, ANNE KRUEGER, *Sovereign Debt Restructuring: Messy or Messier?*, IMF, *New Approaches to Resolving Emerging-Market Financial Crises*, *American Economic Review*, 93 (2), May 2003, σ. 70-74, σ. 72 έπ., IMF, *Proposed Features of a Sovereign Debt Restructuring Mechanism* (F. Gianviti, Timothy Geithner), Feb. 2003. Βλ. έπίσης CH. PAULUS, *A Statutory Procedure for Restructuring Debts of Sovereign States*, *Recht der Internationalen Wirtschaft*, 49, 2003, σ. 401-406.

πρόταση να υιοθετηθεί από το ΔΝΤ το Σεπτέμβριο 2003. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή δημιουργείται στο ΔΝΤ «Μηχανισμός Αναδιάρθρωσης Χρέους Κράτους» (SDRM, Sovereign Debt Restructuring Mechanism), που διέπεται από όρισμένες αρχές. Ο Μηχανισμός αυτός προτείνεται για αναδιάρθρωση χρέους που δεν είναι εκπληρωτέο. Η προσφυγή σ' αυτόν δεν αξιάνει την πιθανότητα πτώχευσης ενός κράτους αλλά ούτε ενθαρρύνει τη μη εκπλήρωση των υποχρεώσεών του, και η παρέμβαση όπουιωνδήποτε συμβατικών σχέσεων περιορίζονται μόνο σε μέτρα που είναι αναγκαία να επιλύσουν τα πλέον σημαντικά προβλήματα της συλλογικής δράσης. Ο μηχανισμός αυτός, που αποσκοπεί στη διαφάνεια και στη διαδικασία αναδιάρθρωσης, επιτρέπει στο υπέρχρεο κράτος να προκαλέσει την επέμβαση του Μηχανισμού, να έχουν οι πιστωτές μεγαλύτερη πρόσβαση σε πληροφόρηση ως προς τη γενική κατάσταση του υπέρχρεου κράτους και να συστήνουν επιτροπές. Συμπληρωματικά προτάθηκε η δημιουργία ενός Κώδικα Καλής Συμπεριφοράς που θα διευκόλυνε την επαναδιαπραγμάτευση του χρέους σε περίπτωση που αυτή ήταν προληπτικά αναγκαία, πριν το χρέος γίνει μη εκπληρωτέο, ή σε περίπτωση που το κράτος οφειλέτης ζητάει αναδιαπραγμάτευση χρέους σε υπερημερία, ενώ εξακολουθεί όμως να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του διατηρώντας πρόσβαση στις κεφαλαιαγορές, καθώς και στην περίπτωση επαναδιαπραγμάτευσης χρέους σε υπερημερία, εάν ο οφειλέτης είχε ήδη αναζητήσει λύση για χρονική παράταση του χρέους από τους πιστωτές του²⁴. Προηγουμένως ο πρώτος μηχανισμός αναδιάρθρωσης συστάθηκε το 1950. Πρόκειται για Λέσχη των Παρισίων («Paris Club»). Με το μηχανισμό αυτό το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο υποδεικνύει πόση ανακαίνιση χρειάζεται ένα υπέρχρεωμένο κυρίως φτωχό κράτος και πιστοποιεί ότι το κράτος είναι συνεργάσιμο για ν' αντιμετωπίσει τις μακροοικονομικές δυσκολίες²⁵. Τότε οι μεγαλύτεροι πιστωτές

24. CH. PAULUS, *Rechtliche Handhaben zur Bewältigung der Überschuldung von Staaten*, *RIW*, Heft 1-2, 2009, σ. 11, σχετικά με όλες τις προτάσεις και τον Κώδικα Συμπεριφοράς, σ. 14.

25. IMF, *Towards a Code of Good Conduct on Sovereign Debt Re-Negotiation*, Jan. 2003, IMF, *Towards a Code of Good Conduct for Enhanced Prevention and Resolution of International Financial Crises*, δημοσίευμα Banque de France Bulletin Digest, No 111, March 2003, B. SETSER, N. ROUBINI, *Improving the Sovereign Debt Restructuring Process: Problems*

συνέρχονται στο Ύπουργείο Οικονομικῶν τῆς Γαλλίας («Paris Club») καὶ στὴν οὐσία συμφωνοῦν στὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους²⁶.

Οἱ δύο αὐτὲς προσεγγίσεις διαφέρουν μεταξύ τους σὲ δύο σημεῖα. Ἡ πρώτη, ἡ καθαρὰ συμβατική, ἐπικεντρώνεται στὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ κακόπιστου πιστωτῆ καὶ στὴ μὴ ἐνθάρρυνση τῶν δικαστικῶν διενέξεων. Ἀντίθετα, ἡ θεσμικὴ προσέγγιση ἀναπτύσσεται σὲ περισσότερους τομείς, ὅπως ἡ προνομιακὴ μεταχείριση πιστωτῶν γιὰ τὴ διαμόρφωση δικαιωμάτων ψήφου. Ἐξάλλου, ἡ θεσμικὴ προσέγγιση ἀπαιτεῖ τροποποίηση νομοθεσίας, ἐνῶ ἡ συμβατικὴ δὲν ἀπαιτεῖ κάτι τέτοιο²⁷.

Ὅποιοσδήποτε μηχανισμὸς γιὰ ἀναδιάρθρωση κρατικοῦ χρέους, συμβατικῆς ἢ θεσμικῆς ἀκόμα καὶ ὑπερεθνικῆς φύσεως ἢ ἀκόμα διεθνoῦς φύσεως (ὅπως προτάθηκε νὰ ὑπάρξει διεθνῆς συνθήκη), χρειάζεται νὰ ἀπαντήσει σὲ σημερινὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγορᾶς: περιορισμένη δυνατότητα νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ ἐκπλήρωση τῶν συμβάσεων, ἀδυναμία συντονισμοῦ τῶν πιστωτῶν, τὸ σκεπτικὸ κάθε πιστωτῆ ὅτι παραμένοντας ἔξω ἀπὸ τὴ φάση τῆς ἀναδιάρθρωσης θὰ λάβει περισσότερα, καὶ τὶς ἀσυμμετρίες πληροφόρησης, ἐφόσον τὰ κράτη ὀφειλέτες εἶναι αὐτὰ πού, κατὰ κύριο λόγο, ἔχουν περισσότερες πληροφορίες ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῆς οἰκονομίας τους. Αὐτὲς οἱ ἀδυναμίες ἔχουν ἐπιπτώσεις στὴν ἀγορὰ τοῦ δημόσιου χρέους. Περικόπτεται ὁ δανεισμὸς σὲ βάση ἐγγυήσεων, ἀφοῦ τὰ «ἐνέργεια πράγματα» ἔχουν τότε μόνον ἀξία, ἐφόσον μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἰκανοποίησης μέσω ἐκτέλεσης. Ἐξάλλου ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπαιτήσης ὡς προνομιακῆς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος, ὅταν τὸ κράτος δανεῖζεται.

Ἡ οἰκονομικὴ θεωρία προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει τὸ κόστος τοῦ ὑπερχρεωμένου κράτους, ὅταν τὰ ληξιπρόθεσμα χρέη δὲν πληρώνονται. Οἱ Eaton καὶ Gersovitz (1981) δέχονται ὅτι μιὰ τέτοια χώρα ἀποκλείεται ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἀγορὲς καὶ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ δανειστεῖ. Οἱ Bulow καὶ Rogoff (1989) ὑποστηρίζουν ὅτι ἐπέρχονται περιορισμοὶ μόνον στὸ διεθνὲς ἐμπόριο

in Restructuring, Proposed Solutions and a Roadmap for Reform, Institute for International Economics, 9 March 2003 (Council on Foreign Relations, cfr.org/publication/5076).

26. E. COSIO-PASCAL, Paris Club: Intergovernmental Relations in Debt Restructuring, Initiative for Policy Dialogue - IPD, Columbia University, Dec. 2007, σ. 1-51, δραστηριότητες, σ. 20 ἐπ. καὶ σχετικά μὲ τὶς ἀρχές του, σ. 16.

27. K. ROGOFF - J. ZETTELMEIER, Bankruptcy Procedures for Sovereigns: A History of Ideas, 1976-2001, *IMF Staff Paper*, 49 (3), 2002, σ. 470-505, σ. 496.

της χώρας. Οί Cole και Kehoe (1996) δίνουν έμφαση στο ευρύτερο κόστος και δη στη φήμη του κράτους, ενώ ο Dooley (2000), απορρίπτοντας τὰ παραπάνω, δέχεται ότι ακριβώς αυτό το «άμεσο οικονομικό κόστος» τῶν ὀφειλετῶν-κρατῶν εἶναι τὸ κίνητρο γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους. Ἔτσι τελικὰ χωρὶς τὴ λεγόμενη «σκιά τοῦ δικαίου», τὰ κίνητρα γιὰ διαπραγματεύσεις ὀλοκλήρωσης μιᾶς ἀναδιάρθρωσης φαίνονται περιορισμένα. Ἡ συζήτηση καὶ ἡ κριτικὴ ἐπὶ τῶν ἀπόψεων ἦταν καὶ παραμένει ἔντονη²⁸.

Ὁ Καθηγητὴς Steven Schwarcz, ἔχοντας λάβει ὑπόψη τὰ συμπεράσματα ἄλλων ἀκαδημαϊκῶν συναδέλφων του γιὰ τὸ μεγάλο χρόνο ποὺ ἱστορικὰ ἀπαιτεῖ ἡ διαδικασία ἀναδιάρθρωσης τοῦ δημοσίου χρέους, ἔχει προτείνει μιὰ πιθανὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν ποὺ διατυπώνονται στὸ κεφάλαιο 11 τοῦ ἀμερικανικοῦ Πτωχευτικοῦ Κώδικα περὶ ἀναδιοργάνωσης, μὲ βάση ὅμως τὴν οικονομικὴ καὶ ὄχι τὴ νομικὴ προσέγγιση τῆς διαδικασίας αὐτῆς, μὲ τὴ σύναψη διεθνoῦς συνθήκης γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση δημοσίου χρέους (ἄρθρ. 12)²⁹. Κατέληξε ἐκεῖ ἀντιπαραθέτοντας τίς κύριες θέσεις τῆς παραδοσιακῆς σχολῆς τοῦ πτωχευτικοῦ δικαίου γιὰ τὴ δυνατότητά του νὰ ἐξυπηρετεῖ οὐσιαστικούς σκοποὺς (ὅπως ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ὀφειλέτη καὶ ἡ ἴση μεταχείριση τῶν πιστωτῶν) καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ του (τῆς αὐτονομίας, τοῦ κλειστοῦ συστήματος καὶ

28. ANNA SCHWARTZ, The IMF's Dubious Proposal for a Universal Bankruptcy Law for Sovereign Debtors, Foreign Policy Briefing, No 75, 5 March 2003, ἰδίως 7 «τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι ἐντυπωσιακό. Ἴσως εἶναι καιρὸς νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀνάπτυξη ποὺ στηρίζεται στὸ χρέος καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τὴ μετατροπὴ τοῦ χρέους σὲ μετοχές», K. BERENSMANN, International Debt Crises: New Instruments Designed for Restructure Sovereign Bond Issues, German Development Institute, 4/2003, K. BERENSMANN – ANG. HERZBERG, Sovereign Procedures. A Comparative Look at Selected Proposals, *Journal of Economic Surveys*, 23 (5), 2009, σ. 856-881 μὲ ἴδια πρόταση γιὰ σύσταση διαιτητικοῦ φορέα, K. BERNHARD – CH. KELLERMANN, Against All Debts? Solutions for Future Sovereign Defaults, *IPG*, 1, 2008, σ. 116-130 «σχετικὰ μὲ τὴν ἀκύρωση κάθε μὴ εἰσπρακτέου χρέους καθὼς καὶ τῶν χρεῶν φαντασμάτων», σ. 126, P. BEDFORD, A. PENALVER, C. SALMON, ὅ.π., ὑποσ. 15 μὲ προτίμηση στὶς «ἀρχές», J. FRANKEL, Comment on 'Toward a Statutory Approach to Sovereign Debt Restructuring: Lessons from Corporate Bankruptcy Practice Around the World', *IMF Staff Papers*, 50, 2003, σ. 72-81 καὶ πρόταση γιὰ συνδυασμένη ἐφαρμογὴ θεσμικῆς καὶ συμβατικῆς προσέγγισης, σ. 80, C. HEFEKER, Ein Insolvenzrecht für souveräne Staaten? *Wirtschaftsdienst*, 11, 2002, σ. 684-688, μὲ κατάληξη ὅτι καμιά προσέγγιση δὲν μπορεῖ νὰ λύσει διεθνεῖς οικονομικὲς κρίσεις, σ. 688.

29. ST. SCHWARCZ, ὅ.π., ὑποσ. 21, Προτεινόμενο Πρότυπο Συνθήκης (ἄρθρ. 1-12), σ. 184-187.

τῆς κυριαρχίας τοῦ δικαστῆ) ἀφενός, καί τίς κύριες θέσεις τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας ἀφετέρου, γιά τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιβίωση μιᾶς ἐπιχειρήσεως μόνο ἀπὸ ἀποψη οἰκονομικὴ ἔχει νόημα. Γι' αὐτοὺς ἡ πτώχευση πρέπει νὰ ἔναι ἀνοικτὸ σύστημα, μὲ τὴν ἔννοια τῆς διαμόρφωσης τῶν κανόνων του σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχουν στὰ κίνητρα ἐκείνων ποὺ θέλουν νὰ συναλλαγοῦν μὲ ἐπιχειρήσεις ποὺ ἔχουν πτωχεύσει καὶ τέλος μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ δικαστής, στὰ θέματα τῆς πτώχευσης, εἶναι ἀπλῶς ἓνας «μὴ ἐνδιαφερόμενος διαιτητής», ὁ ὁποῖος δὲν χρειάζεται νὰ περιβάλλεται μὲ εὐρεία διακριτικὴ εὐχέρεια.

Τὸ 2004 μεταξὺ κρατῶν ὑπερχρεωμένων καὶ τῶν ἰδιωτῶν δανειστῶν τοὺς συνομολογοῦνται οἱ λεγόμενες «Ἀρχές γιά σταθερὴ κεφαλαιακὴ ροὴ καὶ δίκαιη ἀναδιαμόρφωση τοῦ χρέους σὲ ἀναπτυσσόμενες χῶρες», χωρὶς νὰ ἔχουν δεσμευτικὴ φύση, πάνω σὲ βάση συναινετική. Πολλὰ ὑπερχρεωμένα κράτη καὶ πιστωτὲς τῆς ἀγορᾶς υἱοθέτησαν τίς Ἀρχές γιά διαφάνεια, ἐμπρόθεσμη ροὴ πληροφοριῶν, συστηματικὸ διάλογο, δράσεις καλῆς πίστης καὶ δίκαιη μεταχείριση. Οἱ Ἀρχές –ὡς συνέχεια τῆς κατὰ τὸ 2001 ἰδέας τοῦ Ζάν-Κλωντ Τρισέ, τότε Διοικητῆ τῆς Τράπεζας τῆς Γαλλίας, γιά ἓναν κώδικα συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ κρατικοῦ χρέους– στήριξαν τὴν ἐπιτυχία τους σὲ δύο κρίσιμα σημεῖα: 1) στὴν ἰδιαίτερη σχεδίαση μιᾶς ἡπιας μορφῆς διακυβέρνησης, στὴ βάση μιᾶς συμφωνίας διεθνικῆς δημόσιας-ἰδιωτικῆς συνεργασίας καὶ 2) στὴ σκλήρυνση τῶν ὅρων ἀπὸ ἀποψη ἐκπλήρωσης καὶ ἐξουσιοδοτήσεων μετακινώντας ἔτσι τίς Ἀρχές ἀπὸ τὸ continuum ἑνὸς ἡπιοῦ στὸ σκληρὸ δίκαιο. Οἱ Ἀρχές ἀποτέλεσαν ἓνα forum ἀλληλενέργειας, ποὺ –μέσω πῶ ἐύελικτων τρόπων πληροφόρησης καὶ προαγωγῆς τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης– καλλιεργεῖ προσεγγίσεις συνεργασίας ἐπωφελεία τῆς προβλεψιμότητας τῶν πράξεων, τῆς διαφάνειας καὶ τῆς διαχείρισης τοῦ κινδύνου στὸ παγκόσμιον οἰκονομικὸν σύστημα.

Ἡ ἀντίδραση στὴν πρόταση Krueger γιά «θεσμικὴ διαδικασία» ἦταν ἔντονη. Ἀντιτάχθηκε ὅτι θεσμοποιώντας τὴ διαδικασία οἱ συμβάσεις παραμερίζονται ἢ ὅτι ἔχοντας στὰ χέρια του τὸ ΔΝΤ τὴ διαδικασία θὰ μπορούσαν οἱ ἰσχυροὶ νὰ ἐπιβάλλουν τίς δικές τους προτεραιότητες, ἐνῶ ἄλλοι διερμήνευαν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ξεχνιέται ὅτι τὸ ΔΝΤ εἶναι ὁ «μεγαλύτερος πιστωτὴς τῶν ὑπερχρεωμένων χωρῶν»³⁰. Ὁ μηχανισμὸς Krueger (SDRM)

30. ANNA GELPERN – MITU GULATI, Public Symbol in Private Contract: A Case Study, Rutgers University School of Law-Newark – Duke University School of Law, 2007, σ. 1-91, σ. 27.

θεωρήθηκε ή «άπειλή του φαντάσματος»³¹. Η ειρωνεία είναι ότι οι όποι-
 εσδήποτε δυνατότητες και αν είχε ο Μηχανισμός να υλοποιηθεί δεν φαίνον-
 ται μεγάλες. Ο Κανονισμός του ΔΝΤ είναι διεθνής συνθήκη. Τροποποίησή
 του απαιτεί θετική ψήφο του 85% των μελών του Συμβουλίου του. Με
 17% συμμετοχή των ΗΠΑ, μόνες τους θα μπορούσαν να κλείσουν την
 πόρτα αυτή. Τροποποίηση περαιτέρω απαιτεί έγκριση από τα κράτη μέλη.
 Ευρωπαίος αξιωματούχος είχε πει χαρακτηριστικά ότι η πρόταση είναι ήδη
 πεθαμένη «στο νερό», γιατί τα κράτη δεν παραχωρούν την κυριαρχία τους³².

ΙΧ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Έαν γυρίσει κανείς πίσω στην ιστορία, η πτώχευση δεν είναι Νέα Γη.
 Έτσι οι Καθηγητές Reinhart και Rogoff στην έκτενη μελέτη τους «Αυτή
 τή φορά είναι διαφορετικά: Πανοραμική άποψη οκτώ αιώνων οικονομικών
 κρίσεων» (2008)³³, ή όπως στη συνέχεια έπεξεργασμένο (2009) τὸ ἔργο
 φέρει τὸν τίτλο «Ὀκτὼ αἰῶνες Χρηματοπιστωτικῆς Παραφροσύνης»,
 γιὰ τὴν περίοδο ἤδη 1300-1799 ἀναφέρουν μία πτώχευση τῆς Αὐστρίας
 (1796), δύο πτωχεύσεις τῆς Ἀγγλίας (1340, 1472), οκτὼ τῆς Γαλλίας
 (1558, 1624, 1648, 1661, 1701, 1715, 1770, 1778), μία τῆς Πρωσίας
 (1683), μία τῆς Πορτογαλίας (1560) καὶ ἕξι τῆς Ἰσπανίας (1557, 1575,
 1596, 1607, 1627, 1647). Καταγράφοντας τίς πτωχεύσεις κρατῶν μέχρι
 τὸ 2006 ἀνέσταν 192 πτωχεύσεις κρατῶν με τὴν Ἰσπανία νὰ ἔχει τὸ με-
 γάλυτερο ἀριθμὸ, 13, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα με 5 πτωχεύσεις νὰ ἔχει ὁμοίως τὸ με-
 γάλυτερο χρόνον ποὺ παρέμεινε σὲ καθεστῶς πτωχεύσεων 50.6 χρόνια, ἢ
 ὅπως ἀναφέρουν χαρακτηριστικὰ «ἡ Ἑλλάδα ἔζησε σὲ αἰώνια κατάσταση
 πτώχευσης»³⁴. Καὶ καταλήγουν σὲ κάποια παράγραφο τοῦ ἔργου τους³⁵: τὸ
 πρόβλημα εἶναι ὅτι χῶρες ἐπιρρεπεῖς σὲ κρίσεις, ἰδίως σὲ σειρὰ πτωχεύσε-
 ων, ἔχουν τὴν τάση νὰ ὑπερδανεῖζονται σὲ καλοὺς χρόνους, ἀφήνοντάς τε
 εὐάλωτες στὶς ἀναπόφευκτες οικονομικὲς ὑφέσεις. Ἡ διαχεόμενη ἄποψη

31. GELPERN – GULATI, ὁ.π., σ. 23, «SDRM: The Phantom Menace».

32. GELPERN – GULATI, ὁ.π., σ. 33.

33. C. REINHART – K. ROGOFF, This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises, April 16, 2008, JEL E6, F3 and N0, σ. 1-123, σ. 30.

34. Ὁ.π., σ. 29.

35. Ὁ.π., σ. 33.

ὅτι «αὐτὴ τῇ φορᾷ εἶναι διαφορετικὰ» εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πού συνήθως δὲν εἶναι διαφορετικὸ καὶ ἡ καταστροφή ἐνδεχομένως κτυπᾷ πάλι³⁶.

X. ΓΙΑ ΤΗ ΧΩΡΑ ΜΑΣ

Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀπὸ τις φτωχότερες χώρες τῆς Εὐρωζώνης. Τὸ κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημα εἶναι 90% κάτω ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τῆς Εὐρωζώνης. Ἡ δομὴ τῆς ἀπὸ ἄποψη ἐξαγωγῶν εἶναι κυρίως ὑπηρεσίες μεταφορᾶς καὶ τουρισμοῦ. Τὸ δημόσιο χρέος τῆς τάξης τῶν 280 δισ. εὐρώ παραμένει, φαινόμενο πού ἀντανακλιᾷ τῇ βασικῇ ἀδυναμίᾳ τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας: ἡ ἀνάπτυξή τῆς στηρίζεται στὴν κατανάλωση. Ἡ ἰδιωτικὴ κατανάλωση ἀνέρχεται στὸ 73% τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος σὲ σχέση με ποσοστὸ 57% τῆς Εὐρωζώνης, προσθέτοντας δὲ τῇ δημόσια κατανάλωση φθάνει κανεὶς σὲ ποσοστὸ 89% σὲ σχέση με ποσοστὸ 77% γιὰ τὴν Εὐρωζώνη. Θὰ μπορούσε ἡ Ἑλλάδα νὰ εἶχε προχωρήσει σὲ μηχανισμοὺς συγκράτησης τῆς ἰδιωτικῆς δαπάνης. Ὡστόσο ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον ἡ Ἑλλάδα, ἔχοντας καὶ τὸ προνόμιο τῆς εἰσόδου στὴν Εὐρωζώνη, προτίμησε τὸν με εὐνοϊκοὺς ὄρους δανεισμὸ ἀπὸ τις διεθνεῖς κεφαλαιαγορές. Τὸ ἀξιόπεριεργο εἶναι πόσο καιρὸ πῆρε πρὶν οἱ διεθνεῖς ἀγορές ἀντιληφθοῦν τὴν οἰκονομικὴ ἀδυναμίᾳ τῆς χώρας. Καὶ τελικὰ ἤρθε τὸ γνωστὸ Μνημόνιο καὶ τὸ Πακέτο Σωτηρίας τῶν 110 δισ. εὐρώ, ἀπὸ κοινῶ ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη με 80 δισ. καὶ τὸ ΔΝΤ με 30 δισ. εὐρώ, τὸ ὁποῖο ἐγγυᾶται οἰκονομικὴ στήριξη γιὰ μιὰ τριετία με τὴ «δέσμευση» (conditionality) ὅτι ἡ χώρα θὰ λάβει τὰ συγκεκριμένα μέτρα πού ἀναφέρονται στὸ Μνημόνιο.

Τέθηκε ὁ προβληματισμὸς ἐὰν ἡ Στήριξη αὐτὴ εἶναι συμβατὴ με τὸ κοινοτικὸ δίκαιο, κυρίως με τὰ ἄρθρα 125 (1) καὶ 122 τῆς Συνθήκης γιὰ τὴ Λειτουργία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως³⁷. Τὸ πρῶτο ἀποκλείει τὴν εὐθύνη τῆς Ἐνώσεως καὶ τῶν ἄλλων κρατῶν ἀπὸ τις ὑποχρεώσεις ἑνὸς κράτους, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀμοιβαῖες χρηματοοικονομικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἑνὸς συγκεκριμένου ἔργου. Πρόκειται γιὰ σημαντικὴ ἐγγύηση, συστατικῆς μορφῆς, γιὰ κάθε ἔνωση, ὥστε νὰ ἀποτρέπεται ἡ τυχὸν ἐκμετάλλευση τῆς Ἐνώσεως ἢ τῶν κρατῶν μελῶν τῆς ἀπὸ ὑπερχρεωμένα κράτη μέλη. Αὐτὴ

36. Ὁ.π., σ. 3.

37. Βλ. σχετικῶς M. NEUMANN, *Managing Sovereign Debt Crisis*, *CESifo Forum*, 3, 2010, σ. 27-32, σ. 29.

ή έγγυήση τῆς μὴ εὐθύνης (ὅπως λέγεται τοῦ «ἀδειάσματος» τοῦ ὑπερ-χρεωμένου) δὲν ἀποκλείει ὅμως τὰ κράτη μέλη νὰ ἐπιτρέψουν, ἐφόσον τὸ ἐπιθυμοῦν, τὴ χορήγηση οἰκονομικῆς βοήθειας ἢ δανείου σὲ κράτος μέλος. Ἐξάλλου, ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 122 (3) προβλέπει τὴ δυνατότητα καὶ μόνο χρηματοδοτικῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τὴν Ἐνωση κράτους μέλους ποὺ ἀντιμετωπίζει δυσκολίες ἢ διατρέχει μεγάλο κίνδυνο νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὲς δυσκολίες ὀφειλόμενες σὲ φυσικὲς καταστροφές ἢ «ἐκτακτες περιστάσεις ποὺ ἐκφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του», ὅρος βέβαια ποὺ ἐπιτρέπει ἀνοικτὴ ἔρμηνεία. Ἔτσι μίᾳ αἰφνίδια δημιουργία κρίσης φερεγγυότητας, ποὺ ὀφείλεται σὲ αὐξημένα ἀσφάλιστρα κινδύνου, μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ συνιστᾷ κατάσταση μὴ εὐκόλα ἐλεγχόμενη. Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει ἐὰν ἡ κρίση δὲν ἦταν τυχαία ἀλλ' ἀποτέλεσμα ἐσφαλμένων πολιτικῶν ποὺ ἀκολουθήθηκαν ἐπὶ χρόνια καὶ μπορούσαν νὰ εἶχαν διορθωθεῖ ἢ ἀκόμα καὶ ἀποφευχθεῖ ἐξαρχῆς. Ἔτσι οἱ ἀπόψεις διαμορφώθηκαν μὲ προσέγγιση οἰκονομικὴ ἢ πολιτικὴ. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, ἡ χώρα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε δηλώσει πτώχευση καὶ γιὰ ὀρισμένα χρόνια νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη. Ἀπὸ ἄποψη πολιτικὴ ἡ λύση αὐτὴ δὲν ἦταν ἐλκυστικὴ οὔτε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οὔτε γιὰ τὶς ἄλλες κυβερνήσεις. Ἡ κοινὴ ἀντίληψη εἶναι ὅτι ἡ ἔξοδος κράτους ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη θὰ μπορούσε στὴν παγκόσμια ἀγορὰ νὰ θεωρηθεῖ καθαρὴ ἔνδειξη ὅτι τὸ εὐρώ, ποὺ ἔχει γίνει παγκόσμιο νόμισμα, δὲν ἦταν πλέον βιώσιμο.

Ἐὰν ἡ χώρα ἄφηνε τὴν Εὐρωζώνη, μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, τὸ χρέος θὰ γινόταν ἀκόμα μεγαλύτερο καὶ ἡ μόνη διαφυγὴ θὰ ἦταν ἡ ἀναδιάρθρωση. Ἀλλά, ὅπως εἰπώθηκε ἀπὸ ἀξιωματοῦχο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας, ἡ ἀμετάκλητη συμμετοχὴ στὴ Νομισματικὴ Ἐνωση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποφύγει ἡ χώρα τὴν «παγίδα τοῦ χρέους» καθὼς καὶ νὰ φανεῖ ὅτι πολλοὶ ἀναλυτὲς δὲν ἔχουν κατανοήσει ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ δημοσίου χρέους εἶναι ἀκριβῶς τὸ «μέγιστο κίνητρο» γιὰ τὴν Ἑλλάδα νὰ παραμείνει στὴν Εὐρωζώνη. Δὲν εἶναι μόνο τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα μιᾶς χρεοκοπίας τοῦ κράτους ἢ μιᾶς ἀναδιάρθρωσης τοῦ χρέους κρίσιμα ἀλλὰ ἡ ἀλυσίδα τῶν γεγονότων ποὺ πέρασαν σὲ ὀλόκληρο τὸ τραπεζικὸ καὶ οἰκονομικὸ σύστημα. Ἐνόψει τοῦ ρόλου τῶν προωθημένων οἰκονομιῶν ὡς πιστωτῶν τελευταίας καταφυγῆς, τὸ πρόβλημα χρέους σὲ ἐπίπεδο τοῦ ἀφερέγγυου κράτους εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ παραλύσει τὴν οἰκονομία ὡς ὅλο³⁸. Τὰ κεφάλαια

38. L. B. SMAGHI, Sovereign debt and the global economy, Speech, 9 Sept. 2010, ecb.europa.eu/sp.100910_1.en.html.

τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ χρέος τῆς χώρας μας δὲν ἔχουν τελειώσει, κυρίως γιὰτὶ δὲν γράφονται ἀπὸ ἓνα ἀλλὰ ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς.

Σήμερα ἡ χώρα μας, σὲ ἀντίθεση μὲ παλαιότερες ἐποχὲς δὲν εἶναι μόνη. Ἀνήκει στὸν εὐρύτερο σχηματισμὸ τῆς Εὐρώπης μὲ μηχανισμοὺς ἀλληλέγγυας στήριξης: Ἄν ξαναφθάσει ὅμως στὴν πτώχευση θὰ σημαίνει ἀπλῶς ἢ ὅτι ἡ Ἑλλάδα μας εἶναι πάλι μόνη καὶ ἀπομονωμένη ἢ ἄλλως ὅτι ὁ εὐρύτερος ἐνωσιακὸς σχηματισμὸς δὲν ἦταν συνεκτικὸς καὶ ἀποτελεσματικὸς, ὅπως διακηρυσσόταν ἢ ἀναμενόταν.

XI. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ADAM SMITH. ΤΟ ΙΔΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ

Ὁ Adam Smith, γεννημένος στὸ Κίρκαλντι, βόρεια τοῦ Ἐδιμβούργου, τὸ 1723, δὲν εἶχε κάποιο ἐπιβλητικὸ παρουσιαστικὸ. Μεγάλη μύτη, προεξέχουσα ὀδοντοστοιχία, γνωστὸς γιὰ τὴν ἀφηρημάδα του καὶ ἐλαφρὰ τραυλὸς στήριξε τὴ διδασκαλία τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὅχι σὲ ἀφηρημένες ἀρχὲς οὔτε σὲ μοντέλα καὶ ἐξισώσεις ἀλλὰ σὲ ἀκριβῆ παρατήρηση. Ὅλο του τὸ σύστημα στηρίχθηκε σὲ μιὰ ἀπλή παρατήρηση ἀπὸ ὅλο τὸ ζωικὸ κόσμο. Γιὰ κάθε ὄν καὶ κάθε ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴ φύση του, σημασία πρῶτιστη ἔχει τὸ «συμφέρον του». «Κανένας μας», γράφει «δὲν εἶδε ποτὲ ἓνα σκύλο νὰ κάνει τίμια καὶ συνειδητὴ μοιρασιὰ ἐνὸς κόκαλου μὲ ἄλλο σκύλο». «Ὁ ἄνθρωπος μάταια κατὰ κανόνα περιμένει τὴ συνδρομὴ τῶν ἄλλων μὲ βία τὴν καλὴ τους διάθεση». «Οἱ πιθανότητες», γράφει, «νὰ τοὺς πείσει εἶναι μεγαλύτερες, ἂν κινητοποιήσει τὴν ἰδιοτέλειά τους στὴν αἰτούμενη χάρη καὶ νὰ τοὺς δείξει ὅτι εἶναι πρὸς τὸ δικὸ τους συμφέρον νὰ κάνουν αὐτὸ ποὺ τοὺς ζητᾷ». Τὸ νόημα τῆς πρότασής του εἶναι: Δῶσε μου αὐτὸ ποὺ θέλω καὶ θὰ ἔχεις αὐτὸ ποὺ θέλεις. Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκτοῦμε τὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἀγαθῶν ποὺ χρειαζόμαστε. (Τὴν ἀπόκτηση τοῦ δείπνου μας», γράφει «δὲν τὴν στηρίζουμε στὴν καλὴ προαίρεση τοῦ κρεοπώλη, τοῦ ζυθοποιοῦ ἢ τοῦ φούρναρη, ἀλλὰ στὴν ἰδιοτέλειά τους, καὶ δὲν τοὺς μιλάμε ποτὲ γιὰ τίς ἀνάγκες μας, ἀλλὰ γιὰ τὸ δικὸ τους συμφέρον»³⁹. Μ' αὐτὸ τὸ τρόπο κάθε ἄνθρωπος ζεῖ μέσῳ τῆς ἀνταλλαγῆς ἢ κατὰ κάποιο τρόπο γίνεται «ἐμπορος», καὶ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἐξελίσσεται

39. ADAM SMITH, *Πλοῦτος τῶν Ἐθνῶν* (μτφρ. Χρ. Βαλλιάνου), Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2000, βιβλ. 1ο, κεφ. 2ο, ἀρ. 2, σ. 43.

σέ μιὰ «ἐμπορική κοινωνία» μὲ τὴν κυριολεξία τοῦ ὄρου⁴⁰. Ἐπιδιώκει τὸ συμφέρον του, σὰν νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ ἓνα ἀόρατο χέρι, γιὰ προαγωγή ἑνὸς σκοποῦ ποὺ μπορεῖ ἀκόμα νὰ μὴν εἶναι μέσα στὴν πρόθεσή του. Ἔτσι προάγεται συγχρόνως τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸ ἐπιδιώκει⁴¹. Στὸν οἰκονομικὸ χῶρο κυριαρχεῖ ὁ ἀνταγωνισμὸς. Πρόκειται γιὰ φυσική κατάσταση αὐτορρυθμιζόμενη ἀπὸ τὴ ζήτηση καὶ τὴν προσφορὰ στὴν ἀγορὰ⁴² μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχουμε «τέλεια ἐλευθερία»⁴³.

XII. ΤΑ ΟΡΙΑ

Ὁ Adam Smith δὲν πίστευε σὲ ἓναν ἄκρατο φιλελευθερισμό. Ὡς περιουσιακὸς ἔβλεπε τὴ φειδωλότητα, τὴν κακὴ διαχείριση καὶ τὴ συνύπαρξη φιλελευθερισμοῦ καὶ δικαιοσύνης.

Ὁ οἰκονομῶν ἄνθρωπος «εἶναι φειδωλός, ὄχι ἄσωτος». «Τὰ κεφάλαια», ἔγραφε, «αὐξάνονται μέσῳ τῆς φειδωλότητος καὶ μειώνονται μέσῳ τῆς ἀσωτίας καὶ τῆς κακῆς διαχείρισης». «Ὁ ἄσωτος διαφθείρει τὸ κεφάλαιό του, καθὼς οἱ δαπάνες του ξεπερνοῦν τὸ εἰσόδημά του». Ἔτσι ὁ ἄσωτος ἀποδεικνύεται ἐχθρὸς τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας καὶ ὁ φειδωλὸς εὐεργέτης τῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τὸν πλοῦτο καὶ τὸ εἰσόδημα τῆς χώρας⁴⁴. Ἐξάλλου ὁ οἰκονομῶν ἄνθρωπος δὲν καταφεύγει σὲ ἄφρονα «διαχείριση» γιὰ νὰ πλουτίσει. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κακῆς διαχείρισης εἶναι συχνὰ τὰ ἴδια μὲ αὐτὰ τῆς ἀσωτίας. Κάθε ἀστόχαστο καὶ ἀνεπιτυχὲς σχέδιο στὴν ἀγροτική οἰκονομία, τὰ ὄρυχεῖα, τὴν ἀλιεῖα, τὸ ἐμπόριο ἢ τὰ ἐργοστάσια τείνει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὴ μείωση τῶν πόρων ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας⁴⁵. Πιστεύοντας ὅμως ὁ Adam Smith στὴ «φυσικὴ αὐτορρύθμιση τῆς οἰκονομίας», χωρὶς νὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ προβλέψει τὸ σημερινὸ οἰκονομικὸ

40. ADAM SMITH, ὁ.π., κεφ. 4ο, ἀρ. 1, σ. 53.

41. ADAM SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, Britannica Great Books 39, βιβλ. 4, κεφ. 2ο, σ. 194.

42. ADAM SMITH, ὁ.π., κεφ. 7ο, ἀρ. 9 ἐπ., σ. 96.

43. ADAM SMITH, ὁ.π., κεφ. 7ο, ἀρ. 30 ἐπ., σ. 103.

44. ADAM SMITH, ὁ.π., βιβλ. 2ο, κεφ. 3ο, ἀρ. 14-20, σ. 456-459.

45. ADAM SMITH, ὁ.π., βιβλ. 2ο, κεφ. 3ο, ἀρ. 26, σ. 461.

περιβάλλον, δεχόταν ότι «στην πλειοψηφία τους οι άνθρωποι είναι προσεκτικοί για να αποφύγουν τη χρεοκοπία λόγω άφρονος διαχείρισης». Η χρεοκοπία, γράφει, «ίσως είναι η μεγαλύτερη, ή πιο ταπεινή συμφορά, αλλά μπορεί να επιπέσει και σ' έναν άθωο άνθρωπο»⁴⁶. Οι μεγαλύτερες χώρες δεν πτωχεύουν ποτέ από την άσωτία και την άφροσύνη των πολιτών τους αλλά ένδεχομένως από μια αντίστοιχη συμπεριφορά των κυβερνήσεών τους. Οι μη παραγωγικοί άνθρωποι, γράφει, που απαρτίζουν μια πολυάριθμη και λαμπρή ανακτορική αύλη, ένα μεγάλο εκκλησιαστικό ίδρυμα, μεγάλους στόλους και στρατούς που σε καιρούς ειρήνης δέν παράγουν τίποτε, συντηρούνται αποκλειστικά από το προϊόν της εργασίας των άλλων ανθρώπων. «Όταν έπομένως πολλαπλασιαστούν υπέρμετρα, ένδέχεται μια δεδομένη χρονιά να καταναλώσουν ένα τόσο μεγάλο μερίδιο του προϊόντος της χώρας, ώστε να μὴν απομένει αρκετό προϊόν για τη συντήρηση των παραγωγικών έργατων που θά τον αναπαράγουν την επόμενη χρονιά. Το προϊόν αυτής θά υπολείπεται της προηγούμενης και, αν συνεχιστεί η διαταραχή αυτή, το προϊόν της τρίτης θά 'ναι μικρότερο της δεύτερης χρονιάς. Έτσι τὰ μη παραγωγικά χέρια ένδέχεται να καταναλώσουν ένα μεγάλο μερίδιο του συνολικού εισοδήματος των ανθρώπων και να εξαναγκάσουν μ' αυτόν τον τρόπο ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων να περικόψουν μέρος του κεφαλαίου τους και να θίξουν τους πόρους που προορίζονται για τη συντήρηση της παραγωγικής εργασίας, ώστε ή φειδωλότητα και ή χρηστή διαχείριση των πολιτών να μὴν είναι αρκετή να αντισταθμίσει την άπώλεια και τη μείωση που προκαλείται από αυτή τη «βίαιη και εξαναγκασμένη περικοπή»⁴⁷.

Τέλος, ο οικονομῶν άνθρωπος «δανείζει και δανείζεται» τὸ δανειζόμενο απόθεμα έντόκως. Ο δανειζόμενος έχει τη δυνατότητα να τὸ χρησιμοποήσει είτε ὡς κεφάλαιο, δηλαδή για συντήρηση παραγωγικών έργατων, που θά αναπαράγουν την αξία μαζί με κάποιο κέρδος, ὡστε να ἀποπληρώσει τὸ δάνειο χωρίς να φθείρει άλλη πηγή εισοδήματος, είτε να τὸ χρησιμοποήσει για άμεση κατανάλωσή του. Στην τελευταία περίπτωση ενεργεί ὡς άσωτος, δέν θά μπορεί να ἀναπληρώσει τὸ κεφάλαιο οὔτε τὸς τόκους χωρίς να ἀπαλλοτριώσει ή να φθείρει κάποια άλλη πηγή εισοδήμα-

46. ADAM SMITH, ὁ.π., βιβλ. 2ο, κεφ. 3ο, ἀρ. 29, σ. 462.

47. ADAM SMITH, ὁ.π., βιβλ. 2ο, κεφ. 3ο, ἀρ. 30, σ. 463.

τος. Ὁ ἄνθρωπος πού δανείζεται μέ σκοπό νά καταναλώσει, πολὺ σύντομα θὰ καταστραφεῖ καὶ ὁ δανειστής θὰ μετανιώσει γιὰ τὴν ἀφροσύνη του⁴⁸.

Ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν αὐτορρυθμιζόμενη οἰκονομία εἶναι νά νομοθετεῖ, νά φυλάττει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας καὶ νά κάνει ἔργα ὑποδομῆς. Ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ἡ δικαιοσύνη συνυπάρχουν. Κριτήριον γιὰ τὸ τί εἶναι δίκαιο ἢ ἄδικο εἶναι ὁ «ἀμερόληπτος παρατηρητής», ιδιότητα πού ἔχει ὁ καθένας μας, ὅταν κρίνει τίς πράξεις τῶν ἄλλων ἢ οἱ ἄλλοι τίς δικές μας. Εἶναι ἡ δικαιοσύνη ἐκεῖνη πού θέτει τὰ ὅρια στὴν πραγμάτωση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῶν ἐγωιστικῶν ἐπιδιώξεων του.

Ἀντιλαμβανόμενος ὅμως τοὺς κινδύνους τοῦ ντετερμινισμοῦ στίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴ σημασία τῶν ἀπρόσμενων πράξεων τῶν ἀνθρώπων, πού μποροῦν νά ἀνατρέψουν τὴ φυσικὴ πορεία τῆς ἐξέλιξης, γράφει: «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ συστήματος δὲν δέχεται ἀποκλίσεις παρὰ μόνο ἐκεῖνες πού θὰ ἴναι ἀποδεκτὲς στὸ σκάκι, ὅπως τὸ χέρι καθορίζει τὴ θέση γιὰ κάθε πιόνι. Ὅμως στὴ μεγάλη σκακιέρα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας κάθε κομμάτι ἔχει τὴ δική του ἀρχὴ κίνησης, ἀνεξάρτητα ἀν ἡ νομοθεσία θέλει νά ἐπιβάλλει ἐνότητα τῶν κινήσεων. Ἐὰν νομοθεσία καὶ ἀτομικὴ πράξις συμβαδίζουν, τότε ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εὐτυχεῖ. Ἐὰν ὅμως λειτουργοῦν ἀντίθετα, τὸ παιχνίδι χαλάει καὶ ἡ κοινωνία μπορεῖ νά βρεθεῖ στὴν ὑψηλότερη βαθμίδα τῆς ἀταξίας»⁴⁹.

XIII. ΔΗΜΟΣΙΑ ΧΡΕΗ ΚΑΙ ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ὁ Adam Smith δὲν ἀποσύνδεσε ποτὲ τὸ φιλελευθερισμὸ ἀπὸ τὴν πτώχευση ἐνὸς κράτους. Στὸ πέμπτο βιβλίον τοῦ *Πλούτου τῶν Ἐθνῶν* καὶ στὸ 5ο κεφάλαιο ὑπὸ τὸν τίτλο «Περὶ Δημοσίων Χρεῶν» καταγράφει τὴ σημασία τῆς σφύρονος διαχείρισης τῶν οἰκονομικῶν του, ὅταν τὸ κράτος θεᾶται μέ κριτήριον τὸν οἰκονομοῦντα ἄνθρωπο. Στίς μεγάλες χῶρες, πού κατακλύζονται μέ ὅλα τὰ εἶδη πολυτελείας, τὸ κράτος, ὅπως καὶ κάθε ἰδιοκτήτης, δαπανᾷ γιὰ νά ἀποκτήσει τὰ πολυτελῆ ἀγαθὰ. Οἱ ἀνάγκες τοῦ

48. ADAM SMITH, ὁ.π., βιβλ. 2ο, κεφ. 4ο, ἀρ. 1, σ. 473.

49. ADAM SMITH, *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael - A. L. Macfie (eds.), vol. 1, Glasgow Ed., 1759 (1982), σ. 23 καὶ P. STEIN, *Adam Smith's Jurisprudence. Between Morality and Economics*, *Cornell L. R.*, 1979, σ. 621 ἐπ., σ. 625 ἐπ.

κράτους μπορεί να τὸ ὑποχρεώσουν νὰ δανειστεῖ μετὰ πολὺ εὐνοϊκούς ὄρους γιὰ τοὺς δανειστές⁵⁰. Ἡ ἐγγύηση ποὺ δίνει μπορεί νὰ μεταβιβαστεῖ σὲ ἄλλο δανειστή καὶ λόγω παγκόσμιας ἐμπιστοσύνης στὴ δικαιοσύνη τοῦ κράτους ἡ ἐγγύηση ἀποκτᾶ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἀξία. Ἔτσι ἡ κυβέρνηση τοῦ κράτους νοιώθει ὅτι μπορεί νὰ στηρίζεται στὴ δυνατότητα νὰ δανειστεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τῆς σὲ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις, ὅπως σὲ περίπτωση πολέμου ἢ καταστροφῶν. Τὸ κράτος ὅμως, ὅταν προβλέπει ὅτι ἔχει τὴ δυνατότητα δανεισμοῦ, παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποταμιεύει⁵¹. Οἱ ἄνθρωποι κατὰ κανόνα ζοῦν μέσα στὰ ὅρια τοῦ εἰσοδήματός τους. Κατ' ἐξάιρεση ὀρισμένοι θολωμένοι ἀπὸ τὸ πάθος τους, ὅταν ξεπέρασαν τὰ ὅριά τους, καταστράφηκαν. Σὲ καιροὺς εἰρήνης οἱ δαπάνες τῶν κρατῶν εἶναι κατὰ κανόνα ἰσότιμες μετὰ τὰ ἔσοδά τους. Ἐνῶ ὅταν ἔρχεται πόλεμος, ἀυξάνονται οἱ δαπάνες χωρὶς νὰ μποροῦν ἀντίστοιχα νὰ ἀυξηθοῦν τὰ ἔσοδα. Τότε δανείζονται καὶ ἐπιβάλλουν φόρους. Ἡ ἐπιστροφή ὅμως τῆς εἰρήνης δὲν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τοὺς φόρους ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ. Κάθε φόρο ποὺ ἐπιβάλλεται ἀμέσως ὁ λαὸς τὸν αἰσθάνεται. Ὅσο ἡ φορολογία ἀυξάνεται, ἀυξάνεται ἡ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ καὶ ἀντίστοιχα τὸ κράτος οὔτε νέες πηγὲς φορολογίας μπορεί νὰ βρεῖ οὔτε βαρύτερους φόρους νὰ ἐπιβάλλει. Μιὰ στιγμιαία ἀναστολὴ τῶν πληρωμῶν χρέους δὲν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸ λαό⁵². Ὅσο περισσότερο τὰ δημόσια χρέη σωρεύονται, τόσο χρειάζεται μελέτη γιὰ μείωσή τους, κυρίως τῶν πιὸ ἐπικίνδυνων καὶ τῶν πιὸ καταστρεπτικῶν. Λέγεται ὅτι ὅταν τὸ κράτος πληρώνει τόκους στοὺς ἐσωτερικοὺς πιστωτές, τρόπο τινά, τὸ δεξιὸ χέρι πληρώνει τὸ ἀριστερό, γιὰτὶ τὸ χρῆμα δὲν φεύγει ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα. Γνωρίζω ὅμως, γράφει ὁ Α. Smith, ὅτι οἱ Ὀλλανδοὶ καὶ ἄλλα ξένα κράτη ἔχουν μεγάλο μερίδιο στὰ ταμεῖα μας. Ὅποιος ὅμως καὶ νὰ ἔναι ὁ πιστωτής, ὁ λογαριασμὸς τοῦ κράτους εἶναι ὀλέθριος⁵³.

Γιὰ τὸν Α. Smith δύο εἶναι οἱ βασικὲς πηγὲς εἰσοδήματος. Ἡ γῆ καὶ τὸ κεφάλαιο. Ὅταν ἡ γῆ βαρύνεται μετὰ μεγάλους φόρους ποὺ περιορίζουν τὸ εἰσόδημά της, οἱ ἰδιοκτῆτες δὲν θὰ μποροῦν νὰ δαπανήσουν γιὰ τὴ

50. ADAM SMITH, *Wealth of Nations*, ὁ.π., book five, chapter III, «of public debts», ὡς ὑποσ. 41, σ. 403.

51. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 403.

52. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 408.

53. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 411.

βελτίωσή της. Αντίστοιχα ούτε οι ένοικιαστές. "Όσο ή σύνθλιψη του ιδιοκτητή γής αυξάνεται, τόσο ή γεωργία τής χώρας κατακυλάει. "Όταν τὸ κεφάλαιο-βιομηχανία καὶ ἐμπόριο, πὸν πρέπει νὰ πληρώνει τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργαζομένων, ἐπιβαρύνεται μὲ μεγάλους φόρους ἀπὸ τὶς θανάσιμες «ἐπισκέψεις» τῶν φοροεισπρακτῶρων, τόσο οἱ ἰδιοκτῆτες του ἔχουν διάθεση νὰ μετακινήθουν ἄλλου, ὅπου ή φορολογία εἶναι ἡπιότερη. Καὶ σὲ κάποια στιγμή ἀπόγνωσης ή διάθεση ὑλοποιεῖται, τὸ κεφάλαιο φεύγει καὶ τὰ ἐρείπια τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου θ' ἀκολουθήσουν τὴν πορεία τῆς γεωργίας⁵⁴. Οἱ μισθοὶ θὰ χαθοῦν, ὁ λαὸς θὰ πεινάσει. Βέβαια, γράφει, ὁ πιστωτῆς τοῦ κράτους ἀσφαλῶς ἔχει ἐνδιαφέρον ή γεωργία καὶ ή βιομηχανία τοῦ κράτους νὰ εὐημεροῦν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως οἱ φόροι καὶ τὰ βάρη νὰ ἔχουν ἐπιπτώσεις στὶς δύο πηγές πλούτου. Ἀλλὰ ἕνας πιστωτῆς τοῦ κράτους, θεώμενος αὐτὸς καθ'αυτὸν, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν κατάσταση κάποιας συγκεκριμένης περιοχῆς γῆς ή συγκεκριμένης βιομηχανίας. Γιατὶ δὲν ἔχει συγκεκριμένη γνώση γιὰ τὴν κατάσταση τους. Δὲν ἐπιβλέπει καὶ γι' αὐτὸ δὲν νοιάζεται. Ἡ κατάσταση τους μπορεῖ νὰ ἴναι ἀκόμα ἄγνωστη σ' αὐτὸν καὶ δὲν μπορεῖ ἄμεσα νὰ τὴν ἐπηρεάσει⁵⁵.

"Όταν τελικὰ τὸ ἐθνικὸ χρέος ἔχει σωρευτεῖ καὶ τὸ κράτος ἀδυνατεῖ νὰ πληρώσει τοὺς πιστωτῆς του, ή μόνη δυνατότητα τοῦ κράτους νὰ ἐλευθερώσει τὰ ἔσοδά του εἶναι ή πτώχευση: πτώχευση μερικὲς φορές ὁμολογημένη καὶ διακηρυγμένη ἀλλὰ πάντοτε πραγματική, ή συνήθως μὲ τὴ μορφή προσωποποιητῆς ή ὑποκριτικῆς πληρωμῆς. Ἡ τελευταία συμβαίνει κυρίως μέσω αὐξήσης τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. "Έτσι οἱ πιστωτῆς λαμβάνουν λιγότερα, ἔχουν δηλαδή ἐξαπατηθεῖ. Αὐτὸ τὸ κακὸ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες πὸν ἔτσι ἔχουν ἀνάλογη ἀπώλεια. Καὶ ὁ Adam Smith καταλήγει: «Όταν εἶναι πιά ἀνάγκη γιὰ ἕνα κράτος νὰ κηρύξει πτώχευση, ὅπως κηρύσσει πτώχευση καὶ κάθε ἄλλο ἄτομο, μιὰ τίμια καὶ ἀνοιχτὴ καὶ ὁμολογημένη πτώχευση εἶναι πάντοτε τὸ μέτρο πὸν εἶναι λιγότερο ἀτιμωτικὸ γιὰ τὸν ὀφειλέτη καὶ τὸ λιγότερο ἐπώδυνο γιὰ τὸν πιστωτῆ»⁵⁶.

Καὶ παρατηρώντας ὅτι κάθε νέος δανεισμὸς τοῦ κράτους ή κάθε ἐπιβολή νέων φόρων προορίζεται νὰ καλύψει μόνο τοὺς τόκους τῶν προηγούμε-

54. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 411.

55. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 412.

56. ADAM SMITH, ὁ.π., σ. 413.

νων δανείων, έτσι ώστε ο δανεισμός να παράγεται ως «αιώνιο φαινόμενο» των κρατικών χρεών, γράφει προφητικά: «Η εξέλιξη των τεράστιων χρεών, που σήμερα πιέζουν τα κράτη, πιθανόν στο άπώτερο μέλλον να καταστρέψει όλα τα μεγάλα κράτη της Ευρώπης»⁵⁷.

Μπορεί ή θεωρία ή η ιδέα του φιλελευθερισμού να χαρακτηρίζεται από τους νεότερους ως ουτοπική ή ως κινούμενη πέρα από την επιστημονική μέθοδο, σαν να είναι πολιτική φιλοσοφία ή θρησκευτική πίστη⁵⁸, ενέχει όμως τα κρίσιμα συστατικά του ατομικού συμφέροντος, της αυτορρύθμισης της οικονομίας μέσω ενός άορατου χεριού του πλήρους ανταγωνισμού, του περιορισμένου κράτους, της σημασίας της δικαιοσύνης και της ήπιας φορολογίας, διδασκαλία που επικράτησε περισσότερο από δύο αιώνες. Λέγεται ότι όλα ξεκίνησαν να αλλάζουν στις 15 Αυγούστου του 1971. Εκείνη την ημέρα ο πρόεδρος Νίξον ανακοίνωσε ότι οι ΗΠΑ αναστέλλουν τη μετατροπή του δολλαρίου σε χρυσό. Αυτό χαρακτηρίστηκε ως το πιστοποιητικό γέννησης του «νέου καπιταλισμού», που άνοιξε το δρόμο για ριζοσπαστικά μέτρα χρηματοοικονομικής απελευθέρωσης και παγκοσμιοποιημένης οικονομίας⁵⁹. Έτσι παραμερίστηκε ο γνήσιος φιλελευθερισμός του Adam Smith και η θεωρία του Keynes, που για την εποχή της ύφεσης ζήτησε περισσότερη παρέμβαση του κράτους για περισσότερες δαπάνες με σκοπό τον παραμερισμό της ύφεσης του '30, θεωρία, που, κατά την εποχή του Νίξον, θεωρήθηκε υπεύθυνη για το λεγόμενο στασιμοπληθωρισμό, δηλαδή για μη ανάπτυξη και πληθωρισμό συγχρόνως.

Και ο «άνθρωπος», που δεν μετρείται σε μοντέλα και δεν τον ενδιαφέρουν οι χαρακτηρισμοί καταναλωτής-έμπλεκόμενος-πελάτης, που βρίσκεται; Προς ποιόν κοινωνικό εφιάλτη πορεύεται; Κατά τη θεωρία του Τζόζεφ Σούμπετερ για «δημιουργική καταστροφή», η κρίση είναι, κατά κάποιο τρόπο, φυσική φάση για την οικονομική πρόοδο. Τα θύματα των κρίσεων —άνεργοι, απολυμένοι, αποστερούμενοι από τις οικονομίες τους αποταμιευτές— φαίνονται ως παράπλευρες απώλειες. Κάθε άνθρωπος θεσμός ή οικονομική οντότητα

57. ADAM SMITH, *ό.π.*, σ. 404.

58. JOHN CASSIDY, *How Markets Fail. The Logic of Economic Calamities*, Penguin Books, 2009, σ. 33 («a political philosophy, a secular faith»). Επίσης R. FARMER, *How the Economy Works*, Oxford University Press, 2010.

59. ΙΓΝΑΣΙΟ ΡΑΜΟΝΕ, *Τò απόλυτο κράχ. Η κρίση του αιώνα και η ανασυγκρότηση του μέλλοντος* (μτφρ. Κ. Σαμπαθανάκη), Έκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2009, σ. 37.

πρέπει νά 'ναι έτοιμη νά συρρικνωθεῖ ἢ νά πεθάνει γιά τή γέννηση ἢ ἀνάπτυξη ἄλλων⁶⁰.

Ὁ Φρίντριχ φὸν Χάγιεκ, μὲ τή θεωρία του γιά ἓνα «ἐλάχιστο κράτος» ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ δυνατότητα οικονομικῆς παρέμβασης, γιά μιὰ ἀγορὰ ποὺ ἔχει πάντα δίκιο καὶ δὲν εἶναι παρὰ «σύστημα τηλεμεταδόσεων», ἐννοώντας τὴν «τιμὴ ὡς πληροφορία», καθὼς καὶ γιά χρῆση τῆς «γνώσης» ποὺ δὲν δίνεται ποτὲ σὲ κανέναν στὸ σύνολό της, δὲν φαίνεται ὅτι δεχόταν τὸ κράτος ὡς ἐκεῖνον τὸ φορέα ποὺ ἔπρεπε νά διανέμει τὸν πλοῦτο στὸ ὄνομα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Τέλος, γιά τὸν Μίλτον Φρίντμαν, γιά τὸν ὁποῖο ἡ ἐλεύθερη ἀγορὰ εἶναι τὸ τέλει ἐπισημονικὸ σύστημα καὶ οἱ οικονομικὲς δυσκολίες τῶν ἀνθρώπων ὀφείλονται στὸ ὅτι ἡ ἀγορὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἐλεύθερη, ὁ ἐπιχειρηματίας ποὺ διοικεῖ ἔχει ὡς μόνη καὶ ἀποκλειστικὴ εὐθύνη νά μεγιστοποιεῖ τὸν πλοῦτο τῆς ἐπιχείρησης καὶ δὲν βαρύνεται μὲ καμία κοινωνικὴ εὐθύνη. Ἔτσι ὁ νέος φιλελευθερισμὸς ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ρόμπερτ Λούκας, ποὺ θεωροῦσε δεδομένο ὅτι ὁ καθένας γνωρίζει ἀκριβῶς πῶς ἡ οἰκονομία ἐργάζεται. Οἱ λαοὶ δὲν γνωρίζουν μόνον ὅτι ἡ ἀνεργία εἶναι κάτι ποὺ συνδέεται μὲ τὸν πληθωρισμό, ποὺ πάλι κι αὐτὸς συνδέεται μὲ τὰ ἐπιτόκια· ὅλοι ἔχουν στὸ κεφάλι τους τὸ ἴδιο (ὀρθό) μαθηματικὸ μοντέλο τῆς οἰκονομίας ποὺ χρησιμοποιοῦν γιά νά διαμορφώσουν τίς «προσδοκίες» τους γιά μισθοὺς, τιμὲς καὶ ἄλλες παραμέτρους. Γιά τὸν Λούκας, ποὺ παραμέρισε τὴν Κεϋνσιανὴ θεωρία ὀριστικά, ἡ πολιτεία δὲν μπορεῖ νά βελτιώσει τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν μέσῳ νομισματικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀνεργία εἶναι ἀποτέλεσμα λαθῶν τῶν νοικοκυριῶν καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων ὡς πρὸς τὴν πρόβλεψη τῶν ἐπιχειρηματικῶν συνθηκῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση τῶν «ὀρθολογικῶν προσδοκιῶν»⁶¹.

Ἔτσι σὲ ὅλους μας, σὲ κάθε ἀπλὸ ἄνθρωπο εἶναι σὰν νά ἐμφυτεύτηκε ἡ ἰδέα ἐνὸς οικονομικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐνὸς τεκμηρίου γνώσης καὶ διαφάνειας, καὶ συνεπῶς ἡ παροχὴ πληροφορίας δὲν χρειάζεται. Μπορεῖς νά ζεῖς

60. Βλ. σὲ σχέση μὲ τὴν πτώχευση ὡς θεσμό, ALAIN SIAENS, *Réflexions d'Économiste sur la faillite, Faillite et Concordat Judiciaire*, Academia A-B Bruylant, 2002, σ. 235 ἑπ.

61. ROBERT LUCAS, *Expectations and the Neutrality of Money*, *Journal of Economic Theory*, 1972. Ἡ «ἀφερεγγυότητα» ὅπως καὶ ἡ φερεγγυότητα θεωρεῖται στοιχεῖο τῆς ἐξατομικεύσεως τοῦ ἀνθρώπου, βλ. G. MORRIS-BECQUET, *L'insolvabilité*, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 2002, σ. 274 ἑπ.

τελικά στο σκοτάδι αρκεί να μπορείς να προσαρμόζεσαι στα έπιτόκια και τους δείκτες!!

Ποιά ή κρίσιμη συνέπεια; Σύμφωνα με τους οικονομολόγους το έπιτόκιο είναι ένα εργαλείο με το οποίο «προεξοφλούμε το μέλλον». Με τὰ ύψηλά έπιτόκια και τις ύψηλές αποδόσεις τῶν τίτλων, ή κοινωνία έχει τήν τάση να προεξοφλεί ταχύτερα τὰ μελλοντικά γεγονότα, τάση που άπαξιώνει όλο και περισσότερο τὸ μέλλον σέ σχέση με τὸ παρόν, παραμερίζοντας τὸ χρονικό όρίζοντα τῶν άποφάσεων τῶν οικονομικῶν μονάδων. Αυτό έχει έπίπτωση στην «κοινωνική συνοχή»⁶². Όταν ή κοινωνία ύποφέρει από ένα έλλειμμα μέλλοντος, λόγω τοῦ ύψηλοῦ έπιπέδου τῶν έπιτοκίων, επικεντρώνεται άναγκαστικά στο παρόν, στα κεκτημένα ως μόνα σταθερά που άπομένουν για ν' αντιμετώπισει ένα άβέβαιο μέλλον. Έτσι όμως ό άνθρωπος κλείνεται στο έγώ του, στο σήμερα. Η διάστασή του έτσι στο μέλλον μετριέται με τὸ τί έχει τώρα, με άποτέλεσμα να έντεινεται ό άτομικισμός μέσα στην κοινωνία, δημιουργώντας ρήγμα διαμελισμοῦ στον κοινωνικό ιστό, άφοῦ κάθε μονάδα στην κοινωνία έχει τήν πεποίθηση ότι έξαρτάται περισσότερο από τή δική της προσωπική ιστορία παρά από τις μελλοντικές σχέσεις της με τις άλλες κοινωνικές μονάδες. Όταν όμως τὸ μέλλον ύποτιμάται και άπαξιώνεται, ό χρονικός όρίζοντας τῶν ανθρώπινων άποφάσεων είναι βραχύτερος και ή ικανότητα τῶν νέων ατόμων να προετοιμάσουν τὸ μέλλον τους μειώνεται, αν δέν χάνεται⁶³.

XIV. ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ

Η πτώχευση κράτους δέν έχει σχέση με τὸ πτωχευτικό δίκαιο ή τή διαδικασία τῆς πτώχευσης. Κινεῖται ελεύθερα, ως πραγματικότητα, χωρίς ένταξή της σέ ρυθμιστικό πλαίσιο· τόσο σέ διεθνές όσο και σέ έσωτερικό επίπεδο άναζητεί λύση ανάλογα με τὰ δικά της χαρακτηριστικά και μορφολογία. Είναι ή άδυναμία ή ή μη θέληση ενός κράτους να εκπληρώσει τὰ χρέη του, δημόσιας ή ιδιωτικῆς φύσεως. Όπως χαρα-

62. ΜΑΥΣΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Χρηματοοικονομική κρίση και κοινωνική συνοχή. (Διάλεξη στο ΑΠΘ, Φεβρ. 2011, άδημ.).

63. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

κτηριστικά τόνισε πριν από πενήντα και πλέον χρόνια το Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας⁶⁴ —διαβλέποντας στην πτώχευση κράτους όχι μόνο το τέλος αλλά και την άπαρχή— στην πτώχευση κράτους, αντίθετα από την πτώχευση των ιδιωτών, θίγεται ή συνολική μελλοντική οικονομία της χώρας και έμμέσως ή συνολική πολιτική του κράτους για το μέλλον. Γι' αυτό στην πτώχευση κράτους δεν πρόκειται για ρύθμιση του παρελθόντος, δηλαδή των χρεών που προϋπήρξαν, αλλά για τη δημιουργία μιᾶς βάσης για το μέλλον. Δεν αφορά πρωτίστως στην ικανοποίηση των πιστωτών αλλά στη δημιουργία ενός νέου θεμελίου για το μέλλον της κοινωνικής ύποστασης. Το θέμα «πτώχευση κράτους» δεν είναι πρωτίστως θέμα οικονομικό, αλλά στον πυρήνα του πολιτικό, τόσο σε σχέση με τον ίδιο το λαό όσο και στη σχέση του κράτους με τα άλλα κράτη και τους πιστωτές του.

Τὰ προβαλλόμενα ήθικῆς φύσεως θέματα σε σχέση με την πτώχευση κράτους πλησιάζουν το πολυσυζητημένο θέμα αν ο φιλελευθερισμός ή ο καπιταλισμός ή το οικονομικό σύστημα είναι ήθικό ή μη ήθικό. Ή άπλουστευμένη ή άπλοϊκή άπάντηση: οί ελεύθερες άγορές είναι ήθικές, έπειδή προάγουν τις δημοκρατικές άξίες τῆς ελεύθερης και άνοικτῆς κοινωνίας και άντανακλοῦν τις έπιθυμίες των λαών⁶⁵. Το παράδειγμα πάλι του Adam Smith, αυτό καθαυτό, για τον άτομικισμό του σκύλου θά όδηγοῦσε στην αντίπερα όχθη. Ο Adam Smith όμως δεν άσχολήθηκε περαιτέρω με το ίδιο το ζώο όταν δεν τρώει για να ταΐσει τα παιδιά του, με το ίδιο το ζώο πώς λειτουργεί μέσα στην κοινωνία ή όταν θυσιάζεται υπερασπιζόμενο την ομάδα. Είδε κατάματα μόνο την άνταλλαγή των άγαθών στην άγορά και τον καταμερισμό τῆς εργασίας να γίνεται προς το συμφέρον των δύο συναλλασσομένων. Έτσι στο έρώτημα, ή άπάντηση του Γάλλου φιλοσόφου André Comte-Sponville είναι ότι «ο καπιταλισμός δεν μπορεί να είναι ήθικός. Άλλά πάλι και άνήθικος δεν μπορεί να είναι»⁶⁶. Ή έπιστήμη, ή τεχνική, ή οικονομία άνήκουν σε άλλες γνωσιοθεωρητικές τάξεις.

64. BVerfG 15,126,141.

65. STEVE FORBES - ELISABETH AMES, *How Capitalism Will Save Us*, Crow Business, New York 2009, σ. 29.

66. ANDRÉ COMTE-SPONVILLE, *Kann Kapitalismus moralisch sein?* (μτφρ. από τη γαλλική Η. Kober), Diogenes-Verlag, Zürich 2009.

Αυτό που δεν μπορεί να γίνει είναι να μετακινήσει κανείς την οικονομία μέσα στην Ήθική. Η οικονομία δεν μπορεί εκ τῶν ἔσω να στηριχτεί στην Ήθική. Αυτό που μπορεί ἐνδεχομένως να γίνει είναι ἡ οικονομία να χαλιναγωγηθεῖ ἐκ τῶν ἔξω ἀπὸ τὴν Ήθική. Συνεπῶς, τὸ δίλημμα ὅπως σὲ κάθε τεχνο-επιστημονική τάξη δὲν εἶναι μεταξύ ὀρθοῦ ἢ ἐσφαλμένου, καλοῦ ἢ κακοῦ ἀλλὰ μεταξύ ἐφικτοῦ καὶ μὴ ἐφικτοῦ.

XV. ΕΞΟΔΟΣ

Καὶ ὁ κόκκινος κύκλος μὲ τὸ καρφωμένο κόκκινο βέλος πάνω στὴ χώρα παραμένει. Οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ προτείνονται γιὰ νὰ σβήσουν ἢ γιὰ νὰ μειώσουν τὴν ἐνταση τοῦ προβλήματος ἢ τοῦ δράματος ποὺ παίζεται σὲ βάρος ἐνὸς λαοῦ, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μέλλοντός του, ὡς ἦπια ἢ ἐλεγχόμενη ἢ σὲ φάσεις ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους ἢ μὲ ἀπομείωση καὶ παροδική ἐξοδο ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη ἢ ἀκόμα μὲ τὴν κυνική πρόταση «πουλεῖστε Ἑλλάδα γιὰ νὰ πληρώσετε τοὺς δανειστές», ἢ μὲ τὴ μορφή ἐπιμήκυνσης τοῦ ληξιπρόθεσμου ἢ ἀπομείωσης τῆς ἀξίας τῶν τίτλων ἢ ἀκόμα μέσω τῆς ὁδοῦ ὀρθολογικῆς ἀναδιαπραγμάτευσης τοῦ χρέους, δὲν ἀλλάζουν τὴ φυσιογνωμία τοῦ φαινομένου. Τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ χρέος τῆς χώρας μας δὲν ἔχουν τελειώσει, κυρίως γιὰτὶ δὲν γράφονται ἀπὸ ἓνα ἀλλὰ ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς. Ἡ πραγματικότητα εἶναι: Δανειστήκαμε μὲ ἀποφάσεις, ἀποπληρώνουμε μὲ συνέπειες. Καθένας ἀπὸ ἐμᾶς ἐλπίζει ἢ ἱστορία νὰ μὴ γράφει «πτώχευση». Ἴσως σωστὰ ἢ σκωπτικὰ εἰπώθηκε ὅτι «εἶναι δύσκολο νὰ κάνεις προβλέψεις ἰδίως γιὰ τὸ μέλλον» (Togi Berra). Εἶναι ὅμως βέβαιο, γιὰτὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς φυλῆς μας, ὅτι, πέρα ἀπὸ ὅποιονδήποτε κυβερνῶντα καὶ σὲ ποιά τελικὴ λύση θὰ μᾶς ὀδηγήσουν, ὁ ἄνθρωπος θὰ διασώσει τὰ ἀπλὰ ἀλλὰ θεμελιώδη στοιχεῖα, ὅπως τὰ ἐκφράζει ἓνα μικρὸ ἀφήγημα τοῦ λαογράφου Ντάλι:

Ἔνας Ἕλληνας κάθεται στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ σιγοτραγουδάει. Ξαφνικὰ τὰ μάτια του δακρύζουν. Σταματᾷ τὸ τραγούδι καὶ κλαίει. Τί λέει τὸ τραγούδι σου; Τὸν ρώτησε διερχόμενος Ρῶσος. Γιὰ ἓνα πουλί. Δὲν ξέρω πῶς τὸ λένε στὰ ρώσικα. Κάθεται ψηλὰ στὸ βουνό. Κάθεται κάμποση ὥρα, ἔπειτα τινάζει τὰ φτερά του καὶ φεύγει. Πετᾷει πάνω ἀπὸ δάση καὶ πάει πέρα. Αὐτὸ ὅλο κι ὅλο. Στὰ ρώσικα μπορεῖ νὰ μὴ σημαίνει τίποτε, στὰ ἑλληνικὰ σὲ κάνει νὰ κλαῖς.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2011
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Τὸ 1838 καθιερώθηκε με βασιλικὸ διάταγμα ἡ 25ῃ Μαρτίου ὡς ἐθνικὴ ἑορτὴ γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, γιατί ἦταν ἡμέρα «λαμπρὰ καθ' ἑαυτὴν» λόγῳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ δεύτερον, γιατί τὴν ἡμέρα αὐτὴ τὸ 1821 ἔγινε ἡ ἑναρξὴ «τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους». Ἐξάλλου, σύμφωνα με τὸ ἄρθρο 14 τοῦ Ἑσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «κατὰ τὴν τακτικὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 25ῆς Μαρτίου ἡ Ἀκαδημία ἐορτάζει τὴν ἐπέτειον τῆς Ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ὡς καὶ τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς». Ἔτσι, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾷ σήμερα τὴ μεγάλη ἐπέτειο τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία τους μετὰ ἀπὸ ζυγὸ 400 περίπου χρόνων ὑπὸ τοὺς Τούρκους μαζὶ με τὴν ὀγδοηκοστὴ πέμπτη ἐπέτειο ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της.

Ἐκατὸν ἐνενήντα (190) χρόνια ἔχουν περάσει ἀπὸ τότε, κι ὅμως τὸ '21 μένει ἀπείραχτο, ἀπρόσβλητο, θρύλος ζωντανὸς γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες —ὅπου γῆς καὶ ἂν βρίσκονται— γιὰ νὰ αἰσθάνονται ὑπερηφάνεια τὶς λαμπερὲς ἡμέρες καὶ νὰ ἀντλοῦν αἰσιοδοξία στὶς δύσκολες στιγμὲς ὅπως οἱ τωρινές· γιὰ νὰ ζοῦν ὅλοι μαζὶ τὶς πιὸ πικρὲς ἀλλὰ καὶ τὶς πιὸ φωτεινές, τὶς πιὸ δοξασμένες ὥρες τοῦ γένους τους.

Τὸ 1821 οἱ Ἕλληνες ἦταν ψυχικὰ προετοιμασμένοι γιὰ τὸν «ὑπὲρ πάντων ἀγῶνα» ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τρομακτικὲς θυσίες, αἷμα καὶ δάκρυα. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνυπόδητοι, ἄσιτοι καὶ ἄποτοι, με ἐλλιπέστατη ἔως ἀνύπαρκτη ἐκπαίδευση, συχνὰ ἀπειθάρχητοι, προσῆλθαν στὴν ἱερὴ μυσταγωγία τοῦ ξεσηκωμοῦ με βαθιὰ πίστη στὸ Θεό, με βαθύβλυστο πόθο γιὰ τὴν Ἐλευθερία καὶ με ἀπέραντη ἀγάπη γιὰ τὴν Πατρίδα.

Ἐπενθυμίζεται ὅτι στὰ 368 ἔτη δουλείας εἶχαν σημειωθεῖ, σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, εἴκοσι τουλάχιστον μεμονωμένες καὶ ἀνοργάνωτες

ἐξεγέρσεις τῶν προπατόρων μας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν, ἄλλες ἡσσονος σημασίας καὶ ἄλλες σημαντικότερες, ποὺ καταπνίγηκαν ὅλες στὸ αἶμα.

Οἱ ἐξεγέρσεις αὐτές, συχνὰ μὲ ὑποκίνηση ἀπὸ ξένους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καὶ ἰδιοτελῆ κίνητρα, ἀφέθησαν στὴν τύχη τους μὲ ὀδυνηρὰ γιὰ τὸν ἑλληνισμό ἀποτελέσματα. Γὰ «ξανθὰ γένη», ποὺ ἐμφανίζονταν κατὰ καιροὺς ὡς Μεσσίες, φρόντιζαν —ὅπως ἄλλωστε γίνεται καὶ σήμερα— ἀποκλειστικὰ γιὰ τὰ δικά τους συμφέροντα, ἐγκαταλείποντας τὸ αἰχμάλωτο ἔθνος στὴν ἐκδικητικὴ μανία τοῦ δυνάστη.

Ὁ Κοραῆς, τὸ 1803, ὑποστήριζε στὸ Παρίσι ἐνώπιον τῆς Κοινωνίας τῶν Παρατηρητῶν τοῦ Ἀνθρώπου (Société des Observateurs de l'Homme) ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἀπὸ αἰῶνων βρίσκεται σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τοὺς Τούρκους καί, ὡς ἐκ τούτου, εἶναι αἰχμάλωτο πολέμου καὶ ὄχι σκλαβωμένο. Ὁ δὲ Γερμανὸς ἱστορικὸς Μέντελσον Μπαρτὸλντ (Mendelssohn Bartholdy) χαρακτήριζε τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως «αὐτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων, αἰχμάλωτο στὰ χεῖρα τοῦ σουλτάνου».

Πῶς, ὅμως, τὸ αἰχμάλωτο πολέμου ἔθνος θὰ ἀνακτοῦσε τὴν ἐλευθερία του;

Ἐπρεπε τὸ Γένος νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ στηριχθεῖ, κυρίως, στὶς δικές του δυνάμεις, διδάγμα ποὺ ἰσχύει καὶ στὴ δύσκολη περίοδο ποὺ διέρχεται σήμερα ἡ πατρίδα μας.

Οἱ συνθήκες ὀρίμασαν καὶ ὁ ἀγὼνας ξεκίνησε, ἀφοῦ προηγήθηκαν ἡ γόνιμη παρουσία καὶ ἡ ἔντονη δραστηριότητα τοῦ ἐμπνευσμένου καὶ θαραλλέου πρωτομάρτυρα καὶ προδρόμου τῆς ἐθνικῆς μας ἀπελευθέρωσης, τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, καθὼς καὶ ἀργότερα ἡ ὀρθολογικὰ προσχεδιασμένη ὀργάνωση τῶν ἰδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Στὸν Ἀγὼνα συμπράττουν ὀπλαρχηγοί, προεστοὶ καὶ κληρικοί, ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες, ἄντρες, γυναῖκες καὶ ἀμούστακα παιδιὰ, ἐνδεεῖς ἀκτῆμονες καὶ εὐποροὶ ἔμποροι. Ἡδῆ, ὁ Ρήγας στὸ πολιτικὸ σχέδιό του ὀρίζε τὴν ἀντίληψη τοῦ ἔνοπλου ἔθνους ὡς ἐξῆς: «Ὀλοὶ οἱ Ἑλληγες εἶναι στρατιωτικοί, ὄλοι πρέπει νὰ γυμνάζωνται εἰς τὰ ἄρματα καὶ νὰ ὀίχουν εἰς τὸ σημάδι. Ὀλοὶ πρέπει νὰ μανθάνουν τὴν τακτικὴν ὡς καὶ αἱ Ἑλληγίδες πρέπει νὰ βαστοῦν μῆζράκια (δηλ. τόξα) εἰς τὸ χέρι, ἂν δὲν εἶναι ἐπιτήδειαι εἰς τὸ ντουφέκι».

Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὡστόσο ὅτι οἱ ἐλλείψεις τῶν Ἑλλήνων ἦταν τεράστιες. Ἀλλὰ τίς ἀναπλήρωνε ἡ εὐψυχία, ἡ τόλμη, ἡ γενναιότητά τους, ἡ πίστη σὲ εὐγενῆ ἰδανικά.

Ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης ἐπισημαίνει στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «...πολεμοφόδια δὲν εἶχαμε τελείως σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη καὶ θὰ κάναμεν

ἐπανάστασιν χωρὶς πολεμοφόδια καὶ τὰ περισσότερα ντουφέκια μὲ σκοινιὰ δεμένα».

Ναί! Ἔτσι ξεκίνησε ὁ Ἀγώνας. Μὲ σκοινιὰ δεμένα ἦταν τὰ περισσότερα ντουφέκια, γιὰ νὰ συγκρατοῦνται μεταξὺ τους τὰ διάφορα ἐξαρτήματα!

Ἐπιπλέον, κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις διέκειντο μᾶλλον ἐχθρικὰ πρὸς τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα. Ἡ θέση τους αὐτὴ μεταβλήθηκε ἀργότερα μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Ἀγώνα, ἀφοῦ ὅμως προηγήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821 τὸ ἀνοιγμα τῆς αὐλαίας στοῦ μεγάλο δράμα τοῦ πολέμου γιὰ τὴν ἐλευθερία, μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη στὴ Βλαχία καὶ τὴ θυσία στοῦ Δραγατσάνι τῶν ἐνθουσιωδῶν νέων ποὺ συναπάρτιζαν τὸν Ἱερό Λόχο.

Πρὶν κλείσω τὴ σύντομη αὐτὴ εἰσαγωγή, ἐπιτρέψτε μου νὰ γυρίσω 83 χρόνια πίσω, ὅταν σὲ αὐτὴ τὴ γεραρὴ αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὶς 25 Μαρτίου 1928, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ βῆμα ὅπου βρίσκομαι τώρα, ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Κωστῆς Παλαμᾶς, ἐκφωνώντας τὸν πανηγυρικό τῆς ἁγίας αὐτῆς ἡμέρας, ὑπογράμμιζε, ὡς μιὰν ἀπάντησι, ὑποπτεύομαι, σὲ ὅσους μελλοντικὰ θὰ ᾔθελαν νὰ ξαναγράψουν τὴν Ἱστορία τοῦ '21 μὲ διαφορετικὸ τρόπο: «...Λὲν ἔχω τίποτε περισσότερον», εἶπε ὁ Παλαμᾶς, «τίποτε εἰκονογραφικώτερον γιὰ τὴν ἡμέρα. Τί χρειάζονται; Τί ἔχει κανεὶς νὰ προσθέσει στὸν κανόνα τῆς ἱεροτελεστίας; Ξαναφέρονται τὰ τροπάρια, ξαναὑψώνεται ἡ προσευχή, τὸ ἴδιο λιβάνι καίγεται. Φτάνει ἡ χιλιοεπιωμένη ἀκολοιθία νὰ ἀναβροῦζει μὲ τὴν ἴδια ἔντασι καὶ ἡ φωνὴ νὰ κρατιέται καθαρὸρηχη, καταναυχτικὴ, λειτουργικὴ. Καθέαστα; Εὐδήματα; Νέα κοιτάγματα; Εἶναι γιὰ τὸν ἐρευνητὴ σκαπανέα, γιὰ τὸν ἱστοριοδίφη. Ἀκόμα πλέον ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων στέκεται ἡ ἀλήθεια τῶν ἰδανικῶν. Τὰ πράγματα τῆς ἐμπειρίας καὶ χαρακτηρίζονται καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς Ἰδέας».

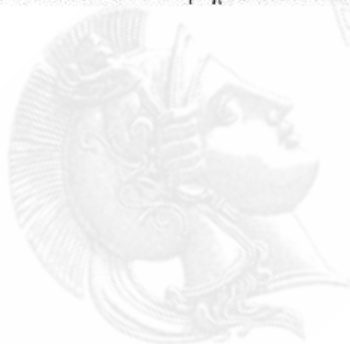
Κυρίες καὶ κύριοι,

Κάποιοι εἰκονοκλάστες τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀναλύοντας τὶς συνθήκες τοῦ ξεσηκωμοῦ τῶν Ἑλλήνων τὸ 1821, βρίσκουν οἰκονομικὰ κίνητρα καὶ προσπαθοῦν νὰ δώσουν σ' αὐτὸν ταξικὰ χαρακτηριστικά. Ξεχνοῦν ὅμως ὅτι στὴν Ἐπανάστασι πῆραν μέρος πλούσιοι καὶ πτωχοί, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, μορφωμένοι καὶ ἀμόρφωτοι, ἐμφορούμενοι ὅλοι τους ἀπὸ τὸ πάθος τῆς Ἐλευθερίας. Πόσοι καὶ πόσοι, ὅχι μόνο δὲν κέρδισαν τίποτε ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι, ἀλλὰ πρόσφεραν ἀπλόχερα ὅ,τι εἶχαν καὶ

δὲν εἶχαν. Μόνο τὸ ὄραμα γιὰ τὴν Ἐλευθερία ξεσήκωσε τοὺς Ἕλληνες καὶ ἔδωσε τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος»!

Ἡ ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 εἶναι πηγή διδαγμάτων γιὰ τὶς νεότερες γενιές. Ἀρκεῖ νὰ τὴ μελετήσουμε ἀπροκατάληπτα, ὅπως πραγματικὰ γράφηκε ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς καὶ τοὺς μεγάλους ἱστοριογράφους τῆς ἐποχῆς, Ἕλληνες καὶ ξένους, χωρὶς ἀλλοιώσεις καὶ χωρὶς σκοπιμότητες.

Μιά πτυχή τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ὀραματισμοὺς τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21 γιὰ τὴ Δημοκρατία καὶ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες στὸ ὑπὸ ἴδρυση τότε νέον κράτος, μελέτησε καὶ θὰ μᾶς παρουσιάσει σήμερα, κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας, ἡ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἄννα Μπενάκη-Ψαρούδα. Τὴν παρακαλῶ νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα καὶ νὰ λάβει τὸν λόγο.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΣΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ 1822-1827

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΥΡΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ

‘Ο κατ’ έτος πανηγυρικός έορτασμός τής 25ης Μαρτίου αποτελεί κορυφαία έκδήλωση τιμής προς τόν επαναστατικό άγώνα του 1821. Αισθάνομαι, λοιπόν, μεγάλο τό βάρος τής τιμής που μου έκανε ή Σύγκλητος τής Ακαδημίας Αθηνών, νά μου άναθέσει τήν προβλεπόμενη για τόν έορτασμό αυτό όμιλία.

Σήμερα, κυρίες και κύριοι, τιμούμε εκείνους που με άνείπωτες θυσίες απέλευθέρωσαν τήν Έλλάδα από τόν όθωμανικό ζυγό, εκείνους που μετά από αιώνες καταπίεσης και τυραννίας ένεργοποίησαν τή συνείδηση του ‘Εθνους, εκείνους που κατόρθωσαν, κυριολεκτικά μέσα από τή στάχτη, νά συγκροτήσουν κράτος ικανό νά ένταχθεϊ στο χώρο τών έλευθέρων κρατών τής Ευρώπης. Άπέναντί τους έχουμε χρέος, τουλάχιστον τήν ήμέρα αυτή, νά στρέφουμε με περίσκεψη τό βλέμμα και τή σκέψη προς τά ιστορικά γεγονότα τής έποχής και νά άναζητούμε τή σημασία τους όχι μόνο στη χρονική συγκυρία που συνέβησαν, αλλά και για τό παρόν και περισσότερο για τό μέλλον.

Τό χρέος αυτό έχουμε κατεξοχήν άπέναντι στις νεώτερες γενιές, που κατακλύζονται από πληθώρα μηνυμάτων και έρμηνειών —καλοπροαίρετων ή και αυθαίρετων. Στην έποχή δηλαδή τής γενικευμένης άμφισβήτησης καλούμαστε με νηφαλιότητα νά άνιχνεύσουμε τά γεγονότα τής Έπανάστασης του 1821 μελετώντας τις πηγές. Μόνο έτσι μπορούμε νά αποφύγουμε αυθαίρετους και επιπόλαιους δογματισμούς, που δέν έλειψαν στο παρελθόν, περισσεύουν όμως δυστυχώς και σήμερα.

Η άναδρομή στις πρώτες ένέργειες για τή συγκρότηση ενός σύγχρονου έλληνικού κράτους μπορεί άσφαλώς νά μάς άποκαλύψει κάτι σημαντικό: τά ιδεολογικά και πολιτικά θεμέλια επάνω στα όποια οι επαναστατημένοι Έλληνες θέλησαν νά στηρίξουν τό νεοσύστατο κράτος. Τό ζητούμενο είναι έπομένως τί έφεραν αυτοί στους ώμους τους από τό παρελθόν, τί προσορίσθηκαν από τό πλούσιο παρόν τής έποχής τους, και πώς τό μείγμα αυτό τό άποτύπωσαν στα πρώτα κείμενα τής έποχής.

Γι’ αυτό και έντοπίζω τό ένδιαφέρον μου κατά τήν όμιλία αυτή στα πρώτα θεσμικά κείμενα, που συντάχθηκαν ταυτόχρονα με τήν εξέλισσόμενη

Ἐπανάσταση, ταυτόχρονα δηλαδή με σκληρές μάχες ἐναντίον τοῦ δυνάστη, ἀλλὰ καὶ με ἐσωτερικὲς συγκρούσεις μεταξύ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνήσυχο βλέμμα τῶν δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα τρία «Ἐπαναστατικὰ» Συντάγματα καὶ τὰ συνοδευτικὰ τους κείμενα (Διακηρύξεις), κείμενα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ θεσμικὴ ἀποκρυστάλλωση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ ἀνάγκη ὀργάνωσης κεντρικῆς ἐξουσίας εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τοὺς πρῶτους μῆνες τῆς Ἐπανάστασης· αὐτὴ μάλιστα ἦταν καὶ ἡ προτροπὴ σημαντικῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι μόνο τότε οἱ Ἕλληνες θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑποστήριξη ξένων κρατῶν. Αναφέρεται χαρακτηριστικὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πρὸς τὸν Νεόφυτο Βάμβα στὴν Ὑδρα, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821, στὴν ὁποία τόνιζε: «Φροντίσατε... νὰ συστήσετε ὑπερτάτην διοίκησιν»¹.

Ἀφοῦ συντάχθηκαν τρία ξεχωριστὰ τοπικὰ συντάγματα γιὰ τὴν Πελοπόννησο, τὴ Δυτικὴ Χέρσο Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Χέρσο Ἑλλάδα, τὰ ὁποῖα λειτούργησαν ὡς πρόδρομοι τῆς ἐθνικῆς πρωτοβουλίας, μάλιστα δὲ τὸ τελειότερο τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ ὡς πρότυπο, στίς 9 Ὀκτωβρίου 1821 ἐστάλησαν κοινὲς προσκλήσεις πρὸς ὅλη τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀνάδειξη πληρεξουσίων, ποὺ θὰ καθόριζαν, ὅπως ἀναγραφόταν, τὸ «ἐθνικὸ σύστημα» γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα.

Τὰ τρία Συντάγματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς Ἐθνοσυνελεύσεις —δηλαδή τῆς Ἐπιδάουρου (1822), ποὺ ἀπεκλήθη καὶ «Προσωρινόν» γιὰ διπλωματικούς λόγους (νὰ μὴν προκαλέσει ἀντιδράσεις στὴν Εὐρώπη)², τοῦ Ἄστρους (1823),

1. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟ, *Τὸ προσωρινόν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822, Ἐπίσημοι Λόγοι, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν*, 1973, σ. 245, σημ. 4, κατὰ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ το ἐθνικὸν ἢ κοινωνικὸν κίνημα ἢ ἑλληνικὴ ἐθνεγερσία; Μνημοσύνη* III, σ. 11. Στὸ ἴδιο πνεῦμα Γ. ΜΠΑΛΗΣ, *Ὁ ἀγὼν τοῦ 1821 καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ κράτους, Πανελληνικοὶ Λόγοι Ἀκαδημαϊκῶν*, 1977, σ. 246, ἰδίως σ. 250.

2. Σύμφωνα με τὴ γνώμη ποὺ ἐπικρατεῖ στοὺς ἐρμηνευτές. Ὑπεστηρίχθη ὅμως καὶ ἡ ἀποψη ὅτι χαρακτηρίσθηκε «προσωρινόν», διότι ἔγινε γιὰ νὰ χρησιμεύσει πρόχειρα ὡς θεμέλιο κοινοβουλευτικῆς συνταγματικῆς τάξης ὑπὸ τίς περιστάσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε. Βλ. ἀναλυτικὰ Α. ΡΑΪΚΟΥ, *Αἱ διακηρύξεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, Ἐπιθεώρησης δημοσίου δικαίου καὶ διοικητικοῦ δικαίου*, 1971, σ. 230, σημ. 14.

που είναι αναθεωρημένη μορφή του πρώτου της Έπιδαύρου, και, το τελειότερο όλων, το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827)³— είναι κατά γενική εκτίμηση των ειδικών έργα πρωτότυπα, δηλαδή δὲν αποτελοῦν πιστὴ ἀντιγραφή γνωστοῦ ξένου Συντάγματος⁴. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ γαλλικὰ Συντάγματα τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1795 ἀποκαλύπτει σοβαρὲς ἀποκλίσεις, ἢ ἀκτινοβολία ὅμως τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἰδίως τὸ ἰδανικὸ τῆς πολιτικῆς καὶ ἀτομικῆς ἐλευθερίας, πὺ αὐτὴ διακήρυξε, ἀναμφισβήτητα ἐπηρεάσαν τοὺς συντάκτες τῶν Συνταγμάτων⁵. Τὸ πνεῦμα καὶ οἱ ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης εἶχαν ἄλλωστε μεταδοθεῖ σὲ ἐπίλεκτους Ἑλληνας τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ δι' αὐτῶν στὴν Ἑλλάδα, καθὼς ἐπίσης καὶ μέσω τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα καὶ ἰδίως τοῦ γνωστοῦ Σχεδίου Συντάγματος μὲ τὸν τίτλο «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας»⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας

3. Κατὰ τὸν ΑΛ. ΣΒΩΛΟ (Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ πολιτεύματα καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, *Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν*, 1935, σ. 740) «Τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας εἶναι ἔργον θαυμασίας νομοθετικῆς τέχνης, ἐμποιοῦν ἐντύπωσιν διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ τοὺς ὄρους πὺ συνετάχθη».

4. Ἔτσι ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π., σ. 265, ὁ ὁποῖος ἀντικρούει τὴν ἀντίθετη γνώμη (Ν. Ν. ΣΑΡΗΠΟΛΟΥ, *Τὸ Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου τοῦ 1822*, 1907, σ. 15) καὶ ἐπιχειρεῖ σύγκριση μὲ διατάξεις τῶν γαλλικῶν Συνταγμάτων 1793 καὶ 1795, ἀπὸ τὴν ὅποια προκύπτουν βασικὲς ἀποκλίσεις. Βλ. ἐπίσης ΣΒΩΛΟ, ὅ.π., σ. 741 ἐπ. Τὴ γνώμη τῆς πρωτοτυπίας συμμερίζεται καὶ ὁ Ν. Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ (*Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα - ΤΑ ΝΕΑ, τόμ. 3, 2003, σ. 175), παρὰθέτοντας καὶ τὴ γνώμη Ἰ. Ἀραβαντινοῦ. Ἐπίσης, Ν. Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ ἐχθροὶ του στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία*, 2011, σ. 45.

5. Ἡ ἐπίδραση τῶν ιδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἰδίως τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτου τοῦ 1789 (ὅχι ὅμως καὶ τῶν προβλέψεων τῆς διακήρυξης αὐτῆς ὡς καὶ τῶν Συνταγμάτων 1793 καὶ 1795, ἔτσι ΣΒΩΛΟΣ, ὅ.π., σ. 745 ἐπ.) θεωρεῖται ἐν γένει δεδομένη. Βλ. καὶ ΡΑΪΚΟΣ, ὅ.π., σ. 228. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη ὡστόσο τοῦ καταλόγου τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων προδίδει κατὰ τὸν ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟ, ὅ.π., σ. 267, μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὴ γαλλικὴ Charte τοῦ 1814, τὴν ὅποια παρεχώρησε ὁ Λουδοβίκος ΙΓ' μετὰ τὴν Παλινόρθωση.

6. Βλ. σχετικὰ Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ σὺ *Ρήγα Βελεστινῆ, Ἄπαντα τὰ σωζόμενα, πέμπτος τόμος*, Ἐκδ. Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 2000, Εἰσαγωγή, σ. 9 ἐπ., ἰδίως σ. 18 ἐπ., ἐπίσης γιὰ τὴν τελικὴ σύνθεση τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα - ΤΑ ΝΕΑ, τόμ. 2, 2003, σ. 30 ἐπ., *Νεοελληνικὸς Διαφω-*

του ἄμερικανικοῦ λαοῦ (1776) καὶ τὸ Σύνταγμα τῶν ΗΠΑ (1787) δὲν ἔμειναν ἐκτὸς τοῦ κύκλου ἐπιρροῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καθὼς θερμὸς θιασώτης των ὑπῆρξε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς. Στὶς σημειώσεις του στὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος γράφει: «ὅποιοι ἔθνος... ἐπιθυμεῖ νὰ συντάξῃ πολιτείαν, καὶ πολιτείαν ἀβασιλευτον, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν του ἔτοιμον παράδειγμα νὰ ἀκολουθήσῃ τῆς Ἀγγλοαμερικανικῆς πολιτείας τὸ σύνταγμα»⁷.

Ἄς δοῦμε λοιπόν, πῶς προέκυψαν αὐτὰ τὰ Συντάγματα, ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ συνῆλθαν στὶς Ἐθνοσυνελεύσεις, τὰ συνέταξαν καὶ τὰ ψήφισαν, πῶς λειτούργησαν καὶ ποιὲς ἀντιλήψεις, ἐπιδιώξεις καὶ ὁράματα τοὺς ἐνέπνευσαν.

Ἰδιαίτερα συγκινητικὸ εἶναι τὸ ἔργο *Ἱστορικαὶ Αναμνήσεις* τοῦ Νικολάου Δραγούμη (1874), ποὺ ἔζησε τὰ γεγονότα ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς σύνθεσης τῶν Συντακτικῶν Συνελεύσεων.

Τὴν πρώτη Ἐθνοσυνέλευση στὴν Ἐπίδαυρο περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Οἱ νεώτεροι, οἱ εὐτυχῆσαντες νὰ ἀνοίξωσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς ἧλιον μὴ σκοτιζόμενον ὑπὸ νεφῶν δουλείας, νὰ πατήσωσι γῆν ἐλευθέραν, νὰ ἀναπνεύσωσιν ἀέρα ἐλεύθερον,... ἀδυνατοῦσι νὰ φαντασθῶσι τὸν ἕξαιλον ἐνθουσιασμὸν τοῦ Ἐθνους, ὅτε μετὰ τυραννίαν τετρακοσίων σχεδὸν ἐτῶν συνήρχετο δι' ἀντιπροσώπων, ἵνα βουλευθῇ κυριαρχικῶς περὶ τῶν οἰκείων συμφερόντων. Οἱ δὲ ἐπιζήσαντες διηγοῦνται ὅτι δάκρυα ἔρρεον ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν πάντων, καὶ ὡς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Ἀναστάσεως ἀνταπεδίδοντο ἀσπασμοί»⁸. Ὅσο γιὰ

τισμός, 1996, σ. 504 ἐπ. Ἐπίσης ΡΑΙΚΟΣ, ὅ.π., σ. 226 ἐπ., Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς ἐπανάστασεως*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1964, σ. 5 ἐπ., ἰδίως σ. 32 ἐπ., Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπανεκτιμώντας τὴν ἐπαναστατικὴν πρόταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 2005, σ. 134 ἐπ., ΣΒΩΛΟΣ, ὅ.π., σ. 737 ἐπ., ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὅ.π., σ. 172. Βλ. ἐπίσης Κ. ΤΡΙΛΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, Ὁ ἀγὼν τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνικοτήτων, *Πανελληνικοὶ Λόγοι Ἀκαδημαϊκῶν*, 1977, σ. 296 ἐπ., ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Ἡ φιλελεύθερη καὶ δημοκρατικὴ ἰδεολογία τῆς Ἐθνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, *Ἐπίσημοὶ Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. 27, 1987, σ. 300 ἐπ.

7. Ὅπως μεταφέρεται ἀπὸ τὸν Χ. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Τὸ δημοκρατικὸν καὶ φιλελεύθερον πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων τοῦ ἀγῶνος*, 1953, σ. 7, σημ. 20. Βλ. ἐπίσης ΣΒΩΛΟΣ, ὅ.π., σ. 741, Α. ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὰ Συντάγματα τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης*, *Νομικὸ Βῆμα*, 1980, σ. 1025.

8. Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Ἱστορικαὶ Αναμνήσεις*, ἐκδ. 4η, 1936, σ. 28.

τῆ σύνθεσι τῆς Α' Ἐθνοσυνέλευσις ὁ Δραγοῦμης πάλι γράφει: «τῶν πεπαιδευμένων ὁ ἀριθμὸς ἦν ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος ἐλάχιστος, καὶ ἐξ αὐτῶν πάλιν ὀλίγοι οἱ ἐπιστήμονες· νομικῶν δέ, οἰκονομολογικῶν καὶ ἐν γένει διοικητικῶν γνώσεων ὑπῆρχεν ἐντελής ἀπορία»⁹.

Ὡστόσο, λόγιοι Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκτὸς Ἑλλάδος ἔσπευσαν νὰ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίαις τους, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ὀνόματα τῶν Συντακτικῶν Ἐπιτροπῶν, ποὺ ἡ κάθε Ἐθνοσυνέλευσις συγκρότησε γιὰ νὰ συνθέσουν τὰ πρὸς ψήφισι κείμενα: Θ. Νέγγρης, Ἀλ. Μαυροκορδάτος, Γ. Αἰνιάν, Π. Σκυλίτζης, Ἰ. Κωλέττης, ἀργότερα Σπ. Τρικούπης, Ἀν. Πολυζωίδης, Ν. Σπηλιάδης, Γ. Σταύρου κ.λπ. εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα πνευματικῶν φυσιογνωμιῶν καὶ πολιτικῶν, ποὺ μὲ ἀναμφισβήτητες γνώσεις περὶ πολιτευμάτων καὶ μὲ γενικὴ μόρφωσι συνέβαλαν στὴ συνταγματικὴ ὀργάνωσι τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ἔργο τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ἡγεσίας εὐθὺς μετὰ τὴ συγκρότησι τοῦ κράτους περιγράφει καὶ πάλι ὁ Νικ. Δραγοῦμης: οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες «νῦν μὲν περιστοιχίζοντες τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν, νῦν δὲ περιερχόμενοι τὰς ἐπαρχίας ἢ διασχίζοντες τὰ πελάγη, ἄλλοτε δὲ κηρύττοντες ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἢ καὶ ἀντιπροσωπεύοντες τὸν λαὸν ἐν συνελεύσεσι καὶ βουλαῖς, διημιλλῶντο ὅπως ἐξάψωσι τὸν ἐνθουσιασμόν, ῥυθμίσωσι τὸν ἀγῶνα καὶ περιάψωσι εἰς τὴν διοίκησιν μορφὴν τάξεως καὶ εὐπρεπειᾶς»¹⁰.

Πρωταρχικὴ ἀποστολὴ τῆς πρώτης Ἐθνοσυνέλευσις στὴν Ἐπίδαιρο ἦταν ἡ πρὸς τὰ ἔξω Διακήρυξι τῆς ἀνεξαρτησίας, μέσω τῆς ὁποίας ὁμίλησε, ὅπως καὶ μὲ ὅλες τίς Διακηρύξεις, «τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος». Ἡ ἀρχικὴ Διακήρυξι ἀπετέλεσε καὶ τὸ Προοίμιον τοῦ Συντάγματος τοῦ 1822 καὶ τοῦ 1823, ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, τὸ ὑπὸ τὴν φρικώδη Ὀθωμανικὴν δυναστείαν, μὴ δυνάμενον νὰ φέρῃ τὸν βαρῦτατον καὶ ἀπαραδειγματίστον ζυγὸν τῆς τυραννίας καὶ ἀποσεῖσαν αὐτὸν μὲ μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερον διὰ τῶν νομίμων «Παραστατῶν» του, εἰς Ἐθνικὴν συνηγμένων Συνέλευσιν, ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων «τὴν Πολιτικὴν αὐτοῦ Ὑπαρξιν καὶ Ἀνεξαρτησίαν».

Ἄλλῃ μία ἐκτενέστερη Διακήρυξι τῆς ἀνεξαρτησίας ἔκλεισε τίς ἐργασίας τῆς Συνέλευσις (15 Ἰανουαρίου 1822), κείμενον ποὺ ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς «τὸ κάλλιστον τῆς Συνελεύσεως ταύτης ἔργον καὶ τὸ κάλλι-

9. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, ὁ.π., σ. 23.

10. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, ὁ.π., σ. 25.

στον ἴσως ἔγγραφον ἐξ ὧσων ποτὲ ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτη ἐξέδωκεν ἑλληνικὴ Συνέλευσις ἢ Κυβέρνησις» (Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος)¹¹.

Μὲ τὴ Διακήρυξη αὐτὴ ἀπευθύνονται οἱ συντάκτες πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαὸν καὶ τὸν πολιτισμένο κόσμον ὡς «ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, σύγχρονοι τῶν νῦν πεφωτισμένων καὶ εὐνομουμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης» γιὰ νὰ διαβεβαιώσουν μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν... εἶναι πόλεμος ἔθνικός, πόλεμος ἱερός», στὸν ὁποῖο ἐξηγοῦν ὅτι ἀποδύθηκαν «κρίνοντας ἀνάξιον νὰ ζῶμεν πλέον ἡμεῖς οἱ ἀπόγονοι τοῦ περικλεοῦς ἐκείνου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ δουλείαν τοιαύτην, ἰδίαν μᾶλλον τῶν ἀλόγων ζώων παρὰ τῶν λογικῶν ὄντων. Δέκα μῆνες ἤδη παρῆλθον, ἀφοῦ ἤρχισαμεν νὰ τρέχωμεν τοῦτο τὸ στάδιον τοῦ ἔθνικοῦ πολέμου».

Μὲ ὅμοιο τρόπο καὶ ἡ Β' Ἐθνοσυνέλευσις τοῦ Ἄστρου, ποὺ κατήρτισε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1823, ἀποκληθὲν «Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου», ἐξηγεῖ στὴ Διακήρυξη τῆς 18ης Ἀπριλίου 1823 ὅτι οἱ ἐξεγερθέντες ἀγωνίζονται «καθὼς ἀνήκει εἰς ἀνθρώπους κατοικοῦντας γῆν ἡρωϊκὴν, ὅπου ὅλα, ἐνθυμίζοντα τὴν προγονικὴν εὐκλείαν καὶ τὰς προγονικὰς ἀρετάς, ἐμψυχώνουσι μεγάλως ζωογονοῦντα».

Ἡ Γ' Ἐθνοσυνέλευσις τῆς Τροιζήνας μὲ ἀναφορὰ καὶ πάλι στὸ Ἔθνος διακηρύσσει (5 Μαΐου 1827) στὸ Προοίμιό της ὅτι «καὶ τρίτον ἤδη τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, εἰς Ἐθνικὴν Συνέλευσιν συνηγμένον, κηρύττει... τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ὑπαρξίν καὶ ἀνεξαρτησίαν», ἐνῶ στὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς ἀναφορᾶς στὸ προγονικὸ κλέος μὲ δεύτερη Διακήρυξή της οἱ συντάκτες τοῦ Συντάγματος τοῦ 1827 ἀπευθύνονται «ὡς Ἑλληνας, ἀποτελοῦντες Ἔθνος εἰς τὸν Κόσμον, καὶ Ἔθνος τοῦ ὁποίου οἱ πατέρες ἐτίμησαν τὸ ἀνθρώπειον εἶδος», οἱ ὁποῖοι «οὔτε ἦτον οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ λησμονήσωμεν τὸ ὄνομα μας, τοὺς μεγάλους ἀνδρας ἐκ τῶν ὁποίων καταγόμεθα», αὐτοαποκαλούμενοι παρακάτω «ἀπόγονοι τοῦ Λεωνίδου». Στὸ Σύνταγμα μάλιστα τοῦ 1827 θεσμοθετεῖται πλέον ρητὰ ἡ λαϊκὴ κυριαρχία μὲ ἀναφορὰ στὸ Ἔθνος καὶ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 5 ὅτι «ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ Ἔθνος, πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ» καὶ στὸ ἄρθρο 36 «ἡ κυριαρχία τοῦ Ἔθνους διαιρεῖται εἰς τρεῖς ἐξουσίας κ.λπ.».

11. Βλ. ΡΑΪΚΟ, ὁ.π., σ. 231 ἐπ. Ἐπίσης ΑΠ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Τὰ ἰδεώδη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821, *Λόγοι ἐκφωνηθέντες 1941 καὶ 1949*, [χ.χ], σ. 18 ἐπ., ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π., σ. 176.

Με τις αναφορές αυτές στο Έλληνικό Έθνος, στην εθνική κληρονομιά, στο χαρακτήρα του ξεσηκωμού ως πολέμου εθνικού και ιερού αποκαλύπτεται με τρόπο πανηγυρικό το δράμα, αλλά και το θαύμα που συντελέστηκε στον τόπο μας τους τέσσερις αιώνες τουρκικής κυριαρχίας και οδήγησε στην Έπανάσταση. Αποκαλύπτεται δηλαδή πώς όσο κι αν ο Όθωμανός κατακτητής επέβαλε την κυριαρχία του, χρησιμοποιώντας είτε τα όπλα είτε τη μέθοδο της υποδούλωσης του φρονήματος με την καλλιέργεια πνεύματος ύποταξης (του γνωστού ραγιαδισμού), όσο κι αν οι υπόδουλοι «έβίωναν λάθρα», υπό τη σκέπη της Εκκλησίας, με μόνο σύνδεσμο και παρηγοριά την ορθόδοξη πίστη και τη γλώσσα, δεν έπαυσαν ωστόσο να διατηρούν ζωντανή τη συνείδηση ότι αποτελούν το Έλληνικό Έθνος, και να βιώνουν την ιστορική συνέχεια¹².

Η ελληνική εθνική συνείδηση και οι λόγοι που συνέβαλαν στο να διατηρηθεί αυτή ζωντανή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι τεκμηριωμένοι επί τη βάσει των πηγών. Θα γίνουν κτήμα όλων, όταν κυκλοφορήσει σύντομα ή περισπούδαστη μελέτη του σεβαστού Ακαδημαϊκού κ. Μιχάλη Σακελλαρίου για τη δυναμική της εθνεγερσίας¹³, την οποία είχε την καλοσύνη να μου θέσει από τώρα υπόψιν. Τότε, πιστεύω ότι θα ανατραπούν όριστικά παρερμηνείες των γεγονότων του 1821, που τελευταία επιχωριάζουν. Έδω άρκουμαι να κάνω μια άπλη αναφορά.

Η συνείδηση, λοιπόν, συμμετοχής σε έναν κοινό πολιτισμό εκ διαμέτρου αντίθετο προς τον όθωμανικό ήταν το στοιχειωδέστερο και διαρκέστερο βίωμα των Ελλήνων. Οι δυνάμεις που το συντηρούσαν ήταν πνευματικές: ήταν η ορθόδοξη πίστη και η αυτογνωσία¹⁴.

12. Για τους παράγοντες που συντήρησαν ζωντανή την ελληνική εθνική συνείδηση στους υποδούλους και τη βαθειά πίστη ότι ανήκουν στο γένος των Ελλήνων, το γένος που έναρκώνει το κλέος των αρχαίων προγόνων, καθώς και τη διαχρονική βίωση της ορθοδοξίας βλ. ενδεικτικά ΜΑΝΕΣΗ, β.π., σ. 269 έπ., ιδίως σ. 276 έπ., Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟ, Η επανάσταση ως γεγονός της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 79, 2004, σ. 179 έπ., Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1996, σ. 83 έπ., 123 έπ., ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, β.π., σ. 9 έπ., ΜΠΑΛΗ, β.π., σ. 249, ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Το πνεύμα των πολιτευμάτων*, β.π., σ. 7.

13. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. Α', 2011, σ. 181 έπ. Πρόκειται για την πληρέστερη και πλέον τεκμηριωμένη ανάλυση των παραγόντων που συμπροσδιόρισαν την εθνεγερσία.

14. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, β.π., σ. 236 έπ., 244 έπ.

Ἡ ὀρθοδοξία, τὴν ὁποία οἱ ὑπόδουλοι βίωναν μέσω τῆς ἐκκλησίας, ἦταν τὸ βαθύτερο καὶ ἰσχυρότερο στοιχεῖο πολιτισμοῦ, πὺν τοὺς ἔνωσε, στοιχεῖο πὺν εἶχε ἄμεσο ἀντίκρισμα στὴ διαμόρφωση ἔθνικῆς συνείδησης. Περίπου οἱ ἔννοιες ὀρθόδοξος χριστιανός καὶ Ἑλληνας ἦσαν ταυτόσημες, ὅπως μουσουλμάνος καὶ Τοῦρκος.

Ἡ θρησκευτικὴ πίστη γεννοῦσε αὐτογνωσία καταρχὴν μέσω τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ διότι μέσα ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία καὶ λατρεία ἐκαλλιεργεῖτο ἡ αἴσθησις τῆς συμμετοχῆς στὸ «γένος τῶν Ἑλλήνων». Οἱ ἁγιογραφικὲς καὶ ἄλλες ἀναφορὲς σὲ ἐνδόξους προγόνους, ἕως καὶ ἡ ἀπεικόνισις σὲ ἐκκλησίες ἀρχαίων φιλοσόφων ἀνάμεσα σὲ προφῆτες-προδρόμους τοῦ Χριστιανισμοῦ, φύτευαν στὴ συνείδησις τῶν ὑποδούλων τὸ σπέρμα τῆς ἑλληνικῆς συνέχειας. Ἡ σύνδεσις τοῦ βιωματικῆς στοιχείου τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ παράδοσις μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ κληρονομία ἦταν ἐπομένως στὸ ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς τους. Τὸ μαρτυρᾷ καὶ ἡ δημοτικὴ ποίησις. Στὰ παιδιὰ τους οἱ Ἑλληνες ἔδιναν ἀρχαῖα ὀνόματα, στὰ ἐμπορικὰ καράβια τους ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ μυθολογία.

Ἡ ἔθνικὴ αὐτογνωσία καλλιεργήθηκε βέβαια καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ἰδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, μὲ τὴν παρέμβασις τῶν λογίων τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁵. Οἱ ὀρίζοντες ἄνοιξαν γιὰ τοὺς ὑπόδουλους μὲ τὴν ἴδρυσις σχολείων, μὲ ἐκδόσεις βιβλίων, φυλλαδίων, ἐφημερίδων, μεταφράσεων, πὺν κυκλοφοροῦσαν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι καὶ πάντως ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, μὲ τὴν ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τὴν ὑπερηφάνεια πὺν τοὺς ἐνέπνεε τὸ ὅτι ἡ πολιτισμένη Δύσις τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐθαύμαζε καὶ καλλιεργοῦσε τὸν πολιτισμὸ τῶν προγόνων τους. Ὁ Ρήγας Φεραῖος στὴν ἐπαναστατικὴ του προκήρυξις καλεῖ σὲ ἐξέγερσις τὸν «λαὸν ἀπόγονον τῶν Ἑλλήνων» καὶ σὲ χιλιάδες

15. Βλ. ἀντὶ ἄλλων ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὅ.π., ἰδίως σ. 223 ἐπ., ΜΑΝΕΣΗ, ὅ.π., σ. 292 ἐπ., 295 ἐπ. Ἐντύπωσις προκαλεῖ ἡ ἀναφορὰ στὰ ρεύματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης πὺν γίνεται στὴ δευτέρη Διακήρυξις τῆς Γ' Ἐθνοσυνέλευσις τῆς Τροιζήνας (27.3.1827) ὡς ἐξῆς : «Εἰς τὸν ἴ' τοῦτον ἀγῶνα τῶν φάτων, ὅτε βασιλεύει ἡ Φιλοσοφία καὶ ὀρίζεται τὴν συνείδησιν πηγῆν τῆς καθολικῆς Ἡθικῆς, ὅτε ἡ Ἡθικὴ προσαρμόζεται εἰς τὴν πολιτικὴν διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῶν Ἐθνῶν, εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον καθ' ὃν καταργεῖται ἡ σωματεμπορία καὶ τιμᾶται ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὃν ὁ πολιτισμὸς λογίζεται τὴν δουλείαν ἀνατρεπτικὴν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας... ζητοῦμεν... νὰ ζῶμεν ὑπὸ νόμους δικαίους, ὡς Ἐθνος ἐλεύθερον καὶ αὐτόνομον».

ἀντίτυπα διανέμει τὴν προσωπογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὡς συμβόλου δόξας καὶ ἐνότητας τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πόλεμος, λοιπόν, κατὰ τῶν Τούρκων ἦταν φυσικὸ νὰ διακηρύσσεται στὶς ἐπαναστατικὲς διακηρύξεις ὡς πόλεμος *πρώτιστα ἐθνικός*. Ἦταν ὅμως καὶ πόλεμος *ἱερός*, καθὼς ἀπηχοῦσε τὴ χριστιανικὴ πίστη, ποὺ ἡ θαλπωρὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ συνετὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ πολιτεύθηκε διατήρησαν ἀλώβητη ἐπὶ τέσσερις αἰῶνες. Ἄλλωστε ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἤδη μπεῖ μαχητικὰ στὴν πρωτοπορία τοῦ ἀγώνα.

Μὲ τὰ κείμενα, λοιπόν, τῶν Συνταγμάτων τὸ Ἔθνος ἐπαίρνε τώρα τὴν ἐπίσημη θεσμικὴ του ἔκφραση. Ἀσφαλῶς τὸ Ἔθνος δὲν ἐγεννᾶτο «τὸ πρῶτον» μὲ τὸ συγκροτούμενο κράτος. Ἀντίθετα, τὸ βιωμένο ἐπὶ αἰῶνες Ἔθνος προσέφερε, αὐτὸ τώρα, στὸ γεννώμενο Κράτος τὴ βάση τῆς κυριαρχίας του.

Ἄς δοῦμε τώρα τὸ χαρακτῆρα τοῦ πολιτεύματος, ποὺ ἤθελαν οἱ συντάκτες νὰ προσδώσουν στὸ *νέο* κράτος μὲ τὸ καταρτιζόμενο κάθε φορὰ Σύνταγμα.

Ἡ μνημειώδης πρώτη Διακήρυξη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1822 διακηρύσσει ὅτι τοῦ ἐθνικοῦ καὶ ἱεροῦ πολέμου τῶν Ἑλλήνων «μόνη αἰτία εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῶν δικαίων τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς..., δίκαια τὰ ὁποῖα ἡ φύσις ἐνέσπειρε βαθέως εἰς τὴν καρδίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ ὁποῖα οἱ νόμοι, σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν, καθιέρωσαν... Ἀπὸ τοιαύτας ἀρχὰς τῶν φυσικῶν δικαίων ὀρμώμενοι καὶ θέλοντες νὰ ἐξομοιωθῶμεν μὲ τοὺς λοιποὺς συναδέλφους μας Εὐρωπαίους χριστιανούς, ἐκινήσαμεν τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων». Στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ ἡ Διακήρυξη τῆς Β' Ἐθνοσυνέλευσης (18 Ἀπριλίου 1823) ὁμιλεῖ γιὰ τὰ «ἀπαράγραπτα δικαιώματά μας», ἐνῶ ἡ τελευταία (5 Μαΐου 1827) διακηρύσσει ὅτι «μὴ ἔχοντες μῆτε φυσικὰ μῆτε πολιτικὰ δικαιώματα, νομιζόμενοι ἀνδράποδα καὶ ἀλόγων ζώων ἀγέλαι... πολεμοῦμεν πρὸς τὸν ἄρπαγα...», καὶ στὴ συνέχεια ξεκαθαρίζει ὅτι «ὁ πόλεμος μας... εἶναι πόλεμος τῆς δικαιοσύνης κατὰ τῆς ἀδικίας..., δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀποστασίαν γενομένην ἐναντίον νομίμου βασιλέως (ἡ φράση ἐτέθη προφανῶς γιὰ νὰ καθησυχάσει τοὺς βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης), ἀλλὰ ἀπὸ δικαίαν ἐπανάστασιν, γενομένην ὑπὲρ τῶν ἀπαρχαράπτων δικαίων τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον βαρβάρου τυράννου».

Ὁ λόγος γιὰ τὰ «φυσικὰ δίκαια τῶν ἀνθρώπων» ἀπηχεῖ, ὅπως εἶναι φανερό, τὸ δόγμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τὶς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ιδέες ποὺ εἶχαν κυκλοφορήσει εὐρύτατα ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν πολεμιστῶν τοῦ Ἀγώνα. Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρουῦτσος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀδαμάντιο

Κοραή (15 Ιουλίου 1824) λέγει: «ὁ ἀγὼν μας εἶναι ὑπὲρ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαίων»¹⁶.

Στὰ κείμενα τῶν Συνταγμάτων τὰ δικαιώματα, ποὺ ἔτυχαν ἰδιαίτερης προσοχῆς, ἦταν κατεξοχὴν ἡ Ἐλευθερία ὑπὸ τις διάφορες μορφές της καὶ ἡ Ἰσότητα, στὰ ὁποῖα καὶ περιορίζομαι.

Ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερία ἡ πανηγυρικὴ ἄρνηση τῆς δουλείας εἶναι χαρακτηριστικὴ: «Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν οὔτε πωλεῖται, οὔτε ἀγοράζεται ἄνθρωπος. Ἀργυρώνητος δὲ παντὸς γένους καὶ πάσης θρησκείας ἅμα πατήσας τὸ ἐλληνικὸν ἔδαφος εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἀπὸ τοῦ δεσπότη αὐτοῦ ἀκαταζήτητος» ὀρίζεται στὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους (§ θ') καὶ στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 21).

Ἐντύπωση ἀκόμη προκαλεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὰ Ἐπαναστατικὰ Συντάγματα καθιέρωσαν τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, παράλληλα μὲ τὴν ἀναγόρευση ὡς «θρησκείας τῆς Ἐπικρατείας αὐτῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας». Καὶ ἐνῶ στὰ δύο πρῶτα Συντάγματα (§ α') οἱ τυχόν ἄλλες θρησκείες εἶναι ἀπλῶς ἀνεκτές, στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας καθιεροῦνται πραγματικὴ ἐλευθερία (ἄρθρ. 1) μὲ τὴν ἔκφραση «καθεὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπαγγέλλεται τὴν θρησκείαν αὐτοῦ ἐλευθέρως»¹⁷.

Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία τώρα μὲ τὴ στενὴ ἔννοιά της προστατεύεται ἤδη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους, τὴν πλήρη ὅμως κατοχύρωσή της βρίσκει στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας. Ἐντύπωση προκαλοῦν οἱ διατάξεις ποὺ προστατεύουν τὸν διωκόμενον καὶ κατηγορούμενον, καθὼς ὀρίζεται ὅτι κανένας δὲν φυλακίζεται «χωρὶς τήρηση τῶν νομίμων τύπων» (ἄρθρ. 110) ἢ «δὲν συλλαμβάνεται, ἂν δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις» (ἄρθρ. 13). Ὑπάρχουν ἐξἄλλου ὅλες οἱ ἐγγυήσεις τοῦ αὐτοφώρου μὲ πρόβλεψη τῶν σχετικῶν προθεσμιῶν (ἄρθρ. 14) καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας κατοχυρώνεται συνταγματικὰ τὸ τεκμήριο ἀθωότητος («ὁ κατηγορούμενος πρὸ τῆς καταδίκης του λογίζεται ἀθῶος» ἄρθρ. 15) καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ δεδικασμένου («κανεὶς δὲν κρίνεται δις διὰ τὸ αὐτὸ ἁμάρτημα» ἄρθρ. 16). Φυσικὰ ὁ κατηγορούμενος δικαιούται «εἰς βοήθειάν του συμ-

16. Βλ. ΡΑΪΚΟ, ὁ.π. σ. 226 ἐπ., 229, ΣΒΩΛΟ, ὁ.π., σ. 744 ἐπ., ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 6 ἐπ., 12 ἐπ., ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 1023 ἐπ., ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π., σ. 176.

17. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 14, ΜΠΑΛΗΣ, ὁ.π., σ. 253, ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 1027.

βούλους» ως και «να ζητηῖ ταχεῖαν ἀπόφασιν ἀπὸ τὸ δικαστήριον» (ἄρθρ. 14). Τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας δημιούργησε ἔτσι παράδοση ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα υπεράσπισης τοῦ κατηγορουμένου, ποὺ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ ὅλα τὰ δημοκρατικὰ Συντάγματα μέχρι καὶ τοῦ ἰσχύοντος¹⁸.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος μερίμνησε καὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ τύπου σχεδὸν πρὶν κυκλοφορήσουν ἐφημερίδες ἢ μόλις αὐτὲς κυκλοφόρησαν¹⁹. Περὶ τῆς ἐλευθεροτυπίας προέβλεψε τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους (§ ἡ') ὅτι «οἱ Ἕλληνες ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ κοινοποιῶσι καὶ διὰ τῶν τύπων τὰς δοξασίας των» ὑπὸ τὸν ὄρον βέβαια νὰ μὴ θίγεται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, οἱ ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς, νὰ ἀποφεύγωνται προσωπικαὶ ὕβρεις. Ἡ διάταξη αὐτὴ μεταφέρθηκε καὶ στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 26) μὲ τὴ σημαντικὴ προσθήκη ὅτι οἱ Ἕλληνες «ἔχουσι τὸ δικαίωμα χωρὶς προεξέτασιν νὰ γράφωσι κ.λπ.», δηλαδὴ ἀπαγορεύθηκε ἀπὸ τότε ἡ προληπτικὴ λογοκρισία.

Ἡ ἀρχὴ ποὺ ἔτυχε ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ, ὅπως παρατηρεῖται σχετικὰ, ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος²⁰.

Ἦδη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου (§ γ') ὀρίσθηκε ὅτι «ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἰσὶν ὅμοιοι ἐνώπιον τῶν νόμων ἄνευ τινὸς ἐξαιρέσεως ἢ βαθμοῦ ἢ κλάσεως ἢ ἀξιώματος», καὶ ἀκόμη πιὸ προωθημένα (§ δ') καὶ «ὅσοι ἐξῶθεν ἐλθόντες κατοικήσωσιν εἰς τὴν Ἐπικράτειαν τῆς Ἑλλάδος εἰσὶν ὅμοιοι μὲ τοὺς αὐτόθρονους κατοίκους ἐνώπιον τῶν Νόμων». Τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 9) προχωρεῖ ἀκόμη πιὸ πέρα καὶ ξεκαθαρίζει ὅτι «ὅσοι ξένοι», δηλαδὴ καὶ οἱ μὴ Ἕλληνες τὴν καταγωγὴ, «ἐλθῶσιν νὰ κατοικήσωσιν ἢ νὰ παροικήσωσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ Νόμου».

Τὰ δημόσια ἀξιώματα ἐπιφυλάσσονται βέβαια στοὺς Ἕλληνες, ὅπου ὅμως καὶ ἐκεῖ ἰσχύει ἡ αὐστηρὴ διάταξη περὶ ἰσότητος ἤδη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου (§ στ') μὲ τὴ διατύπωση: «ὅλοι οἱ Ἕλληνες, εἰς ὅλα τὰ ἀξιώματα καὶ τιμὰς, ἔχουσι τὸ αὐτὸ δικαίωμα, δοτῆρ δὲ τούτων μόνῃ ἡ ἀξίωτης

18. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ἔ.π., σ. 15, ΣΒΩΛΟΣ, ἔ.π. σ. 744.

19. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ἔ.π., σ. 15.

20. ΡΑΪΚΟΣ, ἔ.π., σ. 349 ἐπ. μὲ ἀναφορὰ (σημ. 65) καὶ στὴ δριμεία ἀπόρριψη τῶν τίτλων εὐγενείας ἀπὸ τὸν Α. ΠΟΛΥΖΩΪΔΗ, ἐπίσης ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ἔ.π., σ. 13 ἐπ., ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Αἱ βάσεις τῶν πολιτευμάτων τοῦ ἀγῶνος*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1971, σ. 60 ἐπ., ΣΒΩΛΟΣ, ἔ.π., σ. 743.

ἐκάστου», ἐνῶ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροϊζήνας (ἄρθρ. 8) ξεκαθαρίζει ὅτι «ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι δεκτοὶ εἰς ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ἕκαστος κατὰ τὸ μέτρον τῆς προσωπικῆς του ἀξίας». Ἀλλὰ καὶ τὰ βάρη κατανέμονται μεταξύ ὅλων κατ' ἴσον τρόπον, μὲ ἰδιαιτέρη μνεία τῶν «εἰσπράξεων» (δηλαδὴ τῶν φόρων), οἱ ὁποῖες διανέμονται ἀναλόγως τῆς περιουσίας ἐκάστου». Τέλος τὸ Σύνταγμα τῆς Τροϊζήνας (ἄρθρ. 27-28) ἀπαγορεύει τοὺς τίτλους εὐγενείας καὶ τὰ ἐπίθετα «ἐκλαμπρότατος» κ.λπ., πλὴν τοῦ «ἐξοχώτατος» πρὸς τὸν Κυβερνήτη, ἀλλὰ καὶ τοῦτο συμπαύει μὲ τὸ ἀξίωμα του».

Καὶ μόνα τὰ δείγματα ποὺ παρέθεσα, χωρὶς νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἄλλα δικαιώματα, ὅπως στὴν ἰδιοκτησία, στὸ δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευση, ὅπου κατὰ τρόπον πρωτοποριακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ κατοχυρώνεται καὶ τὸ δικαίωμα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, μὲ τὴν πρόβλεψη (ἄρθρ. 85) ὅτι ἡ Βουλὴ ἀσφαλίζει εἰς τοὺς εὐρετὰς καὶ συγγραφεῖς τὸ πρὸς καιρὸν ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς ἀπολαύσεως τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν εὐρεσιν καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματα»²¹, ὅλα, λοιπόν, τὰ δείγματα ἐπιβεβαιώνουν τὸ φιλελεύθερο χαρακτῆρα τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων, χαρακτῆρα ποὺ κληροδοτήθηκε σὲ ὅλα τὰ μεταγενέστερα δημοκρατικὰ Συντάγματα.

Ἐκτὸς ἀπὸ φιλελεύθερο τὸ κράτος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθεῖ ὄφειλε κατὰ τοὺς συντάκτες τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων νὰ εἶναι καὶ δημοκρατικό.

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ὀριμότητα μὲ τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τῶν Συνταγμάτων προσήγγισαν τὸ ἰδεῶδες τῆς δημοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς πολιτείας. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ποὺ κατόρθωσαν μὲσω τῶν Συνταγμάτων νὰ δημιουργήσουν δὲν ἦταν μόνον ἔργο τῶν μορφωμένων μελῶν τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων, ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴ Δύση, ἀλλὰ ἦταν ἔργο καὶ τῶν λοιπῶν ἐξουσιοδοτημένων πληρεξουσίων —στρατιωτικῶν, προεστῶν, ἀγωνιστῶν, κ.λπ.— ποὺ ἦταν μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγράμματοι, μετέφεραν ὅμως νοσοτροπίες καὶ ἐμπειρίες ἀπὸ τὸν τρόπο διαβίωσής τους ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παρακάτω.

Ἦδη ἡ νοσοτροπία ποὺ ἐπικρατοῦσε καταρχὰς στὶς ἔνοπλες κοινότητες τῶν κλεφτῶν²² ἦταν σαφῶς ἐξισωτικὴ καὶ ἀντιεξουσιαστικὴ. Παράλληλα

21. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 17 ἐπ.

22. ΜΑΝΕΣΗΣ, ὁ.π., σ. 282 ἐπ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 233, Ν. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Οἱ μορφὲς ἐλεύθερου κράτους ποὺ ὀραματίζονταν οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ '21*, Ἀθήνα 1988, σ. 12.

μέ την έντονη άσκηση για τή διατήρηση τής σωματικῆς ἀλκῆς καί τελειοποίηση τής στρατιωτικῆς τέχνης, οί κλέφτες ζοῦσαν συλλογικά, ὀργανωμένοι σέ κοινότητες, ἀνέπτυσσαν ἀλληλεγγύη καί ὑπευθυνότητα καί ἀποφάσιζαν για τήν ὁμάδα ἀπό κοινοῦ. Τά προβλήματα λύνονταν καί οί ἀποφάσεις λαμβάνονταν σέ συνελεύσεις τῶν μελῶν τῆς ὁμάδας, ἐπικρατοῦσε πειθαρχία ὡς πρὸς τὰ ἀποφασιζόμενα καί γνώμονας τῶν κινήσεῶν τους ἦταν ἡ βίωση τῆς ἐλευθερίας.

Ψήγματα δημοκρατικῆς ὀργάνωσης καί ἀντίστοιχης νοοτροπίας ἐπικρατοῦσαν ἐπίσης σέ ὀρισμένους θεσμούς αὐτοδιοίκησης κατὰ τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, τοὺς ὁποίους ὁ Ὅθωμανὸς κατακτητῆς εἴτε ἀπλῶς ἀνεχόταν, εἴτε καί χρησιμοποιοῦσε δι' ἴδιον ὄφελος, κυρίως για τή μεταβίβαση τῶν ἐντολῶν του καί τήν εἰσπραξή τῆς φορολογίας.

Ἔτσι δημιουργήθηκαν οί κοινότητες, δηλαδή μιὰ μορφή αὐτοδιοίκησης για τή διαχείριση τοπικῶν ὑποθέσεων, πού παρουσίαζε ὅμως χαρακτηριστικὰ ὑποτυπώδους δημοκρατικῆς ὀργάνωσης. Οἱ ἐπικεφαλῆς εἴτε τῶν ἀγροτικῶν, εἴτε τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων (δημογέροντες, προεστοὶ κ.λπ.) ἐπελέγοντο ἀπὸ τὰ μέλη, ὄχι βέβαια με διαδικασίες καθολικῆς ψηφοφορίας, ἀλλὰ πάντως με ὁμοφωνία, σχηματίζονταν ἐπίσης δευτεροβάθμιες προεστίες σέ ἐπίπεδο ἐπαρχίας καί βαθμηδὸν —με τήν ἀνοχή τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης— ἀνέπτυσσαν καί ἀρμοδιότητες ρύθμισης ὑποθέσεων ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως ἐπίλυση διαφορῶν, ἐπικύρωση συμβολαίων, διατήρηση τῆς τάξης κ.λπ. Ἰδιαίτερα μάλιστα στὰ νησιὰ ἢ σέ περιοχές ὅπου δὲν ὑπῆρχαν Τοῦρκοι οἱ κοινότητες ἀσκοῦσαν πραγματικὴ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση.

Ἐπίσης σημαντικὴ συνεισφορὰ στὴ διαμόρφωση δημοκρατικῶν ἰδεῶν καί πρακτικῶν εἶχαν θεσμοὶ *συνεργατικῶν ὀργανώσεων*, πού συγκροτήθηκαν σέ ὀρισμένες περιοχές για τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἐμπορίας προϊόντων. Πρωτοποριακοὶ ὑπῆρξαν οἱ κοινοτικοὶ συνεταιρισμοὶ πού περιελάμβαναν τοὺς κατοίκους ὀλόκληρων περιοχῶν ὡς μεριδούχων, εἴτε σέ ἀγροτικῆς περιοχές (Ἀμπελόκια, Μαστιχοχώρια Χίου, Ζαγοροχώρια κ.λπ.) εἴτε καί σέ νησιὰ με τίς λεγόμενες «συντροφίες», ὅπου ὅλα τὰ μέλη τοῦ πληρώματος ἦσαν μεριδοῦχοι καί συμμετεῖχαν στὴ λήψη ἀποφάσεων καί φυσικὰ στὴ διανομὴ τῶν κερδῶν.

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ παραπάνω κοινότητες ἢ ἐνώσεις δὲν περιορίζονταν μόνο στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, ἀλλὰ ἐπεκτείνονταν καί σέ πολιτιστικῆς καί ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητες, χρηματοδοτώντας δασκάλους, ἰδρύοντας σχολεῖα, βιβλιοθῆκες κ.λπ.

ἐκάστου», ἐνῶ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 8) ξεκαθαρίζει ὅτι «ὄλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι δεκτοὶ εἰς ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ἕκαστος κατὰ τὸ μέτρον τῆς προσωπικῆς του ἀξίας». Ἀλλὰ καὶ τὰ βάρη κατανέμονται μεταξὺ ὄλων κατ' ἴσον τρόπον, μὲ ἰδιαίτερη μνεία τῶν «εἰσπράξεων» (δηλαδὴ τῶν φόρων), οἱ ὁποῖες διανέμονται «ἀναλόγως τῆς περιουσίας ἐκάστου». Τέλος τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 27-28) ἀπαγορεύει τοὺς τίτλους εὐγενείας καὶ τὰ ἐπίθετα «ἐκλαμπρότατος» κ.λπ., πλὴν τοῦ «ἐξοχώτατος» πρὸς τὸν Κυβερνήτη, ἀλλὰ καὶ τοῦτο συμπαύει μὲ τὸ ἀξίωμα του».

Καὶ μόνον τὰ δείγματα ποὺ παρέθεσα, χωρὶς νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἄλλα δικαιώματα, ὅπως στὴν ἰδιοκτησία, στὸ δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευση, ὅπου κατὰ τρόπον πρωτοποριακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ κατοχυρώνεται καὶ τὸ δικαίωμα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, μὲ τὴν πρόβλεψη (ἄρθρ. 85) ὅτι ἡ Βουλὴ «ἀσφαλίζει εἰς τοὺς εὐρετὰς καὶ συγγραφεῖς τὸ πρὸς καιρὸν ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς ἀπολαύσεως τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν εὐρεσιν καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματα»²¹, ὅλα, λοιπόν, τὰ δείγματα ἐπιβεβαιώνουν τὸ φιλελεύθερο χαρακτῆρα τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων, χαρακτῆρα ποὺ κληροδοτήθηκε σὲ ὅλα τὰ μεταγενέστερα δημοκρατικὰ Συντάγματα.

Ἐκτὸς ἀπὸ φιλελεύθερο τὸ κράτος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθεῖ ὄφειλε κατὰ τοὺς συντάκτες τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων νὰ εἶναι καὶ δημοκρατικό.

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ὠριμότητα μὲ τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τῶν Συνταγμάτων προσήγγισαν τὸ ἰδεῶδες τῆς δημοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς πολιτείας. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ποὺ κατόρθωσαν μὲσω τῶν Συνταγμάτων νὰ δημιουργήσουν δὲν ἦταν μόνον ἔργο τῶν μορφωμένων μελῶν τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων, ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴ Δύση, ἀλλὰ ἦταν ἔργο καὶ τῶν λοιπῶν ἐξουσιοδοτημένων πληρεξουσίων —στρατιωτικῶν, προεστῶν, ἀγωνιστῶν, κ.λπ.— ποὺ ἦταν μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγράμματοι, μετέφεραν ὅμως νοσοτροπίες καὶ ἐμπειρίες ἀπὸ τὸν τρόπο διαβίωσής τους ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παρακάτω.

Ἦδη ἡ νοσοτροπία ποὺ ἐπικρατοῦσε καταρχὰς στὶς ἔνοπλες κοινότητες τῶν κλεφτῶν²² ἦταν σαφῶς ἐξισωτικὴ καὶ ἀντιεξουσιαστικὴ. Παράλληλα

21. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 17 ἐπ.

22. ΜΑΝΕΣΗΣ, ὁ.π., σ. 282 ἐπ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 233, Ν. ΠΑΠΑΝΩΝΙΟΥ, *Οἱ μορφὲς ἐλεύθερον κράτους ποὺ ὀραματίζονταν οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ '21*, Ἀθήνα 1988, σ. 12.

μέ την έντονη άσκηση για τη διατήρηση τής σωματικῆς ἀλκῆς καὶ τελειοποίηση τής στρατιωτικῆς τέχνης, οἱ κλέφτες ζοῦσαν συλλογικά, ὀργανωμένοι σὲ κοινότητες, ἀνέπτυσσαν ἀλληλεγγύη καὶ ὑπευθυνότητα καὶ ἀποφάσιζαν γιὰ τὴν ὁμάδα ἀπὸ κοινοῦ. Τὰ προβλήματα λύνονταν καὶ οἱ ἀποφάσεις λαμβάνονταν σὲ συνελεύσεις τῶν μελῶν τῆς ὁμάδας, ἐπικρατοῦσε πειθαρχία ὡς πρὸς τὰ ἀποφασιζόμενα καὶ γνώμονας τῶν κινήσεών τους ἦταν ἡ βίωση τῆς ἐλευθερίας.

Ψήγματα δημοκρατικῆς ὀργάνωσης καὶ ἀντίστοιχης νοστοπρίας ἐπικρατοῦσαν ἐπίσης σὲ ὀρισμένους θεσμοὺς αὐτοδιοίκησης κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, τοὺς ὁποίους ὁ Ὄθωμανὸς κατακτητῆς εἶτε ἀπλῶς ἀνεχόταν, εἶτε καὶ χρησιμοποιοῦσε δι' ἴδιον ὄφελος, κυρίως γιὰ τὴ μεταβίβαση τῶν ἐντολῶν του καὶ τὴν εἰσπραξὴ τῆς φορολογίας.

Ἔτσι δημιουργήθηκαν οἱ κοινότητες, δηλαδή μιὰ μορφή αὐτοδιοίκησης γιὰ τὴ διαχείριση τοπικῶν ὑποθέσεων, πού παρουσίαζε ὅμως χαρακτηριστικὰ ὑποτυπώδους δημοκρατικῆς ὀργάνωσης. Οἱ ἐπικεφαλῆς εἶτε τῶν ἀγροτικῶν, εἶτε τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων (δημογέροντες, προεστοὶ κ.λπ.) ἐπελέγοντο ἀπὸ τὰ μέλη, ὄχι βέβαια μὲ διαδικασίες καθολικῆς ψηφοφορίας, ἀλλὰ πάντως μὲ ὁμοφωνία, σχηματίζονταν ἐπίσης δευτεροβάθμιες προεστίες σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας καὶ βαθμηδὸν —μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης— ἀνέπτυσσαν καὶ ἀρμοδιότητες ρύθμισης ὑποθέσεων ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως ἐπίλυση διαφορῶν, ἐπικύρωση συμβολαίων, διατήρηση τῆς τάξης κ.λπ. Ἰδιαιτέρα μάλιστα στὰ νησιά ἢ σὲ περιοχὲς ὅπου δὲν ὑπῆρχαν Τοῦρκοι οἱ κοινότητες ἀσκοῦσαν πραγματικὴ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση.

Ἐπίσης σημαντικὴ συνεισφορὰ στὴ διαμόρφωση δημοκρατικῶν ἰδεῶν καὶ πρακτικῶν εἶχαν θεσμοὶ *συνεργατικῶν ὀργανώσεων*, πού συγκροτήθηκαν σὲ ὀρισμένες περιοχὲς γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐμπορίας προϊόντων. Πρωτοποριακοὶ ὑπῆρξαν οἱ κοινοτικοὶ συνεταιρισμοὶ πού περιελάμβαναν τοὺς κατοίκους ὀλόκληρων περιοχῶν ὡς μεριδοῦχων, εἶτε σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς (Ἀμπελάκια, Μαστιχοχώρια Χίου, Ζαγοροχώρια κ.λπ.) εἶτε καὶ σὲ νησιά μὲ τίς λεγόμενες «συντροφίες», ὅπου ὅλα τὰ μέλη τοῦ πληρώματος ἦσαν μεριδοῦχοι καὶ συμμετεῖχαν στὴ λήψη ἀποφάσεων καὶ φυσικὰ στὴ διανομὴ τῶν κερδῶν.

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ παραπάνω κοινότητες ἢ ἐνώσεις δὲν περιορίζονταν μόνον στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, ἀλλὰ ἐπεκτείνονταν καὶ σὲ πολιτιστικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς δραστηριότητες, χρηματοδοτώντας δασκάλους, ἰδρύοντας σχολεῖα, βιβλιοθῆκες κ.λπ.

“Όλοι αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ²³ συνέβαλαν ὥστε νὰ ὑπάρξει προετοιμασία τῶν ὑποδούλων, ὥστε νὰ ἀναπτύξουν πολιτικὲς ἰκανότητες καὶ νὰ ἐθιστοῦν στὴν ἐφαρμογὴ φιλελεύθερων καὶ δημοκρατικῶν πρακτικῶν. Ἡ διείσδυση τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ βρῆκε συνεπῶς πρόσφορο ἔδαφος ἀνάπτυξης καὶ μορφοποίησε τὶς ὑπάρχουσες καταβολές. Τὸ ἀντίκρισμα αὐτῆς τῆς προετοιμασίας φάνηκε κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν πρώτων συνταγματικῶν κειμένων.

Εἰδικότερα τώρα ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς δημοκρατικῆς ὀργάνωσης τοῦ πολιτεύματος, μετὰ ἀπὸ ἀρχικὲς ἐπιλογές (Σύνταγμα τοῦ Ρήγα, Σύνταγμα τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος) ὑπὲρ τῆς Συνταγματικῆς Μοναρχίας, οἱ τρεῖς Ἔθνοσυνελεύσεις τοποθετήθηκαν διαφορετικά. Οἱ δύο πρῶτες τάχθηκαν ὑπὲρ ἑνὸς συστήματος ὑποτυπώδους Κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας, ἡ τρίτη, πού συνέταξε τὸ τελειότερο ὅλων Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας τοῦ 1827, θεσμοθέτησε πολίτευμα Προεδρευομένης Δημοκρατίας, καθὼς τὸ ἐνδιαφέρον εἶχε ἤδη στραφεῖ πρὸς μονοπρόσωπο ὄργανο τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια, φυσιογνωμία μεγάλου κύρους. Ἡ Συνέλευση, προτοῦ ψηφίσει τὸ Σύνταγμα, μετὰ ὁμόφωνο ψήφισμά της στὶς 3 Ἀπριλίου 1827, ἐξέλεξε ὡς «Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος» τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια, ὀρίζοντας διάρκειαν ἐπτὰ ἐτῶν «τῆς ἐπιτραπέισης τοῦ Ἔθνους εἰς αὐτὸν ἐξουσίας».

Στὰ Ἐπαναστατικὰ Συντάγματα, ἐμμέσως μὲν στὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους (§§ ιδ' καὶ ιε') πού ὄρισε ὅτι «δύο δυνάμεις συγκροτοῦσι τὴν Διοίκησιν, Βουλευτικὴ καὶ Ἐκτελεστικὴ», καὶ περαιτέρω «τὰς δύο αὐτὰς δυνάμεις (Βουλευτικὸν καὶ Ἐκτελεστικὸν) ἐμπιστεύεται τὸ Ἔθνος», εὐθέως ὁμως στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας τοῦ 1827 μετὰ τὸ ἀρθρ. 5, πού προαναφέραμε, («ἡ Κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ Ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ, καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ»), θεσμοθετεῖται ἡ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς «λαϊκῆς κυριαρχίας». Ἀργότερα ὁ ὅρος Ἔθνος ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν ὄρο λαός. Ὅπως λέγει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀλέξανδρος Σβώλος (1935) «ἡ ἰδέα (τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας), πού εἶχε γενικότερα ταφεῖ ὑπὸ τὴν

23. Βλ. σχετικὰ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 240 ἐπ., 246, ΜΑΝΕΣΗ, ὁ.π., σ. 284, ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, ὁ.π., σ. 14 ἐπ. Ἀρνητικὴ ἐκτίμησις γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν αὐτοδιοικήσεως στὶς προσπάθειες σύνταξης πολιτεύματος ἐκφράζει ὁ ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ὁ.π., σ. 16, μετὰ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ἐμπόδιζαν τὴν «ἰδρυσιν ἰσχυρᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας πρὸς καταπολέμησιν τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τῆς ὀλιγαρχικῆς ἀντιζηλίας».

ἀπολυταρχίαν ἢ τὴν συνταγματικὴν μοναρχίαν, ἐπανεμφανίζεται εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν γωνίαν τῆς Εὐρώπης, τέσσερα ἔτη πρὸ τῆς καθιερώσεώς της, διὰ τοῦ Βελγικοῦ Συντάγματος τοῦ 1831. Εἶναι ἓνα ἱστορικὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξάρωμεν ὡς Εὐρωπαῖοι ὑπὲρ πᾶν ἄλλου»²⁴.

Οἱ εἰδικώτερες ἐκφάνσεις τῆς *λαϊκῆς κυριαρχίας*, ἰδίως τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα, ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ἡ καθολικότητα τῆς ψήφου, υἱοθετοῦνται μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο καὶ ἀπὸ τὰ τρία Συντάγματα.

Στὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου (1822) καὶ τοῦ Ἄστρους (1823) ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ προκρίτων καὶ στρατιωτικῶν, ὥστε καμία τάξις νὰ μὴ ἐπικρατήσῃ ἐπὶ τῆς ἄλλης, ἀλλὰ καὶ τῶν ομάδων στὸ ἐσωτερικὸ τους, ὥστε κανεὶς ἐξ αὐτῶν μεμονωμένα νὰ μὴ ἀποκτήσῃ τὸ «πάνω χέρι», ὁδηγεῖ στὸ ἐξῆς ἀποτέλεσμα: Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία νὰ ἀσκεῖται ἀπὸ κοινῶν διὰ τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ νὰ εἶναι συλλογικὴ, καθὼς τὸ Ἐκτελεστικὸν συνίστατο σὲ πενταμελὲς Συμβούλιον τὸ ὁποῖο ἐξέλεγε ἑπτὰ Ὑπουργούς. Ἔτσι ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο —λόγω ἀμοιβαίας καχυποψίας— νὰ συμφωνήσουν μεταξὺ τους.

Σχεδὸν ὁμόφωνα οἱ ἀναλυτὲς ὑποστηρίζουν²⁵ ὅτι ἡ ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν δύο σωμάτων καὶ τὸ πολυμελὲς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καθὼς καὶ ἡ σύντομη θητεία τους (ἐνιαύσια) ὁδήγησαν στὴν πολυαρχία, ποὺ ἐξέθρεψε καὶ τοὺς ἐμφυλίους ποὺ ἀκολούθησαν. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἴσως ὁ ἀείμνηστος μεγάλος νομομαθὴς Ἀκαδημαϊκὸς Γ. Μπαλῆς, ποὺ ἀπὸ αὐτὸ τὸ βῆμα τὸ 1945 διαφωνεῖ μὲ τὴν κριτικὴ αὐτῆ, ὑποστηρίζοντας ὅτι «τὰ πολιτεύματα ἔγιναν διὰ νὰ ἐφαρμοσθοῦν διαρκοῦντος τοῦ ἀγῶνος καὶ ἐπομένως ὁ κίνδυνος τῆς εἰς ἓν πρόσωπον συγκεντρώσεως ἐξουσιῶν ἐκ προσωπικῶν φιλοδοξιῶν καὶ ἀνταγωνισμῶν δικαιολογεῖ καὶ τὴν συλλογικὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ἀσθενικὴν αὐτῆς διάπλασιν»²⁶. Ἀπαντᾷ ἔτσι στὴν ἀκραία ἀντίθετη τοποθέτηση τοῦ Ν. Σαριπόλου (1907) ὅτι «ἡ Ἑλλάς ἐν ἐπαναστάσει εἶχε πρὸ παντὸς ἀνάγκην ἐνιαίας καὶ ἰσχυρᾶς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἐχούσης ἕναν ἀρχηγόν, δικτάτωρα μάλιστα, ὅπως ὑπάρξῃ ἐνιαία καὶ συστηματικὴ διεύθυνσις, ταχεῖα ἐνέργεια ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τῶν

24. ΣΒΩΛΟΣ, ὁ.π., σ. 742 ἐπ.

25. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΣΑΡΙΠΟΛΟ, ὁ.π., σ. 16 ἐπ., ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π., σ. 261 ἐπ., ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π. σ. 175, 181.

26. ΜΠΑΛΗΣ, ὁ.π., σ. 254.

Τούρκων, ὅπως πολεμηθῆ ὁ τοπικισμὸς ἰσχυρῶς καὶ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς Εὐρώπης»²⁷.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους (1823) προσπάθησε κατόπιν νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση τοῦ Βουλευτικοῦ ἔναντι τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, μεταξύ ἄλλων μετατρέποντας καὶ τὴν ἀρνησικυρία τοῦ Ἐκτελεστικοῦ ἔναντι τῶν νόμων σὲ ἀναβλητικὸ βέτο, δὲν ἠρέμησε ὅμως τὰ πνεύματα. Ἡ σύγκρουση μεταξύ τῶν δύο σωμάτων, ποὺ ἐπηκολούθησε, γενικεύθηκε καὶ ὀδήγησε σὲ πλήρη διάσπαση. Δὲν ἔφθανε μάλιστα ἡ διχόνοια μεταξύ προεστῶν καὶ στρατιωτικῶν, καθὼς καὶ νησιωτῶν μαζί μὲ Στερεοελλαδίτες ἔναντιὸν Πελοποννησίων, προστέθηκε τίς παραμονές τῆς Γ' Ἐθνοσυνέλευσης καὶ ἡ διάσταση μεταξύ ἀγγλοφίλων ὑπὸ τὸν Κολοκοτρῶνη καὶ γαλλοφίλων ὑπὸ τὸν Κωλέττη. Τελικὰ ἡ Γ' Ἐθνοσυνέλευση, ἀφοῦ ἀρχικὰ συνεδρίασε διασπασμένη κατὰ τὸ ἓνα σκέλος (τῶν ἀγγλοφίλων, ὅπου προστέθηκαν καὶ οἱ ρωσόφιλοι) στὴν Αἴγινα καὶ κατὰ τὸ ἄλλο (τῶν γαλλοφίλων) στὴν Ἐρμιόνη, συνῆλθε τελικὰ στὴν Τροιζήνα στὶς 19 Μαρτίου 1827.

Γιὰ νὰ ὑλοποιήσῃ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ποὺ υἰοθέτησε ὅπως προείπαμε στὸ ἄρθρ. 5, τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας διαρρύθμισε τὴ σχέση τῶν δύο ἐξουσιῶν, νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς, κατὰ τρόπον ποὺ ὀρθολογικὸ, ἐγκαταλείποντας τὰ ἔχνη Κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας, ποὺ διαφάνηκαν στὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῶν δύο πρώτων Συνταγμάτων, καὶ προσχωρώντας σὲ ἓνα εἶδος Προεδρικῆς Δημοκρατίας.

Ὅμως καὶ αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἡ ρύθμιση διαπνεόταν ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ὁ Κυβερνήτης, νὰ τελεῖ ὑπὸ ἐλεγχῶ²⁸. Ἔτσι κατὰ τὸ Σύνταγμα ἡ Βουλὴ, τῆς ὁποίας ἡ θητεία εἶναι τριετῆς ἀνανεούμενη κατὰ τὸ 1/3 κατ' ἔτος, ψηφίζει τοὺς νόμους, ποὺ ἐπικυρώνονται ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ἔχει μόνον δικαίωμα ἀναπομπῆς στὴ Βουλὴ τρεῖς φορές, καὶ ἂν ἡ Βουλὴ ἐμμεῖνι, ὁ ἴδιος ὑποχρεοῦται νὰ ἐπικυρώσῃ τὸ νόμο. Ἐπίσης ὁ Κυβερνήτης δὲν ἔχει δικαίωμα διάλυσης τῆς Βουλῆς.

Ὡς πρὸς τίς σχέσεις νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 131) καθιερώνεται ρητὰ οἱ Ὑπουργοὶ (Γραμματεῖς τῆς Ἐπικρατείας) νὰ κατηγοροῦνται ἐνώπιον τῆς Βουλῆς διὰ προδοσίαν, κατάχρησιν δημοσίων χρημάτων καὶ δι' ὑπογραφῆν των εἰς διάταγμα ἀντιβαῖνον εἰς τοὺς θεμελιώδεις νόμους. Πρόκειται γιὰ τὴν

27. ΣΑΡΗΠΟΛΟΣ, ὁ.π., σ. 17.

28. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὁ.π., σ. 179.

ποινική εϋθύνη ὑπουργῶν, πού εἶχε ἄλλωστε στοιχειωδῶς προβλεφθεῖ καί στό Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους (1823) (§ στ΄) καί τῆς Ἐπιδαύρου (§ στ΄).

Τέλος, ἡ δικαστική ἐξουσία, ἀσκουμένη διά τῶν δικαστηρίων, κατοχυρώνεται ὡς ἀνεξάρτητη τόσο στή δύο πρῶτα Συντάγματα (Ἐπιδαύρου § πζ΄ ἐπ., Ἄστρους § οα΄ ἐπ.) ὅσο καί ἐκτενέστερα στό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας (ἄρθρ. 133 ἐπ.). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου, ὅπου ἡ δικαστική ἐξουσία ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ Δικαστικοῦ, δηλαδή ἐνός 11μελοῦς Συμβουλίου, ὀριζομένου ἀπό τὴ Διοίκηση (Βουλευτικό καί Ἐκτελεστικό), καί τοῦ Δικανικοῦ, ἀποτελουμένου ἐκ τῶν Κριτηρίων, δηλαδή τῶν Δικαστηρίων. Ἀρμοδιότητα συγκεκριμένη τοῦ Δικαστικοῦ 11μελοῦς Συμβουλίου δὲν καθορίζεται, γεγονός πού ἔχει ὀδηγήσει στήν ἐκδοχή ὅτι τὸ Συμβούλιο αὐτὸ πιθανότατα ἡσχολεῖτο μὲ τὴ διοίκηση τῆς Δικαιοσύνης. Ἦταν δηλαδή πρόδρομος τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστικοῦ Συμβουλίου τῶν μεταγενέστερων ἐλληνικῶν Συνταγμάτων καί τοῦ ἰσχύοντος²⁹.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πρωτοπορίας τῶν ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων εἶναι ἡ καθιέρωση ἐνός εἴδους καθολικῆς ψηφοφορίας, ἀνάλογης μὲ τίς τότε συνθῆκες διαβίωσης.

Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ Ἑλλῆνα πολίτη παρουσίασε μία κλιμακωτὴ ἐξέλιξη μέχρι τοῦ Συντάγματος τοῦ 1827, τὸ ὁποῖο καθιέρωσε τὸ δίκαιο τοῦ αἵματος καί τὴν πολιτογράφηση. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ καί τῶν τριῶν Συνταγμάτων εἶναι πάντως ὅτι Ἑλλῆνες πολῖτες εἶναι μόνο ὅσο πιστεύουν «εἰς Χριστόν»³⁰. Ἡ ρύθμιση ἀπὸ τὴν αἴσθημα καί τὴν πεποίθηση τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι συνυφασμένος μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος καί ἡ ιδιότητα τοῦ Ἑλλῆνα πολίτη εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ χριστιανοῦ³¹. Ἐναντι τῶν ξένων πάντως καί τῶν ἀλλοθρήσκων τὸ κράτος εἶχε τίς καλύτερες διαθέσεις ὅπως εἶδαμε.

Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν τὸ θέμα τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου τους παρεπέμφθη ἀπὸ τὰ Συντάγματα σὲ εἰδικὸ νόμο. Ἀξιωματικὸν εἶναι

29. Ἐτσι ΜΠΑΛΗΣ, ὁ.π., σ. 255. Ἀπορία γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἑνδεκαμελοῦς Συμβουλίου διατυπώνει ὁ ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ὁ.π., σ. 14, μὲ ἀναφορὰ στὸν Ν. Δραγοῦμη.

30. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Αἱ βάσεις τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 60, 68, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 11.

31. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 10 ἐπ. καί σημ. 32, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ἀλλοθρήσκων συμφωνοῦσε «κατὰ τὸ παρόν» καί ὁ Κοραΐς. Βλ. ἐπίσης ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 237, ΜΑΝΕΣΗ, ὁ.π., σ. 281.

ὅτι ἓνα εἶδος πρώτου ἐκλογικοῦ νόμου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐξεδόθη στήν Ἑρμιόνη, ὅπου εἶχε τήν ἔδρα τῆς ἡ προσωρινῆς διοίκησης, (ν. 17 τῆς 9ης Νοεμβρίου 1822) καί εἶχε προσωρινό χαρακτήρα, διότι, ὅπως μέ συγκινητικῆ εὐλικρίνεια καί μετριοφροσύνη ὁμολογοῦσαν στό προαίμιο τοῦ νόμου, «οἱ πολεμικοὶ περισπασμοὶ καί ἡ ἀποπηγάζουσα ἐσωτερικὴ ἀνωμαλία δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὴν Διοίκησιν νὰ προσπορισθῆ ὅσα φῶτα ἀπαιτεῖ τῶν νόμων τούτων ἡ κατασκευή»³².

Σὲ ἐποχὴ δηλαδή πού οὔτε στίς ἀνεπτυγμένους χῶρες τῆς Δύσης δὲν εἶχε καθιερωθεῖ ἡ καθολικὴ ψηφοφορία, οἱ πρῶτοι Ἑλληνες πολῖτες κατασκεύασαν τὸ 1822 ἓναν πρῶτο ὑποτυπώδη ἐκλογικὸ νόμο πού καθιέρωνε ἓνα εἶδος καθολικῆς ψηφοφορίας, σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο «εἰς ἕκαστον χωρίον ὁ λαὸς καλεῖται νὰ ἐκλέξῃ εὐνοπολήπτους γέροντας, ἀναλόγως μέ τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκογενειῶν... Ὅλοι δὲ αὐτοὶ οἱ ἐκλεχθέντες, φέροντες ἔγγραφα ἀποδεικτικὰ τῶν χωρίων των μέ τὰς ὑπογραφὰς τῶν πλειοτέρων κατοίκων, νὰ συνέλθωσιν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας... καί τότε ὅλοι ὁμοῦ αὐτοὶ οἱ ἐκλεκταὶ νὰ ἐκλέξωσιν ἓναν ἐνιαύσιον βουλευτὴν μεταξὺ τῶν ἐμφρονεστέρων καί ἠθικότερων ἐπαρχιωτῶν μέ τῶν περισσοτέρων τὰς ψήφους». Κατὰ τὴν ὀρθότερη γνώμη ἐπρόκειτο δηλαδή γιὰ ψηφοφορία μέσῳ ἐκλεκτόρων, ἐκλεγομένων μέ καθολικὴ ψηφοφορία καί μόνο ἡ δύναμη ἐκάστου ἐκλέκτορα ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ οἰκογενειῶν τοῦ χωρίου του³³.

Οἱ σημαντικὲς ρυθμίσεις τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας, πού προαναφέραμε, σχετικὰ μέ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτείας, καί ἄλλες πού δὲν μποροῦν ἐδῶ νὰ ἐκτεθοῦν, προδίδουν τὸν ἐντυπωσιακὰ δημοκρατικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος πού ἠθέλησαν οἱ συντάκτες του νὰ κατοχυρώσουν. Ἦταν μάλιστα τόσο προωθημένη ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὴ σημασία τοῦ Συντάγματος, ὥστε μερίμνησαν καί γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ὑπεροχῆς του ἔναντι τῶν

32. ΣΒΩΛΟΣ, ὁ.π., σ. 743, ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ὁ.π., σ. 13 σημ. καί σ. 2. Τὸ κείμενο τοῦ νόμου περιέχεται σὲ Διακήρυξη τοῦ ἀντιπροέδρου τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Αἴθ. ΚΑΝΑΚΑΡΗ ἀπὸ 9 Νοεμβρίου 1822 μέ ἔδρα τὴν Ἑρμιόνη, ἡ ὁποία δημοσιεύεται σὲ *Λογεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας*, τόμ. 8ος, 1927, σ. 612.

33. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, *Τὸ πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 11 καί σημ. 33, ὅπου παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ νόμου μέ τὴν πρόσθετη ἐν τέλει φράση αἷ δὲ ψῆφος ἐκάστου τῶν ἐκλεκτῶν μετρεῖται μέ τὴν ποσότητα τῶν οἰκογενειῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας εἶναι ἐκλεγμένοι» προφανῶς ἀπὸ τὴ διατύπωση πού προέκυψε μετὰ τῆ Β' Ἐθνικῆ Συνέλευσης τοῦ 1823· ἐπίσης Ο ἸΔΙΟΣ, *Αἱ βάσεις τῶν πολιτευμάτων*, ὁ.π., σ. 68, σημ. 1.

νόμων. Έτσι στο ψήφισμα επικύρωσης του Συντάγματος του Άστρους όριζεται ότι «ἐπ' οὐδεμιᾷ προφάσει καὶ περιστάσει δύναται ἡ Διοίκησις νὰ νομοθετήσῃ ἐναντίως εἰς τὸ παρὸν Πολίτευμα», ἐνῶ στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας περιελήφθη ρητὴ διάταξη (ἄρθρ. 143), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οἱ παρόντες Συνταγματικοὶ νόμοι ὑπερισχύουν ἀπ' ὅλους τοὺς λοιπούς»³⁴.

Ἡ χώρα ὅμως δὲν ἦταν ὄριμη γιὰ τόση καὶ τέτοια δημοκρατία. Ἡ μακρόχρονη δουλεία, οἱ ἀνώμαλες συνθήκες ζωῆς, ἡ νοστροπία, ποὺ εἶχε κληρονομηθεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς παλιῆς κοινωνικοοικονομικὲς δομές, οἱ ἐμφύλιες συγκρούσεις, ποὺ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ κοπάσουν, συνδυαζόμενα ὅλα αὐτὰ μὲ τὴν ἔλλειψη ἰσχυρῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἐξαιτίας τῶν συνταγματικῶν περιορισμῶν ποὺ τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα ἔθετε στὸν Κυβερνήτη, καθιστοῦσαν ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ του.

Ἡ ἴδια ἡ Βουλὴ ἔπειτα ἀπὸ εἰσήγησι τῶν Καποδίστρια ἀπεφάσισε τὴν ἀναστολὴ λειτουργίας τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας στὶς 18 Ἰανουαρίου 1828 καὶ ἡ Δ' Ἐθνοσυνέλευσις ποὺ ἐπηρεολοῦθησε ἐπεκύρωσε τὴν ἀπόφασή³⁵.

Έτσι τὰ τρία ὑποδειγματικὰ φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικὰ Συντάγματα, ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν, μὲ τὰ ὁποῖα συνδέσαμε τὸ σημερινὸ ἑρτασμὸ τῆς 25ης Μαρτίου, δὲν εὐδόκησε νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Δὲν ἀπέδειξαν δηλαδὴ στὴν πράξη τὸ φιλελεύθερο καὶ δημοκρατικὸ χαρακτῆρα τους.

Ἡ ἀξία τους ὡστόσο, Κυρίες καὶ Κύριοι, τόσο γιὰ τὴν ἐποχὴ τους ὅσο καὶ γιὰ τὴ μετέπειτα συνταγματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, ὑπῆρξε πολυσήμαντη³⁶. Μὲ τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ δημοκρατικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνετάγησαν ἐν μέσω τοῦ ἐξελισσομένου ἐνόπλου ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων, τὰ Ἐπαναστατικὰ Συντάγματα τεκμηρίωσαν πανηγυρικὰ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀγωνίσθηκαν ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δώσουν κρατικὴ ὑπόστασι στὸ Ἕθνος, τὸ ὁποῖο διαφύλα-

34. Βλ. ΣΒΩΛΟ, ὅ.π., 746 ἐπ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὅ.π., σ. 177, ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος*, ὅ.π., σ. 65, ΡΑΙΚΟ, ὅ.π., σ. 355.

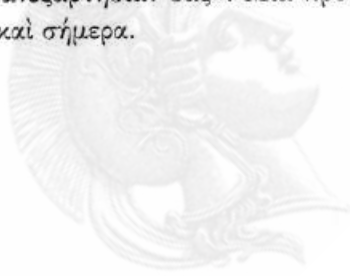
35. Περιγραφή τῶν συνθηκῶν ποὺ ἀντιμετώπισε ὁ Καποδίστριας κατὰ τὴν ἀφιξή του καὶ ἰδιαίτερος τῆς ἀτμόσφαιρας ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴ σύγκλιση τῆς Γ' Ἐθνοσυνέλευσης στὴν Τροιζήνα βλ. στὴν ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ θεμελίωσις τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους*, *Ἐπίσημοι Λόγοι*, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, 1974, σ. 275 ἐπ., ἰδίως σ. 276 ἐπ.

36. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΣΑΡΗΠΟΛΟ, ὅ.π., σ. 25, ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ὅ.π., σ. 182, ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟ, ὅ.π., σ. 269, ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σ. 1030.

ξαν υπό καθεστώς δουλείας αίωνων, και να δημιουργήσουν έτσι όχι ένα οποιοδήποτε κράτος, αλλά ένα κράτος γνήσια δημοκρατικό με κατοχυρωμένα όλα τα μέχρι τότε διαμορφωμένα δικαιώματα του ανθρώπου.

Γι' αυτό και τα Συντάγματα αυτά αποτέλεσαν τροχιοδρομικό δείκτη για όλα τα μεταγενέστερα δημοκρατικά Συντάγματα.

Οί συντάκτες των Έπαναστατικών Συνταγμάτων είχαν επίγνωση της ύψιστης σημασίας των κειμένων που έψήφισαν, αλλά και επίγνωση των έμφυτων αδυναμιών της φυλής, που στη συνέχεια ματαίωσαν την εφαρμογή τους. Γι' αυτό και προφητικά μετά την ψήφιση του Συντάγματος της Επιδάουρου, στη διακήρυξη-μνημείο της 15ης Ιανουαρίου 1822, απευθύνουν εν τέλει προς τους Έλληνες την έξής προτροπή: «Έλληνες! Είπατε πρό ολίγου ότι δέν θέλετε δουλείαν και ό τύραννος χάνεται καθημέραν από τό μέσον σας, αλλά μόνη ή μεταξύ σας όμόνοια και ακριβής ύποταγή εις την Διοίκοσιν έμπορεί να στερεώση την ανεξαρτησίαν σας». Μιά προτροπή με διαχρονική αξία, ιδιαίτέρως επίκαιρη και σήμερα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2011

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
SIR JEFFREY JOWELL KCMG QC

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μεῖ ιδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς τὸν κύριο Jeffrey Jowell, τακτικὸ καθηγητὴ τοῦ Δημοσίου —καὶ εἰδικότερα τοῦ Διοικητικοῦ— Δικαίου στὸ University College London (UCL), τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2008 στὸν κλάδο τοῦ Δημοσίου Δικαίου.

Ὁ νέος ἀκαδημαϊκὸς εἶναι ἀπὸ τὸ 1991 μέλος τῆς Συμβουλευτικῆς Ὁμάδας τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνας τοῦ Institute of Public Policy, πού συντάσσει «Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἠνωμένου Βασιλείου». Ἔχει συμβάλει στὴν κατάρτιση ἢ ἀναθεώρηση ἀρκετῶν πρόσφατων Συνταγμάτων καὶ στὴ σύσταση δημόσιων ὀργάνων διάφορων χωρῶν, ὅπως τῆς Νότιας Ἀφρικῆς, τῆς Σερβίας, τοῦ Μαυροβουνίου καὶ τῆς Βοσνίας. Δικηγορεῖ ἀπὸ τὸ 1965 ὡς Barrister καὶ ἀπὸ τὸ 1993 ὡς Honorary Queen's Council (QC) στὸ Ἠνωμένο Βασίλειο καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, ὑπερασπιζόμενος συχνὰ ἀνθρώπους πού διώκονται ἀπὸ ἀπολυταρχικά καθεστῶτα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο πού προανέφερα, ὁ κ. Jowell ἔχει διδάξει καὶ σὲ ἄλλα, ὅπως στὸ London School of Economics, στὸ Osgoode Hall Law School τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ York στὸ Toronto, στὸ Harvard, στὸ Τεχνολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Μασαχουσέτης, στὸ Aix-en-Provence, στὸ Columbia καὶ στὸ Paris II.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο του εἶναι πλουσιότατο. Ἔχει συγγράψει, μόνος ἢ σὲ συνεργασία καὶ μεῖ ἄλλους νομομαθεῖς, βασικὰ ἔργα γιὰ τὸ ἀγγλικὸ δημόσιο

δίκαιο και έχει επιμεληθεί την έκδοση σημαντικών συλλογικών έργων. Η διδασκαλία του Καθηγητή Jowell στη Νομική Σχολή του University College London και η συγγραφική δραστηριότητά του συνέβαλαν εξαιρετικά στην ανάπτυξη της θεωρίας του Διοικητικού Δικαίου στη Μεγάλη Βρετανία αλλά και στην εφαρμογή αυτού του κλάδου του δικαίου, ιδίως στο πλαίσιο του παρεμβατικού κράτους και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ήδη Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κύριε συνάδελφε, η Ακαδημία Αθηνών είναι ευτυχής που σās καλωσορίζει και σās απευθύνει τις καλύτερες ευχές για συνέχιση της επιστημονικής και έρευνητικής προσφοράς σας — τώρα πλέον και στο πλαίσιο των σκοπών της Ακαδημίας Αθηνών.

Σās καλῶ να σās απονεύμω τὰ διάσημα τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τοῦ Ἰδρύματος.

Και τώρα παρακαλῶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐμμανουήλ Ρούκουνα, ὁ ὁποῖος ἀναπληρώνει τὸν καινόμενον ἀπόψε Εἰσηγητὴ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο — σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου— νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα καὶ νὰ ἀναγνώσει τὴν παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Ἀγαπητὲ Jeffrey,

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ακαδημίας Αθηνών, τῆς ὁποίας ἡ Ὀλομέλεια σās ἐξέλεξε ἀντεπιστέλλον μέλος, μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει τὴν παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐν γένει δράσης σας.

Ὁ κ. Jeffrey Jowell, μετὰ τίς νομικὲς σπουδές του στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Cape Town, τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Harvard, ἐκλέχτηκε Lecturer στὸ London School of Economics (1974-1975), Associate Professor στὸ Osgoode Hall Law School τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ York τοῦ Toronto (1968-1972), Fellow στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard καὶ στὸ Τεχνολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Μασαχουσέτης (MIT) (1967-1968) καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Δημοσίου, καὶ εἰδικότερα τοῦ Διοικητικοῦ, Δικαίου στὸ University College London (UCL) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου, ὅπου δίδαξε ἐπὶ 31 ἔτη (1975-2006). Κατὰ τὰ ἔτη 1981-2002 ἦταν Κοσμήτορας καὶ Διευθυντὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1992-1999 Ἀντιπρόεδρος (Vice-Provost) τοῦ UCL. Ἀπὸ τὸ 1999 εἶναι μέλος τοῦ Crown Office List Review. Ἔχει διατελέσει μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Institute of Advanced Legal Studies (1981-1996) καὶ τοῦ

Institute of Commonwealth Studies (1994-2001), καθώς και μέλος και πρόεδρος 'Επιτροπών του Economic and Social Research Council (1981-1988). Από το 1991 είναι μέλος τής Συμβουλευτικής 'Ομάδας τής 'Επιτροπής Έρευνας του Institute of Public Policy που συντάσσει «Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἠνωμένου Βασιλείου» (The Constitution of the United Kingdom).

Ἐπίσης εἶναι μέλος ἀπὸ τῆ Μεγάλη Βρετανία στὴν «Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴ Δημοκρατία διὰ τοῦ Δικαίου», γνωστὴ ὡς Ἐπιτροπὴ τῆς Βενετίας (Venice Commission), ἡ ὁποία λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1990 ὡς συμβουλευτικὸ ὄργανο τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης σὲ συνταγματικὰ ζητήματα. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτὴ παίξει θεμελιώδη ρόλο στὴν υἱοθέτηση Συνταγμάτων καὶ τὴν ἐπίλυση συναφῶν ζητημάτων ποὺ ἀνταποκρίνονται στίς ἀρχές τῆς εὐρωπαϊκῆς συνταγματικῆς κληρονομίας.

Ἔτσι, ὁ Καθηγητὴς Jowell ἔχει συμβάλει στὴν κατάρτιση ἢ ἀναθεώρηση Συνταγμάτων διαφόρων χωρῶν, ὅπως τοῦ Λουξεμβούργου, τῆς Νότιας Ἀφρικῆς, τῆς Σερβίας, τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Βοσνίας κ.λπ., καὶ ὑπῆρξε συνταγματικὸς σύμβουλος διαφόρων χωρῶν τῆς Κοινοπολιτείας.

Πρόσφατα ἔγινε ὁ πρῶτος Διευθυντὴς τοῦ νεοσυσταθέντος ἐρευνητικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος Bingham Centre for the Rule of Law, ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ τὴ διατήρηση, τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν προώθηση τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τοῦ κράτους δικαίου.

Εἶναι διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Harvard καὶ ἐπίτιμος διδάκτορας τῶν Πανεπιστημίων τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Cape Town, τοῦ Ritsumeiken καὶ τοῦ Paris II. Ἐχει διδάξει στὰ Πανεπιστήμια Aix-en-Provence, Cape Town, Columbia καὶ Paris II. Δικηγορεῖ ἀπὸ τὸ 1965 ὡς Barrister καὶ ἀπὸ τὸ 1993 ὡς Honorary Queen's Council (QC), στὸ Ἠνωμένο Βασίλειο καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, ὑπερασπιζόμενος συχνὰ ἀνθρώπους ποὺ διώκονται ἀπὸ ἀπολυταρχικὰ καθεστῶτα.

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητά του εἶναι πολὺ σημαντικὴ. Ἐχει συγγράψει, σὲ συνεργασία καὶ μὲ ἄλλους νομομαθεῖς, βασικὰ ἔργα γιὰ τὸ ἀγγλικὸ Δημόσιο Δίκαιο. Ἔτσι, μεταξύ ἄλλων, ἔχει δημοσιεύσει μὲ τὸν Λόρδο Woolf σὲ διαδοχικὰς ἐκδόσεις (τελευταία, 6η ἐκδοση, 2007), ἐξαιρετικὰ ἐμπλουτισμένο καὶ μὲ συνεχῆ ἐνημέρωση, τὸ κλασσικὸ σύγγραμμα τοῦ ἐκλιπόντος Καθηγητῆ Stanley De Smith, *Judicial Review of Administrative Action* (Δικαστικὸς Ἐλεγχος τῆς Διοικητικῆς Δράσης) (1η ἐκδοση ἀπὸ τὸν De Smith τὸ 1959 καὶ τελευταία τὸ 1973), μὲ τὸν Λόρδο A. Lester, *A British Bill of Rights* (1990). Ἐχει ἐπίσης συγγράψει τὸ βιβλίον *Law and Bureaucracy* (1975).

Ἐχει ἐπιμεληθεῖ, μαζί μὲ ἄλλους νομομαθεῖς, τὴν ἐκδοση σημαντικῶν συλλογικῶν ἔργων, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ ἄρθρα του,

ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πιὸ πρόσφατα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: μὲ τὸν D. Oliver, *The Changing Constitution* (6η ἔκδοση, 2007), μὲ τὸν J. Cooper, *Implementing Human Rights*, 2005, καὶ *Understanding Human Rights Principles*, 2001.

Ἐχει ἐπίσης δημοσιεύσει πενήντα ἑπτὰ συμβολές σὲ συλλογικούς τόμους, μεταξὺ τῶν ὁποίων: “Administrative Law”, in Vernon Bogdanor (ed.) *The British Constitution in the Twentieth Century* (Oxford University Press, for The British Academy, 2003), “Administrative Law”, in *Lord Denning: The Judge and the Law*, σελ. 209-509 (τόμος τοῦ ὁποίου εἶχε καὶ τὴν ἐπιμέλεια μαζί μὲ τὸν J.P. Mc Auslan, 1984), καθὼς καὶ πολλὰ ἄρθρα σὲ νομικὰ περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδες, βιβλιοκρισίες καὶ συμβολές σὲ διεθνή συνέδρια.

Ἐχει διατελέσει μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἔκδοσης τῶν σημαντικῶν νομικῶν περιοδικῶν *Public Law*, *Urban Law & Policy* καὶ *Journal of Environmental Law* καὶ ὑπεύθυνος ἔκδοσης τοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ *Current Legal Problems*.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Καθηγητῆ Jowell στῆ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ University College London καὶ ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητά του συνέβαλαν ἐξαιρετικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου στῆ Μεγάλῃ Βρετανία ἀλλὰ καὶ στὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κλάδου τοῦ Δικαίου, ποὺ ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται τίς τελευταῖες δεκαετίες στῆ χώρα αὐτὴ στὸ πλαίσιο τοῦ παρεμβατικοῦ κράτους καὶ τοῦ Δικαίου Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος καὶ ἤδη Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως.

Ὁ Καθηγητὴς Jowell δίδαξε πολλοὺς Ἑλλήνες μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς τοῦ Δημοσίου Δικαίου καὶ καθοδήγησε τίς σπουδὲς ὀρισμένων ἀπὸ αὐτοὺς καὶ κατὰ τὴν ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς. Ὡς ἐπικεφαλῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ UCL ἔδειχνε πάντοτε ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον καὶ παρεῖχε ὑποστήριξη στοὺς Ἑλλήνες φοιτητὲς ὅλων τῶν κλάδων τοῦ δικαίου.

Τὸ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Καθηγητῆ Jowell διακρίνεται γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀνάλυση καὶ σαφῆ ἔκθεση τῶν ἀπόψεων ἐπὶ διαφόρων θεμάτων τοῦ Δημοσίου Δικαίου, Συνταγματικοῦ καὶ Διοικητικοῦ.

Κατὰ γενικὴ ἀναγνώριση τῶν, ἀγγλόφωνων καὶ μὴ, ἐπιστημόνων τοῦ Δημοσίου Δικαίου, ὁ Καθηγητὴς Jowell διακρίνεται μὲ τὸ ἔργο του στὴν ἐπιστήμη τοῦ Δημοσίου Δικαίου.

Dear Jeffrey,

By the present ceremony, the Academy of Athens, following your election, which is due to the excellence of your scientific and cultural work, receives you officially. I wish you a fruitful continuation of your precious activity in the best of health.

THE RULE OF LAW:
RHETORIC OR UNIVERSAL DEMOCRATIC CONCEPT?

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

SIR JEFFREY JOWELL KCMG QC

I am deeply honoured to be accorded membership of this distinguished Academy in this beautiful city which evokes that Hellenic ancestry common to all democrats.

I thank Professor Rukunas for his kind words and Professor Spiliotopoulos for proposing me. In my world of public law, Professor Spiliotopoulos is simply the Master: His own work is a model for us all, grounded in an unsurpassed knowledge of comparative systems. I will always bless the day that we first met, as an opportunity to get to know a person of great intellectual and personal integrity, from whom I have learned so much, as I have from his wife Sophia, also a lawyer of remarkable ability and vision. I am pleased too to see among us my former student, and one of the very best of them, Professor Makridimitris.

In talking tonight about the rule of law I am referring not only to national but also to international action. Earlier this month an American security force entered a compound in Pakistan and killed an unarmed Osama Bin Laden and then buried him, so they say, at sea. One cannot shed too many tears that a mass killer is no longer in this world, but nor can one ignore some of the moral dilemmas this incident poses.

They are not new. In *Antigone*, Sophocles demonstrates the conflict between rule by strict law, the edict of Creon that Polynikes be deprived of a burial, and the pleas of Antigone, who seeks a deeper justice. Creon wants to “make an example” of the enemy, and to demonstrate the power of the state not just to kill, but to humiliate and dehumanise those who threaten it. History is full of examples of those who are martyred rather than exposed for their crimes when they are denied a fair trial or a burial in accordance with their chosen rites.

But let me turn from speculation about ancient drama to modern reality:

Recently the Ukrainian delegate to the Council of Europe’s General Assembly, Professor Sergiy Holovaty, requested the Council to ask the Council’s Venice Commission (The Commission for Democracy Through Law) to draft a paper explaining the content of the concept of the rule of law.

The Professor was distressed that judges employed the rule of law in the sense of rule by law, or rule by a law, and thus tended to justify any official action that

was sanctioned by a law, properly passed. In addition, if the law conferred wide discretionary power on the decision-maker, then any action of the decision-maker fulfilled, according to those judges, the requirements of the rule of law, however unfair, irrational or unjust the law.

The issue, which occupied the Venice Commission for a number of years, raised a number of questions about the rule of law. First, was it a strictly formal concept, requiring, as the Ukrainian judges had said, mere conformity to a duly enacted law? Or did the rule of law go further and require certain procedures, such as a fair trial? Or did it go further still and require a notion of a just law (in the sense that racially discriminatory laws would not qualify as law)? Or did it require certain qualities of law such as certainty, prospectivity, and so on? Or was it too unclear to define and a concept based in the realm of political rhetoric rather than law?

Some in the Venice Commission were suspicious of the notion of rule of law, as a way of permitting unelected judges to elaborate the law, against the will of the *demos*. Those members, who were brought up in the tradition of the *Rechtsstaat*, believed that that concept was preferable to the rule of law, indicating as it does the notion of a constitutional state, where law is settled largely by legislation, which is open to review for constitutionality by a constitutional court.

Finally, in March of this year the document was adopted by the Council of Europe and it differs from other expositions on this subject in the fact that it does spell out a concept of the rule of law that is not only formal, or procedural, but which is also substantive and, in essence, does not promote a theory of the state, like the German notion of *Rechtsstaat*, or the French notion of *État de Droit*, but promotes a set of defined principles which guide the exercise of power.

The first and most obvious element of the rule of law starts with the notion that all governmental action should be based on law. The rule of law, and not of man (or woman). We in England tend to give our great 19th century scholar, Dicey, credit for inventing the rule of law. He recognised that our uncodified constitution contained two principles, the sovereignty of parliament and the rule of law (which could, however, be trumped by the sovereignty of parliament). However, the notion of legality is older by far than that. In the immortal words of Plato:

“Where the law is subject to some other authority and has none of its own, the collapse of the state, in my view, is not far off, but if the law is the master of government and government is its slave, then the situation is full of promise and men enjoy all the blessings all the gods shower on the state”.

The first element of the rule of law is therefore, as Plato says, that all must obey the law —both private citizens and public officials who must act within the scope of their authorised powers. But legality goes further than that, and implies too that no person can be punished except by a previously enacted law. It also implies that laws must be implemented and enforced. And enforced equally, between rich and poor, the powerful and the powerless. So here we have a notion of equality, as well as legality, in the notion of the rule of law.

Nothing, however, is absolute. As we know from the works of Kafka, who depicts the nightmare of a maze of bureaucracy, legality can easily turn into legalism. Law must be enforced, but it must be enforced with humanity and discretion, leaving open the possibility of an exceptional case.

The next element of the rule of law, and, for Dicey, its ultimate rationale, is the notion of legal certainty. People should know the rules in advance, so that they can plan their actions. Business activity relies heavily on this, so that investments can be made in an atmosphere of confidence.

Dicey considered the notion of legal certainty so important, that he felt that the conferment on any official of any discretionary power was wrong. He believed that discretion would inevitably lead to what he called the arbitrary exercise of power.

Dicey was rightly criticised for this and as a result the rule of law fell into disrepute in the UK during much of the twentieth century when discretionary power was considered necessary to prosecute the first and second world wars and to develop the “welfare state”. Writers such as Jennings and Titmuss therefore criticised the rule of law as a conservative doctrine seeking to impede the more equal distribution of wealth and services.

It was the British judges who revived the notion of the rule of law in the last half of the 20th century. Even where a statute conferred power to an official to act in very broad terms (“in the public interest”), principles of judicial review were developed which required that power to be exercised not only lawfully (in the broad sense of fulfilling both the letter and purpose of a law) but also procedurally fairly and in a way that was not “unreasonable” or “irrational” or unduly oppressively (today we would call that the doctrine of “proportionality”). Broad discretionary power was thus reconciled with the notion of the rule of law and the judges read into wide legislative power a presumption to act in accordance with the rule of law, which could only be excluded by clear words to the contrary.

The rule of law goes still further than the notion of legality, equality, and certainty. It requires too that everyone should have the opportunity to challenge governmental decisions which affect their rights or interests (access to justice). This requirement normally implies an independent legal profession, and some degree of legal assistance to those who cannot afford it.

And it requires that once the individual has access to a court, that court should be impartial and independent of government, and provide a trial in a reasonable time. Judicial independence should not only be achieved, but should seem to be achieved.

How far in the area of human rights does the rule of law extend? Many of the rights set out in the European Convention on Human Rights are contained in the concept of the rule of law. These most obviously include Article 6 (fair trial), non-retroactivity, and free expression (Art.10) (so that the government can be criticised freely) and prohibitions on torture etc (Art.3) —which can be linked to a fair trial. And Article 13 (right to an effective remedy). But other rights [such as to private and family life (Art.8)] may not be included in the concept of the rule of law.

Is the rule of law, as I have defined it, a universal concept? Is it part of the New Imperialism to insist that it be accepted by countries with different traditions and cultures? I believe, as events such as the Arab Spring unfold, that the rule of law is an anxious aspiration of all peoples everywhere. Everyone is surely entitled to be treated by those who make decisions with due regard to their dignity and with equal concern for their humanity. It is this —the constraint on the exercise of power— that the rule of law seeks to achieve.

Finally, does the rule of law apply to international law? A new book on the subject, by Lord (Tom) Bingham, says that it does. And I agree, although the challenge here requires more work. Under the doctrine *pacta sunt servanda* the state has an obligation to fulfil its treaty obligations. The notion of *ius cogens* and the development of the notion of war crimes, and crimes against humanity is a step forward in bringing the notion of the rule of law to the international plane.

In the UK there is still and intense debate on the legality of the Iraq invasion and a new debate about the legal authority for some of the raids by drones in Pakistan. The detentions without trial and torture in Guantanamo Bay are distressing examples of the black hole that exists without the rule of law.

On the other hand, it is also necessary to recognise that the fight against terror is not a conventional war, or any ordinary matter of law enforcement. It is not easy to devise rules of engagement to combat armies who are happy to commit suicide,

who wear no uniform, who hide among civilians. The normal conventions of the rule of law, as in the case of the capture of Bin Laden, do not make dealing with this kind of thing easy. But it is important to attempt to reconcile at least some of rule of law's requirements even against this kind of enemy.

If we do not, we shall too easily allow our liberties to be compromised under the dubious assertion that countering terrorism knows no legal bounds.

In summary, the rule of law is not a theory of state but a simple, practical guide to the bare essentials of how power ought to be exercised. It is not a monopoly of developed societies but reflects a basic need to recognise the equal dignity of everyone. Its utility can be tested in this way. Remove each of the elements of the rule of law that I have described —take out the notion of legality, of legal certainty, of a fair trial before an independent tribunal, and equality. Remove any of those elements and the stark and unmistakable elements of tyranny come ominously into view.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΩΝ

Ὁ Πρόεδρος κ. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τῶν ἀντεπιστελλόντων μελῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Ἀστέριου Γεωργιάδη καὶ Ἰωάννη Μανωλεδάκη.

Ἀκολούθως ὁ Πρόεδρος κ. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης λέγει γιὰ τὸν Ἀστέριο Γεωργιάδη τὰ ἑξῆς:

«Κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰούνιο ἀπεβίωσε ὁ Ἀστέριος Γεωργιάδης.

Ὁ Ἀστέριος Γεωργιάδης γεννήθηκε τὸ 1936 στὴ Νιγηρίτα Σερρών καὶ σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ Νομικῆς, ὑφηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου τὸ 1974, ἔκτακτος καθηγητὴς στὴν ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου τὸ 1977 καὶ τακτικὸς καθηγητὴς στὴν ἴδια ἔδρα τὸ 1980.

Βαθὺς γνώστης τῶν προβλημάτων τοῦ σύγχρονου Ἀστικοῦ Δικαίου, ἄφησε πίσω του πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο σὲ ὅλο τὸν τομέα αὐτὸ τοῦ Δικαίου καὶ ἰδίως στὸ Ἐνοχικὸ, στὸ Οἰκογενειακὸ καὶ στὸ Κληρονομικὸ Δίκαιο. Ἰδιαίτερη μνεία ἀξίζει νὰ γίνει στοὺς δύο τόμους τοῦ ἔργου του «Ἐνοχικὸ Δίκαιο - Γενικὸ Μέρος» ποὺ συνέγραψε καὶ ποὺ κυκλοφορεῖ ἤδη σὲ 5ῃ ἐκδοση.

Ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1997».

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ἡ Ἀκαδημαϊκὸς κυρία Ἄννα Μπενάκη-Ψαρούδα καὶ λέγει γιὰ τὸν Ἰωάννη Μανωλεδάκη τὰ ἑξῆς:

«Ὁ ἐκλιπὼν Ἰωάννης Μανωλεδάκης, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 2003, ὑπῆρξε βαθὺς μελετητὴς τοῦ ἐλληνικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ἐρευνητὴς, συγγραφέας σημαντικῶν ἔργων Ποινικοῦ Δικαίου

καί πρώτιστα ἐξαιρετικός Πανεπιστημιακός Δάσκαλος. Γέννημα-θρέμμα τῆς Θεσσαλονίκης (1937) παρέμεινε στή γενέτειρά του προσφέροντας πολύτιμες ὑπηρεσίες σέ ὅλους τοὺς τομεῖς, πρώτιστα ὅμως στὸ Πανεπιστήμιο, τοῦ ὁποίου ἔγινε διδάκτωρ (1967)· διήνυσε ὅλη τὴν πανεπιστημιακὴ ἱεραρχία ἀπὸ ἐπιστημονικὸς βοηθὸς ὡς καθηγητῆς καὶ ἐκάλυψε ὅλα τὰ ἀξιώματα τῆς Νομικῆς Σχολῆς (πρόεδρος τμήματος, κοσμητῶρ, διευθυντῆς τομέα). Ἐδίδαξε Ποινικὸ Δίκαιο στὸ σύνολό του, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, Εἰσαγωγή στὴ Δικαστικὴ Ψυχολογία κ.λπ. Ἡ διδακτικὴ του προσφορά ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης, στὴν Ἐθνικὴ Σχολὴ Δικαστῶν, στὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολέμου καὶ ἄλλοῦ.

Ἐκ φύσεως στοχαστικὸς καὶ διαλεκτικὸς προσπαθοῦσε νὰ διεισδύσει στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἀναζητοῦσε ὁ ἴδιος τὴν ἐπαλήθευση τῶν θεωριῶν καὶ κατασκευῶν τῆς Θεωρίας τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ δὲν δίσταζε νὰ ἀντιπαρτίθεται μὲ καθιερωμένες καὶ θεωρούμενες ἀναμφισβήτητες παραδοχές. Ἀνέπτυξε ἔτσι δικό του συστηματικὸ τρόπο σκέψης, ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, προσδίδοντας ἰδιαίτερη φυσιογνωμία στὴν ἐπιστημονικὴ παραγωγή τῶν νεωτέρων ἐπιστημόνων τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι δημιούργησε γύρω ἀπὸ αὐτόν ἕνα συγχροτημένο ἐπιστημονικὸ σύνολο μὲ παρουσία στὴν Ἑλλάδα καὶ διεθνῶς. Ἄνοιξε νέους ὁρίζοντες σκέψης στοὺς μαθητῆς του καὶ ἔδωσε ἕναυσμα στὸν ἐπιστημονικὸ διάλογο.

Ὁ Ἰωάννης Μανωλεδάκης, καίτοι ἀφοσιωμένος δάσκαλος καὶ ἐρευνητῆς, παρακολουθοῦσε σταθερὰ τὴν ἐπικαιρότητα καὶ προβληματιζόταν μὲ τὸν τρόπο ἐπιρροῆς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὴν κοινωνία καὶ τὴν ἐμπλοκὴ του στὴν πολιτικὴ. Μὲ θάρρος, παρρησία καί, ὅπου χρειάζόταν, μὲ μαχητικότητα ὑπερῆσπιζε τὸ Κράτος Δικαίου, τὴ διπλὴ φύση τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ὡς Δικαίου καταστολῆς καὶ ὡς Δικαίου προστασίας τοῦ πολίτη, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου.

Τὸ ἐκτεταμένο ἔργο ποὺ ἄφησε (συγγράμματα Ποινικοῦ Δικαίου, μονογραφίες, μελέτες καὶ πολυάριθμα ἄρθρα) ἀποτελεῖ παρακαταθήκη γιὰ τοὺς πολυάριθμους μαθητῆς του, σήμερα ἤδη καθηγητῆς, καὶ ἕνα σημαντικὸ κεφάλαιο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ποινικῶν ἐπιστημῶν στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τῶν ἐκλιπόντων.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Lucien Jerphagnon.

Ἀκολούθως λαμβάνει τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Εὐάγγελος Μουτσόπουλος, ὁ ὁποῖος περὶ τοῦ Lucien Jerphagnon ἀναφέρει τὰ ἐξῆς:

«Μετὰ θλίψεως πολλῆς ἀναγγέλλω πρὸς τὴν Ὀλομέλειαν τῆς Ἀκαδημίας τὸν εἰς ἡλικίαν 90 ἐτῶν, τὴν 18ην Σεπτεμβρίου 2011, ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Lucien Jerphagnon, ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Caen τῆς Γαλλίας, πολλαχῶς βραβευμένου τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ἐπὶ δεκαετίας διοικήσαντος τὸ Διεθνὲς Ἰνστιτούτον Φιλοσοφίας. Ὁ ἴδιος ἐγκατέλειψε τὸν κόσμον αὐτὸν ὅπου εἰς ἡλικίαν νηπιακῆν εἶχεν αἰφνιδίως ἀποκτήσει συνείδησιν τοῦ προσκαιροῦ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τοῦ μοναδικοῦ χαρακτήρος τῆς ὑπάρξεώς του ἐντὸς τῆς αἰωνιότητος. Πνεῦμα σπινθηροβόλον κατὰ τίς συναναστροφές του καὶ κατὰ τὴν διδασκαλίαν του, προφορικὴν καὶ γραπτὴν, ὑπερφανεῖτο διὰ τὴν μαθητείαν του κοντὰ στὸν ἄλλον λαμπρὸν στοχαστὴν, τὸν Vladimir Jankélévitch, καὶ δὲν ἀπεδέχετο τὸν τίτλον τοῦ φιλοσόφου προτιμώντας αὐτὸν τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, ἀδικώντας ἑαυτὸν, ὄντα βαθὺν διανοητὴν, κυριολεκτικῶς σοφόν, πέραν τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ ὁποῖος συνεχῶς ἀπεκαλύπτετο πηγὴ ἐπιστήμης ἐκπληκτικῆς καὶ θαυμαστής.

Ἀπὸ τὰ βιβλία του, πὺ μαρτυροῦν περὶ τοῦ πλούτου καὶ τῆς διαπεραστικότητος τοῦ στοχασμοῦ του, ἀναφέρω, ἐπιλεκτικῶς καὶ μόνον, ἔργα του ποὺ ἔχουν μεταφρασθῆ σὲ πολλὰς γλῶσσας: *Τὸ κακὸ καὶ ἡ ὑπαρξις*· *Ὁ Πασκάλ* καὶ

ὁ πόνος· Δουλεία καὶ ἐλευθερία· Ὁ ἄνθρωπος καὶ οἱ προβληματισμοὶ του· Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο· Τὸ τετριμμένο καὶ ἡ ἐμμονὴ τῆς διαρκείας καὶ τῆς συνδιαρκείας, ὅπου μεθοδικῶς ἀναλύονται τὸ μυστικὸ τοῦ βίωμα καὶ οἱ προεκτάσεις του· Ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ φιλοσοφίες· Ζῆν καὶ φιλοσοφεῖν ὑπὸ τοὺς Καίσαρας. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραλειφθοῦν ἀπὸ τὰ ἔργα του ὅσα ἐκφράζουν τὴν νοσταλγίαν γιὰ τὰ περασμένα. Ἡ μνημειώδης του ἔκδοσις τῶν *Απάντων* τοῦ Αὐγουστίνου θὰ παραμείνει κλασικὴ. Τὸ ἔλως πρόσφατο βιβλίον του διαλαμβάνει ὑπὸ νέον φῶς περὶ τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει «bagatelles». Θὰ συμφωνήσῃ κανεὶς πρὸς τὴν κατονομασίαν αὐτὴν ἂν θυμηθῇ τὶς Bagatelles τοῦ Μπετόβεν, ποὺ συνιστοῦν καρπὸν τῆς ἀκραίας του ὠριμότητος. Ὑπὸ μορφὴν διαλόγου, τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποδεικνύεται αὐτοβιογραφικόν, ὃ δὲ συγγραφεὺς ἐκθέτει σ' αὐτὸ τὴν προσωπικὴν του φιλοσοφίαν, τῆς κατὰ συμβεβηκὸς ἐμμονῆς εἰς τὴν ταυτότητα, μὲ λαμπρότητα ἀξεπέραστην. Ἀντίτυπὸ του μοῦ περιῆλθε, μὲ μιὰν συγκινητικὴν ιδιόχειρον ἀφιέρωσιν, μόλις λίγες ἡμέρες πρὸ τῆς ἐκδημίας τοῦ ἐκλιπόντος. Ὁ ἴδιος ἐπεδείξατο μέχρι τέλους τὴν ἐκπληκτικὴν του πνευματικὴν ζωτικότητα. Στὴν Γαλλίαν, σύμπας ὁ ἡμερήσιος τύπος, ἀναγγέλλοντας τὸ γεγονός, ἀπέτισε τιμὴν στὴν τεράστιαν πνευματικὴν κληρονομίαν τὴν ὁποίαν ὁ θανὼν κατέλιπε στοὺς συγχρόνους του. Προσωπικῶς θ' ἄδυνατῶ ἐφεξῆς νὰ τὸν ἀνακαλῶ στὴν μνήμην μου δίχως συγκίνησιν καὶ δίχως εἰλικρινῆ θαυμασμόν».

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 28ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Μεγάλα γεγονότα στην ιστορία ενός έθνους είναι εκείνα χωρίς τα οποία δεν μπορεί να νοηθεί ή σημερινή ύπαρξή του. Ένα τέτοιο μεγάλο γεγονός για τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος υπῆρξε ὁ ἀμυντικὸς πόλεμος τοῦ 1940-1941 ἐναντίον τοῦ ἰταλικοῦ φασισμού. Ἀφετηριακὸ σημεῖο τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ὀρόσημου υπῆρξε τὸ ΟΧΙ τοῦ Ἑλληνα Κυβερνήτη στὸν Ἰταλὸ πρεσβευτὴ τὰ ξημερώματα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940.

Ὁ αὐθόρμητος, ὁ ἐνθουσιώδης, ὁ παλλαϊκὸς καὶ πανεθνικὸς ξεσηκωμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐξανάγκασε σὲ ταχεία ὑποχώρηση καὶ σὲ ταπεινωτικὴ συντριβὴ τὸν Ἰταμὸ εἰσβολέα.

Μέσα σὲ ἐλάχιστο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα, στὶς 21 Νοεμβρίου 1940, ἑλληνικὸ τάγμα εἰσέρχεται στὴν Κορυτσά καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες ἐπιτυχίες, στὶς 10 Ἰανουαρίου 1941, οἱ νικηφόρες δυνάμεις τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ καταλαμβάνουν τὴ σημαντικὴ στρατηγικὴ διάβαση τῆς Κλεισούρας.

Τὸ ἄνθος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ —ντυμένο στὸ χακὶ— μάχεται μὲ σθένος στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν παρὰ τὴ δραματικὴ ἔλλειψη ἐφοδίων, τὴ δυσεντερία ποὺ θερίζει καὶ τὰ κρυσπαγήματα ἀπὸ τὸ πολικὸ ψύχος ἐκείνου τοῦ χειμῶνα. Τὰ πληρώματα τῶν λιγοστῶν πλοίων τοῦ πολεμικοῦ μας ναυτικοῦ καὶ τῆς ἰσχυρῆς πολεμικῆς μας ἀεροπορίας μὲ παλαιοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τύπου ἀεροσκάφη συγκρούονται μὲ ἥρωισμό καὶ αὐταπάρνηση μὲ τὶς ὑπέρτερες δυνάμεις τοῦ Μουσολίνι καὶ καταφέρουν καιρία πλήγματα στὸν ἐχθρό.

Ταυτόχρονα, ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς στηρίζει τὶς προσπάθειες τῶν στρατευμένων παιδιῶν του καὶ δέχεται μὲ ἐγκαρτέρηση τὶς θυσίες ποὺ ἀπαιτοῦνται σὲ αὐτὸν τὸν ἀνισο ἀγῶνα. Καὶ ὅταν καταφθάνουν ἀπὸ τὸ μέτωπο τὰ χαρμόσινα ἀγγέλματα νίκης τοῦ Στρατοῦ μας, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀντιδρᾷ μὲ πειθαρχημένον ἐνθουσιασμὸ καὶ ὑψηλὸ φρόνημα.

Ὁ Μουσολίνι ὅμως, διακατεχόμενος ἀπὸ μεγαλαυχία, ἐπιμένει νὰ ὑποκρίνεται ὅτι ἐλέγχει τὴν κατάσταση, νὰ κομπορρημονεῖ ὅτι «θὰ σπάσει τὰ πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος» καὶ νὰ ἐκφωνεῖ λόγους ποὺ προκαλοῦν πλέον θυμηδία στὴ διεθνῆ κοινότητα.

Τὰ φασιστικὰ «τάγματα θανάτου», οἱ Ἀλпинιστὲς καὶ οἱ διαβόητες μεραρχίες τῶν Λύκων τῆς Τοσκάνης καὶ τῶν Κενταύρων ἐξοντώνονται, διαλύονται ἢ ἐξαφανίζονται σὲ κλίμα πανικοῦ. Οἱ μελανοχίτωνες τοῦ Ἰταλοῦ Δικτάτορα τρέπονται σὲ ἄτακτη φυγὴ μπροστὰ στὴν ὀρμητικότητα τῶν εὐζώνων μας, «τῶν διαβόλων μὲ τὴν φουστανέλα» ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν. Βέβαια, ὁ ἄφθονος καὶ ὑπέρτερος τεχνολογικὰ ἐξοπλισμὸς τῶν Ἰταλῶν εἶχε ὡς συνέπεια νὰ χύνεται ποταμηδὸν ἐλληνικὸ αἷμα.

Ὡστόσο, ὁ ἐλληνικὸς Στρατὸς σημειώνει νέες ἐπιτυχίες ἕως τὸν Μάρτιο 1941. Ὁ Μουσολίνι εἶχε ἤδη προβεῖ σὲ ἀντικαταστάσεις πλήθους στρατιωτικῶν διοικητῶν, ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν γενικῶν ἐπιτελειῶν στρατοῦ καὶ ναυτικοῦ Μπαντόλιο καὶ Καβαριάνι εἶχαν ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο ὑποβάλλει τίς παραιτήσεις τους.

Ἡ «Ἐαρινὴ Ἐπίθεση», τὸν Μάρτιο 1941, ἀποτέλεσε τὴν τελευταία ἐλπίδα τοῦ Ἰταλοῦ δικτάτορα. Ἐπέβλεψε ὁ ἴδιος τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ διήρκεσαν δύο περίπου ἑβδομάδες. Ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα: Δὲν κατάφερε νὰ κάμψει τοὺς Ἕλληνες μαχητές. Πλησίαζε τώρα ἡ ὥρα τῶν ναζι.

Στις 6 Ἀπριλίου 1941 οἱ Γερμανοὶ ἐπιτίθενται κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἀπελπι ἀγώνα τοῦ Στρατοῦ μας συνομολογεῖται ἀνακωχῆ. Ἀκολουθεῖ τὸν Μάιο ἡ Μάχη τῆς Κρήτης μὲ τὴ μεγαλειώδη ἀντίσταση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ὑπολειμμάτων τοῦ Στρατοῦ μας καὶ τμήματος τοῦ βρετανικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Τώρα πιά τὸ ἔρεβος τῆς Κατοχῆς ἐπικρατεῖ στὴν Πατρίδα μας. Ὅμως οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ μείνουν ἄπραγοι. Τὸ «Ἐπος τοῦ '40» θερμαίνει τὴν καρδιά τους καὶ πολὺ σύντομα ἀρχίζουν ἔνοπλο ἀντιστασιακὸ ἀγώνα κατὰ τῆς τριπλῆς γερμανο-ιταλο-βουλγαρικῆς Κατοχῆς.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, ἀπὸ αὐτὸ ἐδῶ τὸ βῆμα, ἐκφωνώντας τὸν πανηγυρικὸ στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1944, εἶπε μεταξὺ ἄλλων:

«Ἡμεῖς εἰς τὴν Ἑλλάδα κλαίμεν σήμερον ἀπὸ χαρὰν ἀντικρύζοντες τὴν ὡραία μορφήν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ κλαίμεν βλέποντες καὶ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ληστεύσεως, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξαν οἱ Γερμανοὶ τοῦ Μαύρου Δρυμοῦ καλέσαντες συνεργάτες τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους ... Γονατίζομεν πρὸ τῆς ἱερᾶς μνήμης τῶν νεκρῶν καὶ

εύρισκομεν μόνον μίαν παρηγορίαν ὅτι τὸ αἷμα των δὲν ἐχύθη ἐπὶ ματαίῳ, ὅτι θὰ συντελέσῃ νὰ μεγαλυθῆ ἡ Ἑλλάς...».

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὰ κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας προκάλεσαν τότε τὸν θαυμασμό τῆς διεθνοῦς γνώμης καὶ τῶν ἡγετῶν τοῦ ἐλεύθερου κόσμου. Στὸ διεθνὲς πεδίο ἡ Ἑλλάδα δέχθηκε τοὺς ἐπαίνους τῶν συμμάχων καὶ κατέκτησε σημαντικὴ θέση μεταξὺ τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς ἐποχῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ δὲ τῆς χώρας τὸ «Ἔπος τοῦ Ἱ40» ἀναπτέρωσε τὸ ἠθικὸ τοῦ λαοῦ μας, ἐνδυνάμωσε τὴν αὐτοπεποίθησή του καὶ πλημμύρισε τὴν ψυχὴ του μὲ νέα ὁρμὴ γιὰ κοινωνικές, πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς κατακτήσεις.

Σήμερα, 71 χρόνια ἀπὸ τότε, ἡ χώρα μας βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο μιᾶς πρωτοφανοῦς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς κρίσης. Ἡ Ἑλλάδα βιώνει μιὰ πρωτόγνωρη ἐθνικὴ κρίση. Βρίσκεται ἐνώπιον τοῦ κινδύνου ὄχι ἀπλῶς πτώχευσης ἀλλὰ ἐμφύλιας σύγκρουσης τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ὁμάδων. Πλήττει ἀπὸ κύματα βίας καὶ ἀνομίας μὲ ἀπρόβλεπτες συνέπειες γιὰ τὴν κοινωνικὴ εἰρήνη καὶ τὴ Δημοκρατία. Ἡ εἰκόνα τῆς στὸ ἐξωτερικὸ εἶναι βαθύτατα πληγωμένη. Τὸ ἐλληνικὸ ὄνομα διαπομπεύεται διεθνῶς κάθε ἡμέρα. Ἀπὸ ἥρωες τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καταντήσαμε ἡ χλεύη τῶν τότε ἡττημένων καὶ τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγωνία καὶ τὸν φόβο ὄχι μόνον μιᾶς ἐπικείμενης χρεωκοπίας ἀλλὰ κυρίως ἀπώλειας τοῦ φρονήματος, τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Τοὺς τρομάζει ὁ κίνδυνος ρήξης τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ ἐξάρθρωσης τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὡς τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνώσει τὴ φωνή τῆς μὲ ὅλους ἐκείνους τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀγωνιοῦν γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς χώρας. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπευθύνει ἐκκλησιὴ στὶς πολιτικὲς δυνάμεις τῆς χώρας, ἔστω τὴν ὕστατη στιγμή, νὰ ἀρθοῦν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων νὰ παραμερίσουν τὶς στεῖρες κομματικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀντιπαράθεσεις νὰ ἀναλάβουν ἐπὶ τέλος τὶς εὐθύνες τους καὶ νὰ ἐνώσουν τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας. Δὲν ὑπάρχουν περιθώρια χρονοτριβῆς, γιατί ἡ χώρα ἔχει ἤδη εἰσέλθει δυστυχῶς σὲ φάση ἀποδιοργάνωσης καὶ χάους.

Ἡ κρίση χρέους πλήττει βέβαια ὄχι μόνον τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρωζώνης. Καμία ὅμως ἀπὸ αὐτὲς δὲν βιώνει τὸ κλίμα διάλυσης καὶ παρακμῆς ποὺ ζοῦμε οἱ Ἕλληνες καθημερινῶς. Καὶ ὅμως ὑπάρχει ἀκόμη καιρὸς νὰ σταματήσῃ ὁ κατήφορος πρὸς τὴν ἀχαλίνωτη βία, τὶς τυφλὲς καταλήψεις, τὶς καταστροφὲς δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς περιουσίας,

τὸ ἀπόλυτο χάος· νὰ ἐπανέλθει ἡ οἰκονομία τῆς χώρας σὲ τροχιά ἀνάπτυξης. Ἡ Ἑλλάδα διαθέτει δυνατότητες καὶ ἐφεδρεῖες, μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ ἀνακτήσει σχετικὰ σύντομα τὴν οἰκονομική της εὐρωστία. Ἀρκεῖ αὐτοὶ ποὺ ἐκπροσωποῦν τὸν λαό, ἀδιάφορο ἂν βρίσκονται στὴν κυβέρνησις ἢ στὴν ἀντιπολίτευσις, νὰ ἐκπληρώσουν τὸ αὐτονόητο χρέος τους καὶ νὰ συστρατευθοῦν σὲ μιὰ πανστρατιά γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πατρίδα, νὰ ἀποφύγει τὴν καταστροφὴ καὶ νὰ παραμείνει στοὺς κόλπους τῆς Εὐρώπης ἀξιοπρεπῆς καὶ ἀνεξάρτητη. Τὸ χρωστοῦν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στοὺς ἥρωικούς νεκρούς τοῦ Ἀλβανικοῦ Ἔπους.

Μὲ αὐτὴ τὴ σκέψις καὶ εὐχὴ καλῶ στὸ βῆμα τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, ὁ ὁποῖος —κατ' ἐντολήν τῆς Συγκλήτου— θὰ ἐκφωνήσῃ τὸν Πανηγυρικὸ τῆς ἡμέρας μὲ θέμα «Ὁ πόλεμος 1940-1941».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ 1940-1941

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Στή γεραρή αυτή Αΐθουσα, τέμενος λειτουργικό τοῦ πνεύματος ἐπὶ ὀγδόντα πέντε χρόνια ἤδη, ἀλλὰ μὲ τίτλους ἀρχαίας εὐγένειας, ὡς Αἶθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μακρινῆς διαδόχου κάπως τῆς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἰδρυμένης πρώτης ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, τιμοῦμε ἀπόψε τὴν ἐβδομηκοστὴ ἐπέτειο γεγονότος σπουδαίου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, κρίσιμου γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τῶν ἄλλων τῆς Εὐρώπης λαῶν.

Τὴν 28ῃ Ὀκτωβρίου 1940, δεκατέσσερις μῆνες ἀφότου εἶχε ἀρχίσει ὁ ἀπαίσιος ὀρυμαχδὸς τοῦ πολέμου, καὶ βρισκόνταν ὑποταγμένοι στὴν ἀήττητη ἐμφανιζόμενη Γερμανία ἱστορικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅταν ὑπῆρχε ὁ λεγόμενος Ἄξων Γερμανίας Ἰταλίας, δηλαδὴ συμμαχία δύο μεγάλων κρατῶν μὲ πολιτεῦμα στυγνῆς δικτατορίας, δέχθηκε ἡ Ἑλλάς τὸ ἰταμὸ τελεσίγραφο γιὰ ὑποταγὴ ἀπὸ τὴ σύμμαχο τῆς Γερμανίας Ἰταλία.

Ὁ τότε Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννης Μεταξᾶς ἀπάντησε μὲ ἀνένδοτη ἄρνηση, ὅπως ὑπαγόρευε ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ ἡ παράδοση τῆς Ἑλλάδος: τὸ μολὼν λαβὲ τοῦ Λεωνίδα, ἡ ἀνάλογη ρῆσις τοῦ Παλαιολόγου. Ἀλλὰ ἔξοχη στὴν ἱστορία προβάλλει καὶ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τότε. Ἀναδείχθηκε πολιτικὰ ὀριμότετος καὶ ἠθικὰ βαθύπλουτος. Παρὰ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν παράνομη Κυβέρνησις Μεταξᾶ, ἐνστερνίσθηκε τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντησις τοῦ Πρωθυπουργοῦ στὸ ἰταλικὸ τελεσίγραφο καὶ παρουσίασε θαυμαστὴ ὁμοψυχία ἢ καὶ ἥρωικὴ ἔξαρση, ὅσον οὐδέποτε ἴσως ἄλλοτε. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος Ζαχαριάδης, φυλακισμένος τότε ἀπὸ τὴν Κυβέρνησις Μεταξᾶ, ἔστειλε ἀπὸ τὴ φυλακὴ μῆνυμα πρὸς τοὺς κομμουνιστὰς νὰ ἀγωνισθοῦν στὴν πρώτη γραμμὴ ἐναντίον τῶν εἰσβολέων, ἢ καὶ ὅτι γηραιὲς γυναῖκες στὰ γηροκομεῖα ἐπλεκαν μάλλινα γιὰ τοὺς ἐκτεθειμένους σὲ ἀφόρητο ψύχος στρατιῶτες ἐπάνω στὰ ἠπειρωτικὰ βουνά. Ἐνεῖχε ἀλήθεια τὸ αὐθημερὸν Διάγγελμα τοῦ Βασιλέως, συνταγμένο ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σεφέρη, τὸν βραβευμένο ἀργότερα μὲ Βραβεῖο Nobel, διπλωματικὸ ὑπάλλληλο τὸ 1940, ἀλλὰ διάσημο ἤδη ποιητὴ. Παραθέτω ἀπὸ μνήμης: «Σύσσωμος ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀμύνεται ἀπὸ τῆς πρῶιᾶς τοῦ πατρίου ἐδάφους, μέχρι τῆς τελικῆς νίκης».

Ἡ Ἑλλάς δὲν εἶχε καμιά ὑπαιτιότητα γιὰ τὸν ἑλληνο-ἰταλικὸ πόλεμο. Ἡ εὐθύνη γι' αὐτὸν βάρυνε ἀποκλειστικὰ τὴν Ἰταλία. Μάλιστα, ὁ Μεταξᾶς εἶχε

πράξει ὅ,τι ἔπρεπε γιὰ νὰ τὸν ἀποτρέψει. Μεταξὺ ἄλλων, εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν Πρέσβυ τῆς Γερμανίας παρέμβαση τοῦ Χίτλερ στὸν Μουσολίνι. Ἀλλὰ ὁ Μουσολίνι ἔθεσε τὸν Χίτλερ πρὸ τετελεσμένου γεγονότος. Ἡ συνάντηση τῶν δύο δικτατόρων ἐγινε στὴ Φλωρεντία μόλις τὴν 28ῃ Ὀκτωβρίου 1940 καὶ ὁ Μουσολίνι ἀνακοίνωσε ἀπλῶς ὅτι ἀπὸ τῆς αὐγῆς τῆς ἡμέρας ἐκείνης τὰ ἰταλικά στρατεύματα ἔχουν εἰσβάλει στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος.

Ἐξ ἄλλου, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ὀλίγη ὥρα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου ὁ Πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος στὴ Σόφια Πιπινέλης τηλεφώνησε καὶ διαβεβαίωσε τὸν Μεταξᾶ ὅτι δὲν πρόκειται ἡ Βουλγαρία νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ἐφόσον τουλάχιστον ἐλέγχει τὴν κατάσταση ὁ Βασιλεὺς Βόρις. Ὁ Μεταξᾶς τοῦ ἀπάντησε: «Νὰ ἔχεις τὴν εὐχή μου». Ἦταν ἡ πιὸ εὐχάριστη πληροφορία. Μὲ ἀξιοποίησὴ τῆς μετακινήθησαν πρὸς τὸ ἑλληνο-ιταλικὸ μέτωπο μονάδες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, προορισμένες γιὰ τὰ ἑλληνο-βουλγαρικά σύνορα.

Παρὰ τίς πιέσεις τοῦ Μουσολίνι καὶ τίς ὑποσχέσεις γιὰ παραχώρηση τῶν ἀνατολικῶν τοῦ Στρυμόνος ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, ὁ Βασιλεὺς τῆς Βουλγαρίας Βόρις ἀπέτρεψε τότε ταυτόχρονη μὲ τοὺς Ἰταλοὺς ἐπίθεση τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ ὀλίγους μῆνες, ὥστόσο, ἡ Βουλγαρία προσεχώρησε στὸ τριμερὲς σύμφωνο (1ῃ Μαρτίου 1941), προσήρτησε τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη διὰ τοῦ στρατοῦ τῆς, πού ἀκολουθοῦσε τίς γερμανικὲς φάλαγγες, καὶ προέβη σὲ ἀνεπιτυχεῖς ἐνέργειες γιὰ νὰ προσαρτήσῃ ἐπίσης τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Κιλκίς καὶ τὴ Φλώρινα.

Παρὰ τὴν προσπάθεια πρὸς ἀποτροπὴ τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ πολέμου, δὲν παρέλειψε ἡ Κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος νὰ προετοιμάζεται γιὰ τὴν καλλίτερη διεξαγωγή του.

Ἐπῆρχαν τὸ ἀρχόμενο φθινόπωρο τοῦ 1940 ὅλες οἱ ἐνδείξεις γιὰ ἐπιχειρημένη ἐπίθεση τῶν Ἰταλῶν. Ὁ Μεταξᾶς ὅμως δὲν ἀποδέχθηκε εἰσήγηση νὰ κηρύξει γενικὴ ἐπιστράτευση. Φέρεται νὰ εἶπε στὸν Παπάγο: «Ἄς δώσουμε τὴν ἐντύπωση ἀνετοίμαστιάς γιὰ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ὥστε ὁ Μουσολίνι νὰ μᾶς ἐπιτεθεῖ μὲ ὅχι πολὺ μεγάλες στρατιωτικὲς δυνάμεις. Ἐχομε ἄριστο σχέδιο ἐπιστρατεύσεως καὶ θὰ λειτουργήσῃ μὲ τάχιση ἀπόδοσι, ὅταν μᾶς ἐπιτεθεῖ ὁ ἰταλικὸς στρατός. Ἄς ἀρκεσθοῦμε, λοιπόν, σὲ προετοιμασία πολεμικὴ, μὴ διαφαινόμενη μᾶλλον: νὰ ἐπιστρατευθοῦν μὲ ἀτομικὲς προσκλήσεις, ἡ Μεραρχία Ἰωαννίνων, ἡ Μεραρχία Κοζάνης, ἡ Φρουρὰ Κερκύρας καὶ μιὰ Ταξιαρχία πεζικοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ ἀπολυθοῦν οἱ κανονικὰ στρατευμένοι, πού ἡ θητεία των ἔληγε». Εἶχαν κληθεῖ ἐν τῷ μεταξὺ κλάσεις ἐφέδρων ἀξίωματικῶν «πρὸς με-

τεκπαίδευση», καθώς και ἀγύμναστοι πολίτες πρὸς στρατιωτικὴ ἐκγύμναση ἐνῶ καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόβαση τῶν Ἰταλῶν στὴν Ἀλβανία (τὴν ἀνοιξη τοῦ 1939), εἶχαν ἀρχίσει καὶ εἶχαν προλάβει νὰ ἐπιτελεσθοῦν σποραδικὰ ὄχυρωματικά ἔργα πρὸς τὰ ἑλληνο-αλβανικὰ σύνορα.

Ἀξίζει ὅμως νὰ τονισθεῖ ὅτι προετοιμασία τῆς Ἑλλάδος γιὰ πόλεμο ἀμυντικὸ ὑπῆρχε μὲ τὴ σύντομη φροντίδα ὅλων τῶν Κυβερνήσεων ἀπὸ τὴν ἐπόμενη τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης τὸ 1923. Στὰ χρόνια 1924 ἕως 1928, παρὰ τὰ γλίσχρα οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, ἐπιβαρυμένου ἀρχικὰ μὲ τὸ βαρὺ ἔργο περιθάλψεως ἑνὸς ἑκατομμυρίου διακοσίων χιλιάδων προσφύγων, οἱ Κυβερνήσεις δὲν ὀλιγόρησαν γιὰ τίς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας. Ἡ Κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου τὸ 1925 ἤδη ἔφερε στὴν Ἑλλάδα Γαλλικὴ Ἀποστολὴ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ. Καὶ προπάντων, ἡ παράνομη Κυβέρνηση Παγκάλου, μὲ δαπάνη ἑνὸς δισεκατομμυρίου δραχμῶν, ἐφοδίασε τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ μὲ ὅπλα ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ἀρκετὰ μαζὶ μὲ τὰ παλαιὰ ὅπλα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ 13 ἢ καὶ 14 Μεραρχιῶν. Ἄς σημειώσουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀποκτηθέντων τότε ὅπλων: 6.000 ὄπλοπολυβόλα, 100.000 τουφέκια, 25.000 ἀραβίδες, 1.752 ἑλαφρὰ πολυβόλα, 32 βαρέα πολυβόλα, 212 ὄρειβατικὰ πυροβόλα, 159 βαρέα πυροβόλα, 4 ἀντιαεροπορικὰ πυροβόλα. Στὴν ἴδια περίοδο ἰδρύθηκαν πολλὲς στρατιωτικὲς Σχολὲς διαφόρων ἐιδικότητων καὶ μέχρι τὴν ἑναρξὴ τοῦ πολέμου συνέβαλαν στὴν εἰδικὴ πολὺ καλὴ ἐκπαίδευση ἀξιωματικῶν ἢ καὶ ὑπαξιωματικῶν¹.

Στὴν ἴδια πενταετία ὑπῆρξε μέριμνα καὶ γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ, ἀν καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ. Παλαιὰ πολεμικὰ πλοῖα ἐπισκευάσθησαν εἴτε ἀνακαινίσθησαν, ἀποκτήθηκαν 6 ὑποβρύχια, καὶ Βρετανικὴ Ναυτικὴ Ἀποστολὴ συνέβαλε στὴν πολὺ καλὴ ἐκπαίδευση τῶν πληρωμάτων. Ἀξιωματικοὶ τῆς ἀεροπορίας ἐκπαιδεύτηκαν στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ καὶ στὴ Γαλλία. Ἐξ ἄλλου καὶ συντελέσθηκε βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν τῆς χώρας πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀμυνας τοῦ ἔθνικοῦ ἐδάφους.

Ἡ πολεμικὴ προετοιμασία τῆς Ἑλλάδος συνεχίσθηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, καὶ προπάντων ἀπὸ τὸ 1935 καὶ ὕστερα πῶς ἔντονα, ὅταν εἶχε ἀρχίσει τὸ καθεστῶς εἰρήνης στὴν Εὐρώπῃ νὰ κλονίζεται. Ἔως τὴν ἀπόβαση ὅμως τῶν Ἰταλῶν στὴν Ἀλβανία, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1939, ἡ ἀμυντικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στραμμένη πρὸς τὴ Βουλ-

1. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πολεμικὴ προπαρασκευὴ τῆς Ἑλλάδος, 1923-1940*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1998.

γαρία. Συνέπεια ήταν ή κατασκευή τής εξαίρετης Όχυρωματικῆς Γραμμῆς στα σύνορα πρὸς τὴ Βουλγαρία, καὶ μόνο πρὸς αὐτά, καὶ παρασυνέπεια ὁ μὴ ἐφοδιασμός τῶν ἐνόπλων δυνάμεων μὲ ἄρματα μάχης καὶ μὲ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἀεροπλάνων. Συνεχιζόταν ὅμως ἀποδοτικὰ ἡ ἐκπαίδευση ὀπλιτῶν καὶ ἀξιωματικῶν, βελτιώθηκε ἡ ὀργάνωση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου καὶ ἡ διάρθρωση τοῦ στρατοῦ σὲ Μεγάλες Μονάδες, συντελέσθηκαν μεγάλες προμήθειες πολεμικοῦ ὕλικου, ἐπιτελέσθηκαν καὶ ὀχυρώσεις ἐπάκτιες σὲ καίρια σημεῖα τῆς χώρας. Ζητήθηκε πολεμικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς ἐγγυήτριες ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος Μεγάλῃ Βρετανία καὶ Γαλλία, μόλις ὅμως ἡ Γαλλία ἔδωσε στὴν Ἑλλάδα 400 πολυβόλα καὶ 200 ὀπλοπολυβόλα, κατὰ παρότρυνση τοῦ ἀρχιστρατήγου τῆς Gamelin.

Ὁ Ἴταλὸς ἀρχιστράτηγος πίστευε στὸν κεραυνοβόλο πόλεμο καὶ σχεδίασε τὴν ἐπίθεση τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ μὲ στόχο ἄμεσο προπάντων νὰ εἰσδύσει διαμέσου τῆς Πίνδου, ὥστε νὰ καταλάβει σὲ δυὸ-τρεῖς ἡμέρες τὸ Μέτσοβο, καί, ἀφοῦ ἐξουδετερώσει τὴν Ἑλληνικὴ 8ῃ Μεραρχία στὴν Ἡπειρο, νὰ ξεχυθεῖ ἀπὸ τὸ Μέτσοβο στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας, νὰ φθάσει ἕως τὸ Αἰγαῖο, νὰ κόψει τὴν Ἑλλάδα στα δύο καὶ νὰ ματαιώσει τὴ γενικὴ ἐπιστράτευσίν της.

Ἡ διάταξη τῆς ἑλληνικῆς ἀμυνας ἦταν σὲ δύο μέτωπα, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας· καὶ ὑπῆρχε τὸ συνδετικὸ τους, ἐνδιάμεσα, μέτωπο τῆς Πίνδου, ὅπου τὸ Ἀπόσπασμα Δαβάκη, μὲ ἀνολοκλήρωτη ἀκόμη τὴ συγκρότησή του.

Ἡ ἐπίθεση τῶν Ἴταλῶν περιορίσθηκε στὸ μέτωπο τῆς Πίνδου καὶ στὸ μέτωπο τῆς Ἡπείρου.

Στὸ μέτωπο τῆς Πίνδου ἡ ἐπιλεκτὴ Μεραρχία τῶν ἀλπινιστῶν Julia εἶχε τοπικὰς ἐπιτυχίαις τὶς πρῶτες ἡμέρες, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ ἐκμηδενίσει τὸ Ἀπόσπασμα Δαβάκη τῶν μόλις 2.000 ἀνδρῶν καὶ νὰ καταλάβει ἐγκαιρὰ τὴν καλυπτόμενη ἀπὸ αὐτὸ περιοχὴ τῆς Πίνδου. Γρήγορα ἐφθασαν οἱ πρῶτες ἑλληνικὰς ἐνισχύσεις μὲ σύντομες ἐξαντλητικὰς πορεῖαις στὴ δύσβατη ἐκεῖνη περιοχὴ. Ὑπῆρξε πολύτιμη καὶ ἡ συμπαράσταση ἐνεργὰ τῶν ἀμάχων, ποὺ καὶ φορτώθηκαν στοὺς ὤμους, οἱ γυναῖκες προπάντων, καὶ μετέφεραν ἕως τὴ γραμμὴ τῆς μάχης τὰ ἐφόδια τῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρες ἡ Μεραρχία Julia διατήρησε τὴν ἐπιθετικὴ πρωτοβουλία της, ἐπὶ τέσσαρις ἡμέρες ἀκόμη ἀγωνίσθηκε ἀμυντικὰ ἐπὶ τόπου, ἀλλὰ στὶς 7 Νοεμβρίου ἄρχισε ἡττημένη τὴ σύμπτυξίν της πρὸς Κόνιτσα μὲ ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴ δυνάμει της.

Στὸ μέτωπο τῆς Ἡπείρου, οἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἴταλῶν ἀναπτύχθηκαν εὐρύτερα. Ἡ κυριότερη ἐπίθεσίν τους εἶχε στραφεῖ πρὸς τὴν ὀχυρωμένη θέσιν Ἐλέα.

Παρά την υποστήριξη όμως της αεροπορίας με σφοδρούς βομβαρδισμούς των ελληνικών θέσεων, παρά τις επίμονες, επανειλημμένες, εξορμήσεις της θωρακισμένης Μεραρχίας των Κενταύρων και άλλων ιταλικών μεραρχιών, η Έλεα έμεινε απόρητη. Αλλά και οι άλλες επιθετικές επιχειρήσεις των Ιταλών στην Ήπειρο έμειναν τελικά δίχως αποφασιστική επιτυχία. Οι άντεπιθέσεις των ελληνικών δυνάμεων υπῆρξαν αποτελεσματικές. Αρίστευσε ιδιαίτερα, στην όχρωμένη θέση Έλεα, τὸ ἑλληνικὸ πυροβολικὸ, με τὴν εὐστοχία τῆς βολῆς του ἐναντίον καὶ τῶν ἄρμάτων μάχης.

Στις 13 Νοεμβρίου ἔληξε ἡ πρώτη φάση τοῦ πολέμου. Οἱ ἐπιδρομεῖς, ἐξαίρετοι πολεμιστές, με καρτερία καὶ πειθαρχία σὲ βαθμὸ ὑψηλότατο, εἶχαν ἀπωθηθεῖ ἀπὸ σχεδὸν ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἡ νίκη ἔσπεψε τὸν πολυαίμακτο, δίκαιο ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν.

Ἦδη με τὴν πρώτη αὐτὴ φάση τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ πολέμου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀναδείχθηκε σὲ πρωτοήρωα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων χαιρετίσθηκε ὡς ἡ πρώτη ἦττα τοῦ Ἄξονος. Ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῆς Μόσχας παρομοίωσε τὴ μάχη τῆς Πίνδου πρὸς τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς ἐπιτυχίας τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀποκρούσουν νικηφόρα τοὺς εἰσβολεῖς Ἰταλοὺς ἦταν ὄχι ἀπλῶς ἠθικο-συναισθηματικὸς γιὰ τοὺς ὑπόδουλους στὸν Ἄξονα εἴτε ὑποδουλώσιμους λαοὺς τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ δραστηκός, δηλαδὴ καθὼς ἐπηρέασε ὀρισμένα κράτη πρὸς ἀπροθυμία νὰ συμμάχησουν με τὸν Ἄξονα.

Τὴν 14η Νοεμβρίου 1940, δέκα ὀκτῶ ἡμέρες ἀπὸ τὴν εἰσβολή, ἄρχισε ἡ γενικὴ ἀντεπίθεση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ, μιὰ ἐβδομάδα νωρίτερα τοῦ προβλεπόμενου χρόνου, ἡ γενικὴ ἐπιστράτευση, ἔνδειξη τοῦ φλογεροῦ πατριωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων στὸν θρυλικὸ Νοέμβριο ἐκεῖνο.

Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν εἶχε τὴν πολὺτιμη γιὰ τὶς ἐπιθετικὲς επιχειρήσεις ὑποστήριξη αεροπορίας ἰσχυρῆς οὔτε ἄρματα μάχης οὔτε ἀρκετὰ μηχανοκίνητα ὀχήματα μεταφορᾶς ἀνδρῶν καὶ ἐφοδίων. Ἦταν ὑποχρεωμένος ἄρα νὰ ἀποφεύγει μᾶλλον τὶς πεδινὲς περιοχὲς καὶ νὰ προτιμᾷ τὶς ὄρεινὲς τοποθεσίες γιὰ τὴ διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν επιχειρήσεων. Καὶ αὐτὸ συνεπαγόταν βραδύτητα κινήσεων καὶ δυσχέρεια ἐφοδιασμοῦ. Παρὰ ταῦτα, ὕστερα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες μάχες πολυαίμακτες, ἐναντίον ἐχθροῦ ὀλοένα ἐνισχυόμενου καὶ στηριγμένου σὲ φυσικὲς ὀχυρὲς θέσεις ἢ καὶ πρόσθετα ὀχυρωμένες, καὶ ὑπὸ συνθήκες ἀπαίσιου κλίματος με ἀφόρητο συχνὰ ψύχος, ἀπὸ τὶς 14 Νοεμβρίου 1940 ἕως τὸν Ἰανουάριο 1941, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατόρθωσε νὰ προελάσει βαθιὰ στὴ Βόρειο Ήπειρο: νὰ καταλάβει περιοχὲς,

σφραγισμένες με την παρουσία Ἑλλήνων ἀπὸ αἰῶνες, νὰ βελτιώσει τις διαθέσιμες του γραμμὲς συγκοινωνίας, πολύτιμες γιὰ τὸν ἐφοδιασμό του καὶ γιὰ τὸν συντονισμό τῶν ἐνεργειῶν του, νὰ στερήσει τὸν ἐχθρὸ ἀπὸ θέσεις του ὀχυρές, βάσεις ἐξορμήσεώς του σὲ μελλοντικὴ του σφοδρότερη ἀκόμη ἐπίθεση. Χρειάσθηκε ὅμως στὶς 6 Ἰανουαρίου νὰ σταματήσουν οἱ ἐπιθετικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, καὶ εἰδικότερα στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο μέτωπο, καθὼς προπάντων ὁ ἀπάνθρωπος χειμώνας εἶχε συνέπειες ἐξουθενωτικὲς γιὰ τοὺς Ἑλληνας στρατιῶτες, ὀφειλόμενες καὶ στὴν ἀνεπάρκεια τῆς ἑλληνικῆς ἐπιμελητείας, καθὼς δὲν ὑπῆρξε προετοιμασία γιὰ χειμερινὸ πόλεμο. Πλήθος κρουσπαγημάτων ἀχρήστευαν πολλοὺς μαχητές, οἱ χιονοθύελλες ἦταν ἀπαγορευτικὲς γιὰ τὴ διατήρηση τοποθεσιῶν, κερδισμένων μὲ πολλὰς ἀπώλειες στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου συνεχίσθησαν οἱ ἐπιθετικὲς ἐπιχειρήσεις μὲ σημαντικὲς ἐπιτυχίες, ἂν καὶ ὄχι ἀποφασιστικὲς.

Ἐν τῷ μεταξύ, εἶχαν συσσωρευθεῖ πολεμικὰ ἐφόδια καὶ συγκεντρωθεῖ καινούργιες μονάδες τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ. Ἡ πολεμικὴ βιομηχανία τῆς Ἰταλίας καὶ ἡ ἄτυχη νεολαία τῆς προμηθευαν στὸν ξέφρενο Ἡγεμόνα τῆς ὅ,τι χρειαζόταν γιὰ νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο, παρὰ τὴν εἰσήγγηση τοῦ δεύτερου Ἰταλοῦ ἀρχιστρατήγου νὰ ἐπιδιωθοῦν διαπραγματεύσεις γιὰ εἰρήνη. Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου 1941 βρισκόνταν ἤδη στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο δυνάμεις τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ, πολλαπλάσιες τῶν ἀρχικῶν: 25 μεραρχίες, 3 εἰδικὰ συντάγματα πεζικοῦ, 3 συντάγματα ἵππικοῦ, μέγας ἀριθμὸς πυροβόλων καὶ αὐτοκινήτων καὶ ἄφθονα ἐφόδια καὶ πυρομαχικά. Ὁ ἀντίκρου τους ἑλληνικὸς στρατὸς ἦταν συνολικὰ 15 μεραρχίες, ἀλλὰ κουρασμένες, ταλαιπωρημένες καὶ μὲ σύνθεση ἐλαττωμένη ἀπὸ τις ἕως τότε ἀπώλειες.

Τὸ πρῶτὸ τῆς 9ης Μαρτίου, ὕστερα ἀπὸ ἀεροπορικὸ πολυήμερο βομβαρδισμό τῶν ἑλληνικῶν θέσεων, ἄρχισε, μὲ παρουσία ἐπὶ τόπου τοῦ Μουσολίνι, ἡ περίφημη ἐαρινὴ ἐπίθεση τῶν Ἰταλῶν, στὴν περιοχὴ εὐθύνῃς τοῦ ἑλληνικοῦ 2ου Σώματος Στρατοῦ. Ἀπὸ 9 ἕως 15 Μαρτίου, ἐπὶ ὀλόκληρη ἐβδομάδα, ἡ ἀεροπορία καὶ τὸ βαρὺ πυροβολικὸ τῶν Ἰταλῶν μὲ καταγίγισμὸ πυρῶν ἐπιδίωκε νὰ συντρίψει τις θέσεις τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ τὸ ἰταλικὸ πεζικὸ μὲ ἀτελείωτες διαδοχικὲς ἐξορμήσεις προσπαθοῦσε νὰ ἐκτοπίσει τις ἑλληνικὲς μονάδες ἀπὸ τις θέσεις τους. Ἡ ἀκατάσχετη ὅμως αὐτὴ μὲ τρομακτικὴ δύναμη ἐπίθεση τῶν Ἰταλῶν ἐδέησε νὰ διακοπεῖ στὶς 15 Μαρτίου. Τὸ ἐπιτελεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ 2ου Σώματος Στρατοῦ εἶχε ὀργανώσει ἀμυντικὰ τὴν τοποθεσία μὲ βαθιὰ χαρακώματα καὶ μὲ διάταξη εὐστοχη τῶν πολυβόλων καὶ τῶν πυροβόλων. Οἱ κατάκοποι ἀπὸ τις κακουχίες τοῦ χειμῶνα καὶ ἀπαυδημένοι ἀπὸ τὴ συνέχισή

τοῦ πολέμου ταπεινοί Ἕλληνες στρατιῶτες ὀρθώθηκαν πάλι μονομιᾶς στήν ἐπίγνωση τοῦ ὑπέρτατου χρέους, ὅταν ἄρχισε ἡ μεγάλη ἐπίθεση τοῦ ἐχθροῦ. Ἄντλησαν ἀπό ἀστείρευτες πηγές καρτερίας, πέρα πολύ ἀπό τὰ ὅρια τῆς κανονικῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς, καί κράτησαν τίς θέσεις τους δίχως ἀνάπνευση», ἀσάλευτοι ἀπό τήν ἐπιθετική πλημμυρίδα τῶν Ἰταλῶν ἐπὶ ὀλόκληρη ἐβδομάδα. Ἐπαναλήφθηκε, μὲ ὀλιγότερη σφοδρότητα ἔστω, ἡ ἐπίθεση τῶν Ἰταλῶν ἀπὸ 19 ἕως 25 Μαρτίου, ἀλλὰ καί πάλι χωρίς ἐπιτυχία.

Καί ἦταν ὀλίγοι σχετικὰ οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ μαχητές. Ὅχι μόνο οἱ μονάδες τους εἶχαν ἐλαττωμένη σύνθεση κατὰ 20 ἕως 30% ἀπὸ τίς ἀπώλειες τῶν τεσσάρων ἤδη μηνῶν τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καί δὲν εἶχαν ἔλθει πρὸς ἐνίσχυσή τους ἄλλες μονάδες ἀπὸ τὸ 1ο καί τὸ 3ο Σῶμα Στρατοῦ, ἐκτὸς μόνο κάποιες μονάδες πυροβολικοῦ. Καί ὑπῆρξαν βαρύτερες οἱ ἀπώλειές τους ἀπὸ τὰ φοβερὰ πυρὰ τῶν Ἰταλῶν. Ἀλλὰ καί πάλι, ὅσοι ἐπιζοῦσαν, πολυβολητές καί ἀπλοὶ τυφεκιοφόροι, κατόρθωσαν τὴν ἀναχαίτιση μέχρι τέλους τῶν ἐφοδῶν τοῦ ἰταλικοῦ πεζικοῦ, προκαλώντας μεγάλες ἀπώλειες στοὺς ἐπιτιθέμενους καί διενεργώντας ἀκόμη ἀντεπιθέσεις, ὅπου ἦταν ἀνάγκη.

Οἱ πολυαίμακτες αὐτὲς μάχες τοῦ Μαρτίου 1941 ἦταν ἀπὸ τίς θλιβερότερες τοῦ πολέμου, προπάντων γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς. Ἡ στυγνὴ ἐπιμονὴ τοῦ Μουσολίνι γιὰ ἐπίθεση, παρὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἰταλοῦ τότε ἀρχιστρατήγου, θυσίασε πολλὰ τέκνα τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ, τόσο ἄδοξα καί τόσο ἄδικα. Στὰ βορειοηπειρωτικὰ βουνά, τέλη Μαρτίου 1941, οἱ πρῶτες ἐαρινὲς πνοὲς φυσοῦσαν ἐπάνω σὲ ἀποτρόπαιο τοπίο. Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων εἶχε ἀνθρώπινο τίμημα, βαρύτερο ἐκατέρωθεν.

Ἄν καί στὸν ἔνδοξο αὐτὸν ἀμυντικὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν ὁ στρατὸς κράτησε τὸ κύριο βᾶρος, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται ὅτι ἐξαίρετες ὑπηρεσίες πρόσφερε καί τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ, ἀθόρυβα καί ἥρωικά, μὲ δράση μεστή κινδύνων, πολύτιμη γιὰ τίς μεταφορὲς ἐφοδίων καί ἀνδρῶν τοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ καί μὲ παράτολμες ἐνέργειες τῶν ὑποβρυχίων του ἢ καί σκαφῶν του ἐπιφανείας, παρὰ τὴν σὲ μέγα βαθμὸ ὑπεροπλία τοῦ ἐχθροῦ στὴ θάλασσα, ὅπως καί στὸν ἀέρα. Πολύτιμες ὑπηρεσίες πρόσφερε καί ἡ πολεμικὴ ἀεροπορία, παρὰ τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν σκαφῶν της, μὲ τὴν ἐπινοητικότητα καί τὸν ἥρωισμό τῶν ἀνδρῶν της.

Ἡ μοίρα ὅμως τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ πολέμου ἦταν νὰ μὴ παραμείνει ἀπλῶς ἑλληνο-ιταλικός. Ὁ Μεταξᾶς, πρὶν ἀκόμη τὴν ἐαρινὴ ἐπίθεση τῶν Ἰταλῶν, εἶχε προσπαθῆσει νὰ τὸν τερματίσει ἐνδοξα καί μὲ κέρδη ἑδαφικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Εἶχε στείλει τὸν Γεώργιο Πεσμαζόγλου στὴν Ἑλβετία γιὰ νὰ ἐπι-

χειρήσει, με την παρέμβαση ουδετέρων, λήξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ὥστε ἡ Ἑλλάς νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὸν πόλεμο τρισέβδοξη καὶ με κατοχὴ τῆς Βορείου Ἡπείρου. Τότε, ὅμως, ἀπέθανε ὁ Μεταξᾶς, πολὺ ἄκαιρα, ἢ ἀποστολῆ Πεσμαζόγλου διακόπηκε με τὴν ἔκλειψη τοῦ ἐντολέα της καὶ ἡ Ἑλλάς συνέχισε τὸν πόλεμο, δέχθηκε μάλιστα καὶ φοβερὴ προέκτασή του.

Συνέβη τότε ἀνατροπὴ στὴ Γιουγκοσλαβία τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ ἀντίθετους πρὸς τὸν Ἄξονα, ἐνθαρρυσμένους καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐλληνικῆς ἀμυνας ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν. Οἱ Γερμανοὶ τότε, ἀνήσυχοι ἀπὸ τὴν παράταση τοῦ ἐλληνο-ιταλικοῦ πολέμου, ὕστερα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐαρινῆς ἐπιθέσεως τῶν Ἰταλῶν, ἀποφάσισαν νὰ προβοῦν στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὸν ὀλικὸ ἔλεγχο τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, ὥστε νὰ ἔχουν ἐξασφαλισμένη τὴ νότια πλευρά τους, πρὶν ἐπιχειρήσουν τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ρωσίας.

Δὲν εἶχαν τελεσφορήσει διπλωματικὲς πιέσεις πρὸς τὴν Ἑλλάδα γιὰ ν' ἀποτρέψουν ὅποια σύμπραξή της με τὴ Μεγάλῃ Βρετανία, καὶ τὴν αὐγὴ τῆς 6ης Ἀπριλίου 1941 ἰσχυρότατες μονάδες τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς γερμανικῆς ἀεροπορίας ἄρχισαν πολυμέτωπη ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, καὶ ταυτόχρονα ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἡ γερμανικὴ ἐπίθεση ἐπιχειρήθηκε με δέκα τελικὰ μεραρχίες καὶ με ἰσχυρότατες ἀεροπορικὲς δυνάμεις.

Ὡς αἰτία γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος πρόβαλαν οἱ Γερμανοὶ τὴν παρουσία βρετανικῶν στρατιωτικῶν μονάδων στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος. Καὶ εἶχαν πράγματι ἀποβιβασθεῖ στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος, ὅταν δὲν ἦταν πλέον Πρωθυπουργὸς ὁ Μεταξᾶς, χωρὶς ἐξ ἄλλου καμιά συμμετοχὴ στὶς ἐλληνο-ιταλικὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, μιὰ θωρακισμένη ταξιαρχία βρετανικὴ καὶ δύο μεραρχίες μηχανοκίνητες, ἡ μία Νεοζηλανδῶν, ἡ ἄλλη Αὐστραλῶν, δυνάμεις δηλαδὴ ἀνεπαρκέστατες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Γερμανῶν.

Τὴν αὐγὴ τῆς 6ης Ἀπριλίου 1941 ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ βρισκόταν ἀκόμη στὸ ἐλληνο-ιταλικὸ μέτωπο καὶ οἱ διαθέσιμες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Γερμανῶν ἐλληνικὲς δυνάμεις ἦταν ἐλάχιστες καὶ πενιχρότατα ἐφοδιασμένες σὲ ὅπλα καὶ πυρομαχικά.

Οἱ Γιουγκοσλάβοι δὲν κατόρθωσαν νὰ συγκρατήσουν οὔτε δυὸ ἡμέρες τὴ σφοδρότατῃ ἐπίθεση τῶν Γερμανῶν στὸ νότιο μέτωπό τους. Καὶ τὸ πρωὶ τῆς 8ης Ἀπριλίου ἄρματα μάχης τῶν Γερμανῶν πέρασαν τὰ μὴ ὄχυρωμένα καὶ ἀφύλακτα ἐλληνο-γιουγκοσλαβικὰ σύνορα καὶ εἰσέδυσαν ἀθρόα στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος. Ἐσπευσαν δυνάμεις τῆς 19ης Μεραρχίας τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, καί, ἂν καὶ πολὺ ἄνισες, προσπάθησαν νὰ συγκρατήσουν τοὺς εἰσβολεῖς, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσαν νὰ σταματήσουν τὴν προέλασή των πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν 6η Ἀπριλίου ἄλλες γερμανικὲς δυνάμεις τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἀεροπορίας εἶχαν ἐξαπολύσει ἐπίθεση ἐναντίον τῆς περιφέρειας Ὀχυρωματικῆς Γραμμῆς στὰ ἑλληνο-βουλγαρικὰ σύνορα. Ἀεροπορία καὶ βαρὺ πυροβολικὸ σφυροκοποῦσε τὰ ἑλληνικὰ ὄχυρά. Εἰδικευμένο πεζικὸ εἰσορμοῦσε πρὸς τὶς ἑλληνικὲς θέσεις. Ἀλεξιπτωτιστὲς ἐπεφταν ἐπάνω στὶς στέγες τῶν ὄχυρῶν καὶ τὰ πρόσβαλλον μὲ δυναμίτιδα καὶ φλογοβόλα καὶ χειροβομβίδες καπνογόνες. Καὶ ὅμως ἡ ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων συνεχιζόταν ἀποτελεσματικὴ ἐπὶ τέσσερις ἡμέρες καὶ τρεῖς νύχτες, μὲ ἀπώλειες μεγάλες τῶν Γερμανῶν. Ἀλώθηκαν ἕξι ὄχυρά μόνο, ὕστερα ἀπὸ ἀγῶνα τῆς φρουρᾶς των μέχρις ἐσχάτων. Ἀπόρθητα παρέμειναν 18 ὄχυρά. Ἐπίσημη ἀπὸ 11 Ἰουνίου 1941 γερμανικὴ Ἔκθεση γιὰ τὴ μάχη τῶν ὄχυρῶν γράφει ὅτι ἀντίσταση τόσο ἐπίμονη δὲν εἶχαν συναντήσει πρὶν οἱ Γερμανοὶ σὲ κανένα μέτωπο τοῦ πολέμου. Καὶ πράγματι πολλὰ ὄχυρά ὑπῆρξαν μικρὲς Θερμοπύλες. Ἀφότου ὅμως οἱ Γερμανοὶ τὴν 8η Ἀπριλίου εἶχαν ἀπὸ τὰ ἑλληνο-γιουγκοσλαβικὰ σύνορα εἰσέλθει στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ προχωροῦσαν πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, τὰ ὄχυρά εἶχαν ὑπερκερασθεῖ καὶ ἡ περαιτέρω ἄμυνα ἦταν μάταιη. Ὑπῆρξε τότε συνθηκολόγησι τοπικὴ, δηλαδὴ τοῦ λεγόμενου Τμήματος Στρατιᾶς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, μὲ πολὺ τιμητικοὺς ὄρους.

Ἔμεναν ἐμπόλεμες οἱ ἀντίκρου στοὺς Ἰταλοὺς ἑλληνικὲς μεραρχίες στὴ Βόρειο Ἡπειρο καὶ δύο ἑλληνικὲς μεραρχίες στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, ὅπου καὶ οἱ βρετανικὲς μονάδες. Ὑπῆρξε ὅμως τὸ ἔωλο σχέδιο τῶν Βρετανῶν γιὰ σύμπραξη Ἑλλήνων καὶ Γιουγκοσλάβων ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν, μὲ συνέπεια προπάντων ἡ διαταγὴ πρὸς σύμπτυξη τῆς Στρατιᾶς Ἡπείρου καὶ τῆς Στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας νὰ δοθεῖ μόλις στὶς 12 Ἀπριλίου, δηλαδὴ πολὺ ἀργά. Οἱ δύο αὐτὲς μεγάλες μονάδες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ δὲν πρόφθασαν λοιπὸν νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὶς ἑλληνικὲς μονάδες καὶ τὶς βρετανικὲς τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ νὰ συγκροτήσουν ἀμυντικὴ γραμμὴ στὸν Ὀλυμπο ἢ καὶ στὴν Ὄθρυ. Αὐτὴ καὶ ὑπῆρξε ἡ κύρια αἰτία, παράλληλα πρὸς τὴν παραλυτικὴ δρᾶσι τῆς γερμανικῆς ἀεροπορίας, γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν Γερμανῶν νὰ εἰσέλθουν τὴν 27η Ἀπριλίου στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀξιοπρεπέστατα ἐρημωμένη ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, κλεισμένους στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μὲ κλειστὰ παράθυρα οἰκιῶν τους.

Ἐξ ἄλλου, μεταξὺ 10ης καὶ 16ης Ἀπριλίου στὴ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία ἑλληνικὲς δυνάμεις, ταλαιπωρημένες καὶ διασπασμένες, πολέμησαν τοὺς Γερμανοὺς σὲ μάχες πολύωρες, ὅπως στὸ Πισοδέρι, στὰ Στενά τῆς Κλεισούρας, στὴ διάβασι τῆς Σιάτιστας, στὸ Ἄργος Ὀρεστικόν. Ὑπῆρξαν ἕξοχες ἐκδηλώσεις ἡρωισμοῦ Ἑλλήνων στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν στὶς ἄνισες αὐτὲς μάχες, τὶς ἐπιβραδυντικὲς ἀπλῶς τῶν Γερμανῶν στὴν προέλασή των πρὸς νότο, ἀλλὰ καὶ βοηθητικὲς

τῶν βρετανικῶν δυνάμεων νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς Θερμοπύλες καὶ ὕστερα πρὸς Ἀττική, ὥστε καὶ νὰ προωθηθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κρήτη.

Πολέμησαν μὲ γενναϊότητα καὶ μὲ καρτερία οἱ βρετανικὲς δυνάμεις σὲ διάφορες τοποθεσίαι καὶ ἰδιαίτερα στὴ θέση Κλειδί, πλάι σὲ μονάδες ἑλληνικὲς, καὶ ἀργότερα μόνον στὶς Θερμοπύλες. Ἀπὸ τὴ θέση ὅμως Κλειδί Ἀυστραλοὶ καὶ Νεοζηλανδοί, μετὰ ἥρωικὴ ἀντίσταση δύο σχεδὸν ἡμερῶν, συμπτύχθηκαν πρὶν τὴν προγραμματισμένη γι' αὐτοὺς ἡμέρα. Ἡ πρόωρη αὐτὴ σύμπτυξις καὶ ἦταν ἡ κύρια αἰτία γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν ἑλληνικῶν μονάδων τῆς περιοχῆς νὰ κρατήσουν φραγμένους γιὰ τοὺς Γερμανοὺς τὶς διαβάσεις Κλεισούρας, Βλάστης καὶ Σιάτιστας. Ἡ Στρατιὰ Δυτικῆς Μακεδονίας βρέθηκε τότε σὲ δεινὴ θέση καὶ ἀναγκάσθηκε νὰ συνθηκολογήσει. Οἱ Γερμανοὶ προχώρησαν καὶ πρὸς τὰ πολυβομβαρδισμένα ἤδη Ἰωάννινα καὶ παρεμβλήθηκαν μετὰξὺ Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν. Ἡ ἀντίσταση καὶ τῆς Στρατιᾶς Ἠπείρου ἦταν ἀδύνατον νὰ συνεχισθεῖ.

Ἡ σίγησις ὅμως τῶν ὅπλων στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως ἔγινε, δὲν μείωσε τὴν τιμὴ καὶ τὴ δόξα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Σ' αὐτὸ ἦταν σύμφωνοι καὶ οἱ Γερμανοί. Ἀλλὰ καὶ θυμοῦμαι ζωηρὰ τὴ συγκινητικὴ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὑποδοχὴ τῶν ἀνδρῶν τοῦ διαλυμένου στρατοῦ σὲ ὅλους τοὺς σιδηροδρομικοὺς σταθμούς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀττικῆς. Μᾶς ζητωκραύγαζαν καὶ μᾶς χειροκροτοῦσαν ὡς νικητὲς καὶ τροπαιοῦχοις.

Ὀλίγο πρὶν εἰσέλθουν στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν οἱ Γερμανοί, Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος καὶ στόλος καὶ ἀεροπορία καὶ ὀλίγοι ἀπὸ τὸν στρατὸν διέφυγαν στὴν Κρήτη, ὅπου ἔφθασε καὶ τὸ βρετανικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα δίχως τὸν βαρὺ ὄπλισμόν του. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἀνδρες τοῦ δὲν πρόλαβαν νὰ διαφύγουν, διασώθηκαν ἀπὸ ἑλληνικὲς οἰκογένειαι τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ τὸν μέγιστον κίνδυνον, καὶ διευκολύνθηκαν ἀργότερα νὰ μεταβοῦν στὴν Κρήτη καὶ στὴ Μέση Ἀνατολή.

Οἱ Γερμανοὶ ἐπιχείρησαν νὰ καταλάβουν καὶ τὴν Κρήτη, γιὰ τὴ μεγάλη στρατηγικὴ σημασίαν της. Ἐπακολούθησε ἡ μάχη τῆς Κρήτης. Ἡ ἄμυνα τῆς Μεγαλονήσου ἐπιτελέσθηκε ἀπὸ τὸ δίχως τὸν βαρὺ ὄπλισμόν βρετανικὸ σῶμα καὶ ἀπὸ Ἑλληνας στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικούς, ὅσοι κατόρθωσαν νὰ φθάσουν ἐκεῖ, μετὰξὺ αὐτῶν οἱ πρωτοετεῖς εὐέλπιδες, ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια χωροφυλακὴ, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄμαχο πληθυσμόν. Ἡ Μεραρχία Κρήτης, ἐνταγμένη στὸ ἑλληνο-ιταλικὸ μέτωπον, δὲν εἶχε κατορθωθεῖ νὰ ἐπαναπατριθεῖ. Κατέλαβαν οἱ Γερμανοὶ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἡ νίκη των ὑπῆρξε πύρρειος. Οἱ ἀπώλειές των ἦταν 350 ἀεροπλάνα καὶ 6.500 νεκροί, τραυματίαι καὶ ἀγνοούμενοι, μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ τὸ ἐπίλεκτον σῶμα τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν. Ἐξ ἄλλου, ἡ δράσις τῶν Ἑλλήνων ἐθελοντῶν πολεμιστῶν ὑπῆρξε ἥρωικὴ σὲ

βαθμό αξιοσημείωτο από την Ιστορία, όπως έγραψε Βρετανός στρατηγός. Και ως επίσημανθεί ότι συνέπεια των απωλειών σε αλεξιπτωτιστές υπήρξε η αδυναμία των Γερμανών προς επιχείρηση για κατάληψη της Μάλτας ή και για ενίσχυση πραξικοπήματος φιλογερμανικού στο Ιράκ, χώρα πετρελαίου.

Τὸν Ἰούνιο 1941 ὁλόκληρο τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος βρισκόταν ὑπὸ τριπλῆ κατοχῇ ἀπὸ τοὺς ἐχθρικοὺς στρατοὺς, Γερμανοὺς, Ἰταλοὺς, Βουλγάρους· ἡ Ἑλλάς ὅμως συνέχιζε τὸν πόλεμο πέραν τοῦ ἐλληνικοῦ ἐδάφους, χωρὶς νὰ συνθηκολογήσει ὡς κράτος ποτέ: μὲ τὴν ἐλληνικὴ Κυβέρνηση ἐγκατεστημένη στὸ Κάιρο, μὲ τὸν ἐλληνικὸ στόλο μάχη στὸν κοινὸν συμμαχικὸ ἀγώνα, καί, ὀλίγο ἀργότερα, μὲ ἀνασυγκροτημένες στρατιωτικὲς δυνάμεις στὴν πρώτη γραμμὴ του. Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν αἴσια ἔκβαση τοῦ πανευρωπαϊκοῦ σχεδὸν πολέμου εἶχε ἤδη συντελεσθεῖ μὲ τὰ πολλαπλὰ ἐπακόλουθα τῆς ἐλληνικῆς ἄμυνας ἀπὸ 28 Ὀκτωβρίου 1940 ἕως 30 Μαΐου 1941.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μείωση τῆς φήμης τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς Ἰταλίας, συνέβησαν τὰ ἑξῆς: Μεγάλες πολεμικὲς δυνάμεις τῆς Ἰταλίας ἔμειναν ἐπὶ ἐξάμηνο ἐμπλεγμένες στὸ ἐλληνο-ιταλικὸ μέτωπο καὶ δὲν ἔδρασαν ἄρα στὸ βορειο-αφρικανικὸ μέτωπο ἐναντίον τῶν Ἀγγλων τὸ κρίσιμο ἐκεῖνο ἐξάμηνο· στὸν ἴδιο χρόνο δὲν χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄξονα τὰ λιμάνια καὶ αεροδρόμια τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὶς βορειο-αφρικανικὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Συνέπεια ἦταν ὁ χρονισμὸς τῶν πολεμικῶν αὐτῶν ἐπιχειρήσεων, ὥστε καὶ νὰ χρειασθεῖ ἐπέμβαση τῶν Γερμανῶν μὲ τὴ Στρατιὰ Ρόμελ, χρησιμοποιήσιμη διαφορετικὰ γιὰ τὴν κύρια πολεμικὴ ἐπιχείρηση τῶν Γερμανῶν ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Προπάντων, ὅμως, ἡ ἀπὸ Ἀπριλίου 1941 ἐμπλοκὴ τῶν Γερμανῶν στὴν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος πολεμικὴ ἐπιχείρηση εἶχε συνέπεια νὰ καθυστερήσει κατὰ δυὸ μῆνες σχεδὸν ἡ ἐπίθεση τῆς γερμανικῆς πανστρατιᾶς ἐναντίον τῆς Ρωσίας, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτύχουν οἱ Γερμανοὶ ἔγκαιρα τοὺς πολεμικοὺς στόχους των, πρὶν ἐνσκήψει ὁ βαρύτερος ρωσικὸς χειμῶνας, μὲ περαιτέρω συνέπεια τὴν ἀποτυχία τελικὰ τῆς γερμανικῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Ρωσίας, κρίσιμη γιὰ τὴν ἔκβαση τοῦ πανευρωπαϊκοῦ σχεδὸν πολέμου².

Ἡ 28ῃ Ὀκτωβρίου 1940 καὶ ἡ 6ῃ Ἀπριλίου 1941 δικαίωσαν ἔκπαπλα τὴν 25ῃ Μαρτίου 1821. Ἡ ἐθνικὴ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων καταξιώθηκε ὡς ἀφετηρία, καὶ σὲ κρίσιμο βαθμὸ, σπουδαίων ἡρωικῶν πράξεων ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητας.

2. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν ἔκβαση τῶν δύο παγκόσμιων πολέμων*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1992.

Αλλά, ἰδοὺ σὲ ἀριθμούς οἱ ἀπώλειες τῶν Ἑλλήνων στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑπταμήνου 1940-1941: Στὸν ἑλληνο-ιταλικὸ πόλεμο, 13.408 νεκροί, 42.485 τραυματίες, στὸν ἑλληνο-γερμανικὸ πόλεμο, ἀνεξакρίβωτος ἀριθμὸς νεκρῶν καὶ τραυματιῶν, καὶ μόνον στὴ μάχη τῆς Κρήτης νεκροὶ 400 στρατιῶτες καὶ 56 εὐέλπιδες καὶ ἀξιωματικοί, πολλοὶ τραυματίες καὶ 5.300 ἀγνοούμενοι.

Ἐξ ἄλλου, ἐπακόλουθο τοῦ ἑλληνο-γερμανικοῦ πολέμου ὑπῆρξε ἡ Κατοχή, μεστὴ παντοίων δεινῶν καὶ ἰδιαίτερα στὸν πρῶτο χρόνο, μὲ τὴν ἔλλειψη ἐπάρκειας τροφῆς γιὰ πλείστους Ἕλληνες, κατοίκους τῶν πόλεων, ἀκόμη καὶ μὲ θανάτους ἀπὸ ἔσχατη πείνα· ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειά της μὲ τὴ στυγνὴ παρουσία τριῶν στρατῶν Κατοχῆς καὶ μὲ φυλακίσεις ἢ καὶ θανατώσεις ἐπίλεκτων Ἑλλήνων πατριωτῶν. Ἀξιζει ὅμως νὰ τονισθεῖ καὶ ἡ καρτερία καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὸ σύνολό του σχεδὸν τὰ φοβερὰ ἐκεῖνα χρόνια, ἢ καὶ οἱ μεμονωμένες πράξεις ἡρωισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ δράση τῶν ἐθελοντικῶν ἐνταγμένων σὲ Ὀργανώσεις Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως.

Ἡ σύναξή μας σήμερα στὴ γεραρὴ αὐτὴ Αἴθουσα πρέπει νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἑορτασμὸς τῆς ἐποποιίας τοῦ 1940-1941, κρίσιμης γιὰ τὴν ἔκβαση τοῦ πανευρωπαϊκοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ μνημόσυνο τῶν ἡρώων νεκρῶν τοῦ ἑπταμήνου ἐκείνου, καθὼς καὶ τῶν ἡρώων νεκρῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως. Ἐχασαν πρόωρα τὴ συμμετοχὴ στὸ ἐξαίσιο θαῦμα τῆς ζωῆς καὶ βύθισαν τίς οἰκογένειές τους σὲ πένθος βαρύτατο. Καὶ ἀπολαύουμε τώρα ἐμεῖς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θυσίας των, βίον ἐλεύθερων πολιτῶν, καθὼς παρόμοια καὶ οἱ λαοὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης.

Ἀλλὰ στὴ συναισθηματικὰ φορτισμένη συνείδησή μας προβάλλουν τρισένδοξα καὶ ὅλοι τῆς ἐποποιίας ἐκείνης, δηλαδὴ τοῦ πολέμου, καὶ ἰδιαίτερα οἱ μαχητὲς πρῶτης γραμμῆς ἐπάνω στὰ βουνὰ τῆς Βορείου Ἠπείρου, μὲ τὸ ἀφόρητο ψῦχος καὶ τὰ σύνδρομα τοῦ πολέμου ἄλλα δεινά. Ἐκεῖνοι μὲ τὴν καρτερία τους ὄρθωσαν τὴν Ἑλλάδα στὴν ἑπαλξὴ τῆς Οἰκουμένης, πρόμαχο τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν της. Ἐνταγμένοι στὸ μέγα ὄργιο τῆς φρίκης, τὸ σύμφυτο μὲ τὸν πόλεμο, ἔζησαν ἡμέρες καὶ νύχτες φοβερῆς δοκιμασίας, καθηλωμένοι σὲ ἀπάνθρωπο τοπίο, ταλανισμένοι ἀπὸ κακουχίες ἄφατες, ἐκτεθειμένοι στὶς ἀρπυιες τοῦ θανάτου, ὑποταγμένοι στὶς ἐρινύες τοῦ φόνου. Μὲ τὴν ἐξοχὴ συμπεριφορὰ τους ἐτίμησαν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ὀφείλουν ἐξοχὴ τιμὴ σ' αὐτούς καὶ ἠθικὴ ἔμπνευση ἀπὸ αὐτούς. Καὶ ἰδιαίτερα σὲ ὅσους τότε ὑπέκυψαν στὸ φονικὸ ἔργο τοῦ πολέμου, ὀφείλουν εὐλαβικὴ μνήμη ὅπως σὲ πρόσωπα ἱερά.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2011

ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τὸν Ὀργανισμό τῆς Ἀκαδημίας ὁ πρόεδρος τῆς κατὰ τὴ λήξη τῆς θητείας του «πραγματεύεται, εὐλήπτως δι' ὅλους, θέμα τῆς ειδικότητος αὐτοῦ». Ὡς τέτοιο θέμα ἐπέλεξα γι' ἀπόψε τὴ σχέση μεταξύ νομικῆς ἐπιστήμης καὶ πολιτικῆς. Ἀφορμὴ ἀποτέλεσαν οἱ ἀπὸ παλαιὰ γνωστὲς ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἐπίκαιρες συζητήσεις καὶ διαφωνίες μεταξύ ἐκείνων πού τάσσονται ὑπὲρ μιᾶς «στρατευμένης» ἢ «πολιτικοποιημένης» νομικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐκείνων πού μάχονται γιὰ μιὰ «ἀπολιτικῆ» ἢ «πολιτικά οὐδέτερη» νομικὴ ἐπιστήμη. Εὐλόγως γεννιέται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα: Ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῶν ὅρων αὐτῶν καὶ ποιὰ πρέπει νὰ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ σχέση μεταξύ τοῦ δικαίου, τῆς νομικῆς ἐπιστήμης γενικότερα, καὶ τῆς πολιτικῆς¹.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ μάλιστα τέθηκε ἀπὸ μερικοὺς συγγραφεῖς τὸ πρόσθετο —ἀλλὰ ὄχι ἄσχετο— θέμα τοῦ ἐνδεχόμενου κινδύνου νὰ διολισθησῆι ἡ χώρα μας ἀπὸ τὸ «κράτος δικαίου», πού ἀποτελεῖ κατ'ἀκρίβειαν καὶ ἰδανικὸ

1. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς βλ. ἀντὶ πολλῶν Γ. ΒΛΑΧΟ, *Στοιχεῖα πολιτικῆς ἐπιστήμης*, 1975, σ. 18 ἐπ.· Μ. WEBER, *Ἡ πολιτικὴ ὡς ἐπάγγελμα* (εἰσαγωγή καὶ μετάφραση Μιχ. Κυπραίου), 1954, σ. 95 ἐπ.· Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, *Εἰσαγωγή στὴν Πολιτικὴ*, 1983.

κάθε εὐνομούμενης πολιτείας, στὸ «κράτος δικαστῶν»², ὅπου οἱ δικαστῆς μιᾶς χώρας δὲν περιορίζονται στὸ ἔργο τους, ποὺ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, ἀλλὰ τείνουν νὰ ἐπεμβαίνουν καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν κανόνων δικαίου, δηλαδή στὴ νομοθέτηση³.

Τὸ θέμα τῆς σχέσης μεταξὺ δικαίου καὶ πολιτικῆς ἀπασχολεῖ τοὺς νομικοὺς καὶ τοὺς νομικο-φιλόσοφους ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία ἐμφανίσθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν προδρόμων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ δέσποσε τὸν 18ο αἰώνα. Μέχρι τὰ τέλη τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι μέρος μιᾶς φυσικῆς τάξης, ποὺ προϋπάρχει τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκφράζει μιὰ ἀνώτερη βούληση.

Αργότερα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ «Φιλελευθερισμοῦ» (ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα), ἐκφράσθηκε ὁ ἀπόλυτος χωρισμὸς τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν κοινωνία⁴. Ἡ πολιτικὴ σχετίζεται μὲ τὸ κράτος, ἐνῶ τὸ δίκαιο μόνον μὲ τὴν κοινωνία καὶ πρέπει νὰ λειτουργεῖ χωρὶς κρατικὲς ἐπεμβάσεις. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία αὐτὴ ὁ νομικός, γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ θετικοῦ δικαίου, πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τὴ λογικὴ καὶ σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἱστορικὲς, πολιτικὲς ἢ φιλοσοφικὲς σκέψεις. Ἡ νομικὴ σκέψη περιορίζεται στὴ λογικὴ ἐπεξεργασία τῶν νομικῶν ἐνοσιῶν, ἀποκομμένη ἀπὸ τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς τῆς ἐπιπτώσεις. Αὐτὴ ἡ θέση

2. Ὁ ὅρος εἰσήχθη τὸ 1921 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Edward Lambert, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδοκιμάσει ἀποφάσεις τοῦ Ἀνώτατου Δικαστηρίου τῶν ΗΠΑ ποὺ κατὰ τὴν ἀπόψη τοῦ Lambert ὑπεισήρχοντο στὶς πολιτικὲς ἐπιλογές τοῦ νομοθέτη. Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον τὸν ὅρο χρησιμοποίησε ὁ Αὐστριακὸς René Marcic στὴν ἐπὶ ὑψηγείᾳ διατριβή του «Vom Gesetzesstaat zum Richterstaat?», 1959. Ἐκτοτε ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ καὶ τοὺς ἐντεῦθεν κινδύνους ἀναζωπυρώνεται κάθε τόσο (βλ. σχετικῶς καὶ Σ. ΧΑΤΖΗΓΑΚΗ, Κράτος δικαστῶν: φάντασμα ἢ πραγματικὴ ἀπειλή;, *ΤοΣ* 2008, σ. 107).

3. Ἀπὸ τὴν πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, Τὸ «κράτος τῶν δικαστῶν» — Ἕνα ἀνύπαρκτο σκιάχτρο;, *ΝοΒ* 1985, σ. 1505 ἐπ.· Δ. ΚΟΤΣΑΛΗ, Κράτος δικαίου καὶ κράτος δικαστῶν, *ΝοΒ* 2010, σ. 14 ἐπ.· G. HIRSCH, Auf dem Weg zum Richterstaat?, *JZ* 2007, σ. 853-858· B. RÜTHERS, Zwischenruf aus der methodischen Wüste: «Der Richter wird's schon richten?», *JZ* 2006, σ. 958 ἐπ.

4. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν διαφορῶν ἀπόψεων μέχρι σήμερα βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν σχέση μετὰξὺ δικαίου καὶ πολιτικῆς, *ΧρΔΑ* 2008, σ. 577-578. Εἰδικότερα γιὰ τίς διαφορὲς ἀπόψεις περὶ χωρισμοῦ δικαίου καὶ πολιτικῆς κατὰ τὸν 19ο αἰώνα βλ. Π. ΣΟΥΡΑ, *Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων*, 1989, σ. 27 ἐπ.

είχε ως συνέπεια ο νομικός να αναζητεί το νόημα του νόμου αποκλειστικά με βάση τη διατύπωσή του. Κάθε αναγωγή στην πρόθεση του νομοθέτη ή στην κοινωνική πραγματικότητα απαγορευόταν αυστηρά. Η δικαιολογία ήταν ότι κάτι τέτοιο θα απομάκρυνε την ανεύρεση του σωστού νοήματος του νόμου από την επιστημονικά εξασφαλισμένη αντικειμενική μέθοδο της λογικής και θα οδηγούσε στην απώλεια της ανεξαρτησίας του δικαίου από την πολιτική. Με τη θέσπιση του κανόνα δικαίου θεωρείται ότι αυτός καθίσταται αυτόνομη οντότητα, ή όποια λειτουργεί δίπλα στην κοινωνική-πολιτική πραγματικότητα. Με την απομόνωση του δικαίου από την πηγή προέλευσής του θεωρείται ότι έχει επιτευχθεί ο στόχος της απόλυτης αντικειμενικότητας του δικαίου, και ειδικότερα της άπονομής της δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα την εξασφάλιση της αμετάβλητης διαρκούς ισχύος του δικαίου στο μέλλον⁵.

Βασική προϋπόθεση αυτής της άποψης είναι ότι το δίκαιο αποτελεί ένα κλειστό σύστημα κανόνων χωρίς αντιπαράθεσεις. Πρόκειται για το γνωστό δόγμα περί πληρότητας του θετικού δικαίου. Σύμφωνα με τους όπαδούς του δόγματος αυτού δεν υπάρχει χώρος κενός δικαίου· αυτό κενό βρίσκεται σ' αυτόν που έρευνά το δίκαιο, όχι στο ίδιο το δίκαιο· εκείνος χρειάζεται συμπλήρωση των γνώσεών του, όχι οι κανόνες δικαίου⁶.

Η ιστορία του δικαίου δείχνει ωστόσο ότι μία έννομη τάξη δεν ήταν ποτέ το αποτέλεσμα μιας μοναδικής δημιουργικής πράξης. Σχεδόν πάντοτε το δίκαιο γεννάται από την προσπάθεια της λύσης προβλημάτων που αφορούν την κοινωνική συμβίωση και οι κανόνες δικαίου αποτελούν απαντήσεις σε αυτά τα προβλήματα. Η έννομη τάξη συντίθεται από το σύνολο τέτοιων απαντήσεων, οι οποίες προέρχονται από διάφορες εποχές, από διάφορους συντάκτες και βασίζον-

5. Για τη σχετική διδασκαλία βλ. P. LABAND, *Das Staatsrecht des deutschen Reiches*, 1911, σ. 353 έπ.· D. GRIMM, *Recht und Politik*, *JuS* 1969, σ. 501 έπ., 506.

6. Έτσι K. BERGBOHM, *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, Erster Band 1892, σ. 382. Περισσότερα για το δόγμα της πληρότητας της νομοθεσίας βλ. στον Π. ΣΟΥΡΑΣ, ό.π., σ. 35 έπ. Χαρακτηριστικές είναι οι εξής αναφορές παλαιότερων Έλλήνων συγγραφέων: «Το θετικόν δίκαιον δεν είναι το σύνολον νεκρών και μηχανικώς συνδεδεμένων κανόνων, άλλ' οργανικόν σύστημα διατάξεων. Κατά λογικόν είρμόν συντεταγμένων και διά της έσωτερικής αυτών άλληλουχίας συναπτομένων, διό και ως τοιούτον ικανήν κέκτηται πλαστικήν δύναμιν, δι' ής άφ' έαυτού αναπτύσσεται και συμπληρούται...» (ΑΛΚ. ΚΡΑΣΣΑΣ, *Σύστημα Αστικού Δικαίου*, τόμ. Α', 1904, σ. 102)· «...το θετικόν ήμών δίκαιον συμπληρούται άφ' έαυτού, αναπτυσσομένης επιστημονικώς και πρακτικώς της ένοικούσης αυτώ λογικής δυνάμεως» (Π. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τò εν Ελλάδι Ισχύον Αστικόν Δίκαιον*, 1889, σ. 149).

ται σὲ ποικιλία ιδεῶν καὶ συμφερόντων. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ἓνα σύστημα, ὅπως αὐτὸ τῆς ἔννομης τάξης, εἶναι γεμάτο ἀπὸ κενὰ καὶ ἀντιπαραθέσεις. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ νοήματος τῶν κανόνων δικαίου μόνον μὲ τὴ λογικὴ, χωρὶς νὰ ληφθοῦν ὑπόψη καὶ ἄλλοι παράγοντες, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στεφθεῖ ἀπὸ ἐπιτυχία. Ὁ Rudholf von Jhering ἐπισημαίνει ὅτι κάθε θεσπισμένος κανόνας δικαίου εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν ἐπίλυση ἑνὸς συγκεκριμένου προβλήματος καὶ συνεπῶς ἔχει κάποιον συγκεκριμένο σκοπὸ⁷. Ὁ σκοπὸς μιᾶς ρύθμισης δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀνευρεθεῖ ἀπλῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς διάταξης⁸.

Οἱ ιδέες αὐτὲς ὀδήγησαν σταδιακὰ στὸ νὰ ἀναγνωρίζεται ὅλο καὶ περισσότερο ἡ πολιτικὴ διάσταση τοῦ δικαίου. Χωρὶς νὰ ἐκλείψουν ἐντελῶς οἱ ὅπαδοι τῆς ἀντίληψης ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀρνεῖται τὴν ὅποιαδήποτε πολιτικὴ παράμετρο ἀπὸ τὸ δίκαιο, δὲν ὑποστηρίζεται πλέον σοβαρὰ ἡ ἀπόψη ὅτι τὸ δίκαιο καὶ ἡ πολιτικὴ ἀποτελοῦν τελείως ἀντίθετες ἔννοιες⁹. Οἱ διάφορες διδασκαλίες ὅλο καὶ περισσότερο συγκλίνουν στὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ τὸ δίκαιο δὲν ἀνήκουν σὲ δύο αὐστηρὰ διαχωρισμένους τομεῖς, ἀφοῦ ἡ δικαστικὴ ἐξουσία στηρίζει τὴν πολιτικὴ τάξη, μὲ συνέπεια νὰ σχετίζεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ¹⁰. Σὲ μιὰ δημοκρατικὴ κοινωνία ὁ νομικὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ· ἀντιθέτως πρέπει νὰ καταβάλλει προσπάθεια νὰ συνδέσει τὴν πολιτικὴ μὲ τὸ δίκαιο¹¹.

7. R. JHERING, *Der Zweck im Recht*, 1893, σ. VIII.

8. G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre*, 1914 (3η ἐκδ., 7η ἀνατύπωση 1960).

9. Ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς τελευταίους θιασῶτες τῆς ἀπόψης περὶ πλήρους ἀποσυνδέσεως τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸν μεγάλο Αὐστριακὸ νομικὸ HANS Kelsen (1881-1973), ὁ ὁποῖος στὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1934) τοῦ γνωστοῦ ἔργου του *Reine Rechtslehre* ἀπαιτεῖ «τὴν παραίτηση ἀπὸ τὴ ριζωμένη συνήθεια, ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐπίκληση μιᾶς ἀπόλυτα ἀντικειμενικῆς ἀρχῆς, νὰ ὑπερασπιζόμεσθε πολιτικὰς θέσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἄκρωτος ὑποκειμενικὸ χαρακτῆρα, ἀκόμη καὶ ὅταν καλόπιστα ἐμφανίζονται ὡς τὸ ιδεῶδες μιᾶς θρησκείας, ἐνὸς ἔθνους ἢ μιᾶς κοινωνικῆς τάξης».

10. E. FORSTHOFF, *Recht und Sprache*, 1940, σ. 39 ἐπ.· W. FLUME, Richter und Recht, *Verhandlungen des 46. Deutschen Juristentages*, τόμ. II, 1967, σ. 26· E. WOLF, *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, 1976, σ. 44.

11. W. FIKENTSCHER, *Rechtswissenschaft und Demokratie bei Justine Oliver Wendell Holmes*, 1970. Ὅσον ἀφορᾷ τὴς ἀπόψεις περὶ «πολιτικοῦ» δικαίου ποὺ ἐκφράστηκαν κυρίως ἀπὸ τὸν Rudolf Wiethölter βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΧρΔΔ* 2008, σ. 579, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπές.

Ἡ θέση αὐτή, ὅτι τὸ δίκαιο καὶ ἡ πολιτικὴ δὲν ἀποτελοῦν χωριστὲς κατηγορίες καὶ ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, εἴτε ὡς διδασκαλία εἴτε ὡς νομολογία, εἶναι ἀντικειμενικὰ καὶ ἀναπόφευκτα κοινωνικὰ προσδιορισμένη καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὐδέτερη, γίνεται σήμερα γενικὰ δεκτὴ καὶ στὴ χώρα μας¹². Ὅλο καὶ περισσότεροι Ἕλληνες συγγραφεῖς καταλήγουν στὸ πόρισμα ὅτι ἡ ὑποστήριξη μιᾶς ἀντίληψης ἢ ὅποια ἐπιμένει στὴν πολιτικὴ οὐδετερότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἰδεολογικὴ κατασκευὴ¹³. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ στὴ λογικὴ ἐπεξεργασία νομικῶν ἐνοιῶν, κανόνων καὶ θεσμῶν, ἀλλὰ εἶναι ἀντικειμενικὰ καὶ ἀναπόφευκτα κοινωνικὰ προσδιορισμένη.

II. ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ἀντικείμενο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸ δίκαιο ὡς σύνολο κανόνων ποὺ ρυθμίζουν ἑτερόνομα καὶ ἐπιτακτικὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Εἰδικότερα, ἡ νομικὴ ἐπιστήμη δίδει τὸν ὄρισμό τοῦ δικαίου, διαχωρίζει τὸ τελευταῖο ἀπὸ συμπεριφορὰς μὴ νομικὰ σημαντικὲς, ἀναγνωρίζει καὶ ἱεραρχεῖ τὶς πηγὰς ποὺ τὸ διαμορφώνουν, ἐρμηνεύει τοὺς εἰδικότερους κανόνες ποὺ ρυθμίζουν βιοτικὰ γεγονότα, ἀξιολογεῖ τὶς πιθανὲς λύσεις ποὺ προτείνονται σὲ νομικὲς διαφορὰς καὶ γενικὰ συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν καλλιέργεια τῆς νομικῆς γνώσης.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἔχει καθοδηγητικὴ καὶ παρασκευαστικὴ ἀποστολὴ τόσο στὴ νομοθετικὴ ὅσο καὶ στὴ νομολογιακὴ ἔκφραση τοῦ δικαίου. Σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ δικαίου, ὅχι ὅμως ὡς αὐτόνομου τομέα ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα.

12. Ὡς τοὺς κύριους ὑποστηρικτὲς τῆς θέσης αὐτῆς στὴ χώρα μας μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τοὺς ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ, Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτικὴ, 1984, σ. 22 ἐπ.· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Οἱ κύριες συνιστώσες τοῦ συστήματος θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, ΝοΒ 1986, σ. 625 ἐπ. καὶ Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗ, Πανεπιστημιακὴ διδασκαλία καὶ Πολιτικὴ, Αρμ 1975, σ. 1 ἐπ.

13. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ΜΑΝΕΣΗ βλ. ἀκόμη Δ. ΤΡΑΥΛΟ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟ, Δίκαιο, πολιτικὴ καὶ νομικὴ ἐπιστήμη, ΝοΒ 1987, σ. 1355 ἐπ.· Γ. ΚΟΥΜΑΝΤΟ, Ἀπολογία ἐνὸς ἀστυκολόγου, 1976, σ. 45· Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, Νομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτικὴ, ἔφθμ. Τὰ Νέα, 5 Ἀπριλίου 1986· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Ἡ δικαίωση ἐνὸς Ἀστυκολόγου, Σύμμεικτα Γ. Κουμάντου, 2004, σ. 1 ἐπ.

Στή σημερινή εποχή, ή οποία χαρακτηρίζεται από τον πρωτοφανή σε σχέση με άλλες εποχές αριθμό νόμων, ή προσφορά τής επιστήμης του δικαίου συνίσταται επιπλέον τόσο στην παροχή έρεισμάτων για καταλληλότερη εφαρμογή του δικαίου από τον δικαστή όσο και στην πρόταση σκοπιμότερων, πιο αποτελεσματικών αλλά και κοινωνικά αποδεκτών νομοθετικών ρυθμίσεων¹⁴. Επίσης ή νομική επιστήμη οφείλει να συλλάβει τήν κοινωνικοπολιτική διάσταση τών νομικών θεσμών και κανόνων, γιατί μόνον έτσι μπορεί να επιτελέσει τò έργο της, τò όποιο συνίσταται όχι μόνο στην έρμηνεία και τήν εφαρμογή του δικαίου αλλά και στην περαιτέρω εξέλιξή του. Τέλος, ή νομική επιστήμη πρέπει να έπεκτείνεται και στην κριτική αξιολόγηση τών κανόνων δικαίου, έργο τò όποιο συνδέεται αναγκαστικά και με πολιτικές εκτιμήσεις. Αυτό όμως δέν είναι ασυμβίβαστο με τόν επιστημονικό της χαρακτήρα, διότι στην εποχή μας δέν νοείται επιστημονική έρευνα χωρίς πολιτικές παραμέτρους¹⁵.

Για να μπορέσει ή νομική επιστήμη να ανταποκριθεί σ' αυτά τά έργα δέν μπορεί να νοηθεί αποκοιμένη από τήν πολιτική πραγματικότητα. Η άρνηση του πολιτικού χαρακτήρα τής επιστήμης του δικαίου αποτελεί συγχρόνως και άρνηση τής κοινωνικής πραγματικότητας¹⁶.

Τά σημεία έπαφής μεταξύ δικαίου και πολιτικής είναι έμφανη. Σε κάποιους τομείς ή σχέση τους είναι περισσότερο έντονη και σε άλλους λιγότερο¹⁷. Πρόκειται για μιá σχέση αλληλεπίδρασης δεδομένου ότι τά δύο αυτά φαινόμενα λειτουργούν πολλές φορές διαλεκτικά, συνυφαίνονται χωρίς όμως

14. Για τήν επίτευξη αυτού του σκοπού ó νομικός θά πρέπει να χρησιμοποιήσει υπεύθυνα και τις βοηθητικές επιστήμες, όπως τήν οικονομία, τήν κοινωνιολογία, τήν ψυχολογία και τή λογική· έπ' αυτού Π. ΓΕΜΤΟΣ, *Οί Κοινωνικές Έπιστήμες — Μιά Είσαγωγή*, 1995· επίσης Ν. ΠΑΠΑΝΩΝΙΟΥ, *Γενικές άρχές άστικού δικαίου*, 3η έκδ. 1983, σ. 49.

15. Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΧρΔΔ* 2008, σ. 583.

16. Ό πλήρης διαχωρισμός τής επιστήμης του δικαίου από τήν πολιτική είναι —κατά μιá έπιτυχή έκφραση του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΟΥΜΑΝΤΟΥ (ό.π., σ. 45)— «ένας εύνουχισμός μειωτικός και για τήν επιστήμη, που καταδικάζεται σε στειρότητα, και για τήν πολιτική, που καταδικάζεται σε τυφλότητα».

17. Ειδικότερα κατά τόν Δ. ΤΡΑΥΛΟ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟ, Έργατικό Δίκαιο και Πολιτική (Μιά κριτική-διαλεκτική θεώρηση), *Τμητικός τόμος για τά 150 χρόνια του ΑΠ*, τόμ. V, 2007, σ. 449 έπ., 452, τò έργατικό δίκαιο μπορεί να χαρακτηριστεί ως ó περισσότερος «πολιτικοποιημένος» νομικός κλάδος· όμοίως W. ZOLLNER, *Arbeitsrecht und Politik*, DB 1970, σ. 54· B. RÜTHERS, *Arbeitsrecht und politisches System*, 1972. Γε-

νά ταυτίζονται. Στη σχέση αυτήν ή πολιτική είναι ωστόσο ή κατευθυντήρια δύναμη, επειδή ή ίδια όρίζει τόν βαθμό τής αυτοδέσμευσής της. Τό δίκαιο μπορεί νά λειτουργήσκει ως φραγμός αλλά μόνο στό πλαίσιο τό όποιο έχει προηγουμένως όρίζει ή πολιτική.

Στή σημερινή έποχή ή ανάμειξη τών δύο στοιχείων είναι έντονότερη. Παρατηρεΐται μιá έντονη κρατική παρέμβαση με τήν προσπάθεια νομικής ρύθμισης όλο και περισσότερων πεδίων τής κοινωνικής ζωής αλλά και μιá τάση έξομολώσης ή έναρμόνισης τών κανόνων δικαίου σέ διακρατικό επίπεδο. Αυτή ή τάση παγκοσμιοποίησης όχι μόνο τής οικονομίας και τών οικονομικών φαινομένων και συμφερόντων αλλά —συνεπεία αυτών— και τοῦ πολιτικοῦ και δικαιοῦ συστήματος απαιτεΐ μιá περισσότερο υπεύθυνη αντιμετώπιση τών παραγόντων πού αποτελοῦν τό σύστημα αυτό. Καθήκον τής νομικής επιστήμης πρέπει νά είναι συνεπώς όχι ή αποστασιοποίηση από τήν πολιτική πραγματικότητα αλλά, αντιθέτως, ή ενεργός συμβολή της πρὸς τήν κατεύθυνση τής διάπλασης ενός δικαίου κοινωνικοῦ συστήματος συμβίωσης¹⁸.

Ή νομική επιστήμη επιβάλλεται νά είναι ανοικτή και σέ πολιτικές θεωρήσεις, γιατί μόνον έτσι μπορεί νά επιτελέσει με επιτυχία τό έργο της καθοδηγώντας τόν νομοθέτη στη θέσπιση νόμων όχι μόνο δικαιοκὰ όρθων αλλά και κοινωνικά πρόσφορων. Σκοπός αλλά και καθήκον της είναι όχι μόνον ή διατήρηση τής έννομης τάξης με τήν έφαρμογή τών κανόνων δικαίου αλλά και ή συνεχόμενη εξέλιξη τοῦ δικαίου καθώς και ή προσαρμογή του στη μελλοντική πραγματικότητα. Όρθά επισημαίνεται συνεπώς ότι ό αὐστηρός διαχωρισμός τής νομικής επιστήμης από τήν πολιτική ενέχει τόν κίνδυνο νά καταστει ή πρώτη μιá τεχνοκρατική επιστήμη πού θεωρεΐ ως καθήκον της νά υπηρετεΐ πάντοτε τόν νόμο, τόν όποιο νόμο, ακόμη και τόν «κατάφωρα» άδικο¹⁹.

Τό συμπέρασμα στό όποιο φαίνεται νά καταλήγουμε, ότι ή νομική επιστήμη έχει —και πρέπει νά έχει— πολιτική διάσταση, δέν σημαίνει όμως και υιοθέτηση τοῦ αιτήματος πού προβάλλεται κατά καιρούς από διάφορους συγγραφείς για ένα «πολιτικά στρατευμένο» δίκαιο ή ακόμη και για «πολιτικοποίηση» τοῦ δικαίου. Ή πολιτική ως νομοθέτης και ή πολιτική ως παρέμβαση στην έφαρμογή τών νόμων δέν συμπίπτουν και δέν συνεχονται.

νικά για τήν έπιρροή τοῦ πολιτικοῦ συστήματος στό δημόσιο και τό ιδιωτικό δίκαιο βλ. Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Χρ/Δ 2008, σ. 579-581, όπου και περαιτέρω παραπομπές.

18. Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ό.π.

19. Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, Ή δικαίωση ενός Άστικολόγου, σ. 1 έπ.

Ὁ νομοθέτης, κατὰ τὴ θέσπιση τῶν κανόνων δικαίου, λαμβάνει ἀναγκαίως καὶ πολιτικὲς ἀποφάσεις. Μετὰ τὴ θέσπιση ὅμως τῶν κανόνων αὐτῶν, ἡ ἐρμηνεῖα καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τους γίνονται πλέον σύμφωνα μὲ τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ Συντάγματος.

III. ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ἡ σπουδαιότητα τῆς διαπίστωσης αὐτῆς καταφαίνεται ἰδίως κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία καὶ τοὺς λειτουργοὺς της, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου στὴν πράξιν γίνεται μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς Πολιτείας μέσῳ τῶν δικαστηρίων, τὰ ὁποῖα αὐτὴ ὀργανώνει καὶ συντηρεῖ. Τὰ δικαστήρια λύνουν, σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο καὶ ἀκολουθώντας ὀρισμένη διαδικασία (δικονομία), τὶς διαφορὰς ποὺ ἀνακύπτουν μεταξὺ τῶν προσώπων. Οἱ ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων ἀποτελοῦν τὴ λεγόμενη «νομολογία». Ἡ δραστηριότητά αὐτῆ, ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἢ λειτουργία, ἀσκεῖται ἀπὸ τοὺς δικαστὲς ποὺ συγκροτοῦν τὰ δικαστήρια καὶ ἀπολαύουν λειτουργικῆς καὶ προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας (βλ. ἄρθρ. 87 § 1 Σ). Τὸ ἄρθρο 26 Σ, μὲ τὸ ὁποῖο καθιερώνεται ἡ σαφὴς διάκριση τῶν τριῶν λειτουργιῶν τοῦ Κράτους —τῆς νομοθετικῆς, τῆς ἐκτελεστικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς— ὀρίζει ὅτι «ἡ δικαστικὴ λειτουργία ἀσκεῖται ἀπὸ τὰ δικαστήρια» καὶ ὅτι «οἱ ἀποφάσεις τους ἐκτελοῦνται στὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ». Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 87 § 2 Σ «οἱ δικαστὲς κατὰ τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων τους ὑπόκεινται μόνον στὸ Σύνταγμα καὶ στοὺς νόμους καὶ σὲ καμία περίπτωσι δὲν ὑποχρεοῦνται νὰ συμμορφώνονται μὲ διατάξεις ποὺ ἔχουν τεθεῖ κατὰ κατάλυση τοῦ Συντάγματος».

Στὴ δικαστικὴ ἐξουσία ἀποδίδεται συνήθως («στατικὸς») χαρακτήρας, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει σταθερότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ «δυναμικὴ» ποὺ ἀναγνωρίζεται στὴ νομοθετικὴ ἢ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία²⁰. Τὸ πεδίο δράσεως τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας θεωρεῖται κατὰ κανόνα περιορισμένο σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες δύο ἐξουσίες, καθὼς δὲν δίνει μεγάλα περιθώρια γιὰ κρίσεις σκοπιμότητας. Οἱ ἀρμοδιότητες τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας συνίστανται κυρίως στὴν ἐρμηνεῖα καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων δικαίου, γεγονός ποὺ προσδιορίζει ἕνα σαφῶς στενὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴν κρίση της²¹.

20. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ, ὁ.π., σ. 21.

21. Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Πολιτικὴ. Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας*, 1965, σ. 176 ἐπ.

Αυτές οι αντιλήψεις έχουν όμως τον τελευταίο καιρό σημαντικά αναθεωρηθεί. Από την εποχή που έγκυρα λειψήθηκαν οι απόψεις περί τῆς στενῆς, τυπικολογικῆς ἐρμηνείας τῶν νόμων καὶ ἐπικράτησε ἡ τελολογικὴ μέθοδος ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου, ἡ ἐξουσία τοῦ δικαστῆ διευρύνθηκε τόσο ὥστε ἐνίοτε νὰ εἶναι ἀνάλογο μὲ ἐκείνη τοῦ νομοθέτη. Αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτό, ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπόψη τῆ δικαιοπλαστικῆ ἐξουσία πού ἀσκεῖ ὁ δικαστής, ὅταν συγκεκριμενοποιεῖ τὸν ἀφηρημένο κανόνα δικαίου γιὰ νὰ τὸν ἐφαρμόσει στὴν κρινόμενη ἀτομικὴ ὑπόθεση. Ἰδίως ὅταν ὁ κανόνας αὐτὸς περιέχει ἀόριστες νομικὲς ἔννοιες καὶ ἀξιολογικὲς κρίσεις, παρέχεται στὸν ἐφαρμοστή τοῦ δικαίου ἡ εὐχέρεια νὰ διαπλάσει στὴ συγκεκριμένη περιπτώση *ad hoc* κανόνα δικαίου, ἀνάλογο μὲ ἐκείνον πού θὰ ἔθετε ὁ νομοθέτης, ἐὰν καλεῖτο νὰ νομοθετήσει κατὰ τὸν χρόνο ἐκδοσης τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης²².

Εἶναι πρόδηλο ὅτι ὁ νομοθέτης δὲν μπορεῖ, κατὰ τὴ νομοπαρασκευαστικὴ καὶ τὴ νομοθετικὴ του δραστηριότητα, ὅσο ἔντονη καὶ ἂν εἶναι, νὰ λάβει ὑπόψη ὅλους τοὺς πιθανοὺς καὶ ἀπίθανους παράγοντες πού ἀφοροῦν τὴ συγκεκριμένη κατάσταση πού καλεῖται νὰ ρυθμίσει²³. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού οἱ ρυθμίσεις του διατυπώνονται κατὰ τρόπο ἀφηρημένο, μὲ σκοπὸ νὰ καλύψουν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερες πιθανὲς περιπτώσεις. Ἄλλοτε πάλι ὁ νομοθέτης εἴτε ἔχει ἀφήσει ἀθέλητα γνωστὸ τοῦ θέμα ἀρρυθμιστο εἴτε τὸ ἀφήσει ἠθελήμενα ἀρρυθμιστο, γιὰτὶ ἔκρινε ὅτι δὲν ἦταν ὠριμο πρὸς ρύθμιση ἢ ὅτι ἔπρεπε ἡ λύση του νὰ ἀφεθεῖ στὴ νομολογία. Σὲ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ὁ νομοθέτης, προκειμένου νὰ διατηρήσει τὸ δίκαιο εὐκαμπτο, ἀπέφυγε νὰ προβεῖ στὴν περιπτωσιολογικὴ ρύθμιση μιᾶς κατηγορίας σχέσεων καὶ χρησιμοποίησε γενικὲς ρῆτρες, ἀφήνοντας ἔτσι στὸν ἐφαρμοστή τοῦ δικαίου εὐρύτερα περιθώρια ἐξειδίκευσης τοῦ κανόνα. Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις, ἡ δικαιοπλαστικὴ ἐξουσία τοῦ δικαστῆ εἶναι τόσο εὐρεία, ὥστε νὰ προσεγγίζει ἐκείνη τοῦ νομοθέτη²⁴.

22. Βλ. σχετικὰ Α. ΓΑΖΗ, Νομικὴ σκέψις καὶ μέθοδος αὐτῆς, *EEN* 1965, σ. 381 ἐπ.· Φ. ΔΩΡΗ, *Εἰσαγωγή στὸ Ἀστικὸ Δίκαιο*, τεῦχος Α', 1991, σ. 182 ἐπ.· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, *Νομικὲς Μελέτες*, 1993· ΑΓ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟ, Ἡ δικαιοπλαστικὴ ἐξουσία τοῦ δικαστῆ, *Ἐταιρεία Δικαστικῶν Μελετῶν, Συμβολές*, 1997, σ. 10· Π. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μεθοδολογία τοῦ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου καὶ Ἐργηρία τῶν Δικαιοπραξιῶν*, 2000, σ. 230 ἐπ.· Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων — Εἰσαγωγή στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου*, 1999, σ. 246 ἐπ.

23. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΧρΔΔ* 2008, σ. 581-582.

24. Βλ. καὶ ΑΓ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π.

Στή χώρα μας για την εύθεια αναγνώριση τῆς δικαιοπλαστικῆς ἐξουσίας τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ρηξικέλευθη ὑπῆρξε μιὰ ἀπόφαση τῆς Ὀλομέλειας τοῦ Ἀρείου Πάγου τοῦ ἔτους 1986²⁵. Σύμφωνα με αὐτή, ἡ λογικὴ ἢ τεολογικὴ ἐρμηνεία τῶν νόμων²⁶, δηλαδὴ αὐτὴ πού δὲν προκύπτει ἀμεσα ἀπὸ τὶς λέξεις πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ τὴ γραμματικὴ ἐννοιά τους, ἀλλὰ ἀνευρίσκεται με τὴ λογικὴ ἢ νοητικὴ ἐπεξεργασία τῆς φραστικῆς διατύπωσης τοῦ νόμου, εἶναι ἔργο καὶ καθῆκον τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ἀφαιρέσει ἢ νὰ περιορίσει ὁ κοινὸς νομοθέτης χωρὶς τὸν κίνδυνο νὰ παραβιάσει τὴ διάταξη τοῦ ἀρθροῦ 26 τοῦ Συντάγματος γιὰ τὴ διάκριση τῶν λειτουργιῶν.

Βέβαια ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ, δηλαδὴ ἡ ἀναγνώριση στὸν δικαστῆ τῆς δυνατότη-
τας δημιουργικῆς παρέμβασης κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου καὶ γενικότερα ἡ στροφή τῆς ἐρμηνείας τοῦ νόμου πρὸς τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, δὲν θὰ ἐπιτυγχανόταν χωρὶς τὴ συμβολὴ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ εἰδικότερα χωρὶς τὴν προσεργασία πού εἶχαν παράσχει με τὶς ἐργασίες τους ἐξάιρετοι Ἕλληνες νομικοὶ τῆς προηγούμενης γενιᾶς, ὅπως ὁ Ἄλ. Λιτζερόπουλος²⁷, ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος²⁸, ὁ Γ. Μαριδάκης²⁹, ὁ Κ. Τσάτσος³⁰ κ.ἄ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ σύμφωνα με τὰ ἐκτεθέντα διεύρυνση τῆς ἐξουσίας τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ἔχει τὸ μεγάλο πλεονέκτημα ὅτι διευκολύνει τὴν προσαρμογὴ τῶν διατάξεων νόμου, ἰδίως αὐτῶν πού εἶναι σκοπίμως ἀόριστες, στὴ συνεχῶς μεταβαλλόμενη κοινωνικὴ πραγματικότητα. Παρουσιάζει ὅμως καὶ τὸ μειονέκτημα ὅτι μερικὲς φορές τὰ δικαστήρια με τὸ ἄλλοθι τῆς τεολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ νόμου τείνουν νὰ διολισθήσουν σὲ διάπλαση δικαίου, ἐπιχειροῦν δηλαδὴ νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν νομοθέτη.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ στάση τῆς νομολογίας εἶναι ἰδιαίτερος κρίσιμη. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου ἀπὸ τὸν δικαστῆ δὲν πρέπει νὰ δίνει εὐκόλα τὴ θέση τῆς

25. ΟΛΑΠ 246/1986 ΝοΒ 1987, σ. 1573 = *Ελλάγη* 1986, σ. 939.

26. Γιὰ τὶς μεθόδους ἐρμηνείας τῶν κανόνων δικαίου βλ. ἀντὶ πολλῶν ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γενικὲς ἀρχὲς ἀστικοῦ δικαίου*, 3η ἔκδ. 2002, § 6 ἀρ. 1 ἐπ.

27. Με τὶς μονογραφίες του: *Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου*, 1932· *Ἡ ἰδιαίτερα φέσις τοῦ νομολογιακοῦ δικαίου*, 1935.

28. Κυρίως με τὴ μελέτη του: *Ἡ ἐλευθέρη ἐρμηνεία τοῦ δικαίου*, 1916 (ἀνάτυπο).

29. *Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις τοῦ Εἰσηγητοῦ ἐπὶ τοῦ προσχεδίου τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν*, 1936· Ο ΙΔΙΟΣ, *Τὸ ζήτημα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος*, 1946· Ο ΙΔΙΟΣ, *Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνικῆς κωδικοποιήσεως*, 1947 (ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

30. *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, 1932 (2η ἔκδ. 1978).

στή διάπλαση του νόμου, παρά μόνον εκεί που είναι απόλυτως αναγκαῖο, δηλαδή εκεί που υπάρχει ρυθμιστικό κενό. Οἱ δικαστές πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦν ὅτι δὲν θέτουν τοὺς νόμους, ἀλλὰ τοὺς ἐρμηνεύουν. Ἡ δημιουργικὴ παρέμβαση τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου πρέπει νὰ γίνεται στὸν βαθμὸ καὶ μὲ τὰ ἐργαλεῖα ποὺ τοῦ ἐπιτρέπουν τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι τοῦ Κράτους.

Μιὰ ἄλλη συνέπεια τῆς δικαιοπλαστικῆς δράσης τῆς νομολογίας εἶναι ὅτι πολλὲς φορές ὁ δικαστὴς, ἀναζητώντας τὸν σκοπὸ τῆς ἐφαρμοζόμενης διατάξεως νόμου καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα ποὺ τὴν περιβάλλει, ἐκδίδει ἀποφάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις³¹. Αὐτὸ φαίνεται ἐντονότερα στὶς περιπτώσεις ἐρμηνείας συνταγματικῶν διατάξεων. Στὴ χώρα μας μάλιστα, ὅπου δὲν υφίσταται ὁ θεσμὸς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, συμβαίνει ἀρκετὲς φορές ἀποφάσεις δικαστηρίων νὰ ἔχουν πολιτικὲς συνέπειες, ὅπως π.χ. οἱ σχετικὰ πρόσφατες ἀποφάσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου γιὰ τὶς γερμανικὲς ἀποζημιώσεις, γιὰ τὶς συμβάσεις τῶν ἐργαζομένων στὸν εὐρύτερο δημόσιον τομέα, γιὰ τὴ δικαίωση τῶν ἀπολυθέντων ἐκτάκτων ὑπαλλήλων τῆς ΔΕΗ, γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ ἐπίδομα τῶν ὑπαλλήλων τοῦ δημόσιου τομέα κ.λπ.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις αὐτὲς προκαλοῦν ἐπικρίσεις ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη³², ἡ ὁποία προβαίνει συχνὰ σὲ σχόλια περὶ «δικαστικοῦ ἀκτιβισμού», «δημιουργικῆς» νομολογίας ἢ ἀκόμη καὶ περὶ «πολιτικοποιημένης» δικαστικῆς λειτουργίας. Οἱ συζητήσεις αὐτὲς ἐντείνονται μάλιστα σὲ περιόδους ὅπου τὰ δικαστήρια καλοῦνται νὰ ἐπιλύσουν διαφορὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες δημιουργοῦνται κοινωνικὲς ἢ πολιτικὲς προεκτάσεις.

Τὸ θέμα εἶναι θεμελιακὸ γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς Δικαιοσύνης, τὶς ἀξίες ποὺ ὑπηρετεῖ καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὶς δύο ἄλλες συντεταγμένες ἐξουσίες τῆς Πολιτείας, τὴν ἐκτελεστικὴ καὶ τὴ νομοθετικὴ.

Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει μὲ ἐπιτυχία τὴν ἀποστολὴ της, πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἀναγνώριση, τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς κοινῆς γνώμης. Πρὸς τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ παραμένει «πολιτικὰ οὐδέτερη», δηλαδή ἐξῶ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις, γιὰτὶ διαφορετικὰ οἱ κίνδυνοι σύγχυσης

31. Γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΧρΔΔ* 2008, σ. 582.

32. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «κοινῆς γνώμης» βλ. ΕΥ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ, Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία, ἡ ἀνεξαρτησία της καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, *ΤοΣ* 1986, σ. 1 ἐπ.

τῶν ρόλων μεταξύ δικαστῆ καὶ νομοθέτη καὶ διατάραξης τῆς ἰσορροπίας τῶν τριῶν κρατικῶν λειτουργιῶν εἶναι προφανεῖς.

Ἐκείνοι ποὺ προτρέπουν τὸν δικαστῆ νὰ λαμβάνει ὑπόψη, κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς δικαιοπλαστικῆς ἐξουσίας του, καὶ τὶς προσωπικὲς πεποιθήσεις του ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ ὀρθότητα ἢ σκοπιμότητα τοῦ νόμου ποὺ ἐφαρμόζει, δὲν τὸν βοηθοῦν στὴν ἐπιτέλεση τοῦ —ἔτσι κι ἄλλιωῶς δύσκολου— ἔργου του. Γιατί, ἀκόμη καὶ ἂν κάποιος δικαστῆς ἐπηρεασθεῖ κατὰ τὴν ἄσκηση τοῦ δικαιοδοτικοῦ ἔργου του ἀπὸ πολιτικὰ ἐπιχειρήματα, κοσμοθεωρητικὲς ἀντιλήψεις ἢ κοινωνικοεπιστημονικὲς θεωρίες, στὸ πλαίσιο τῆς δικαιοδοτικῆς ἱεραρχίας τὰ ἀνώτερα δικαστήρια θὰ ἐξουδετερώσουν τὶς πολιτικὰ ἐπηρεασμένες ἀποφάσεις του. Σὲ ἓνα πολίτευμα, ὅπως τὸ δικό μας, τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζει σὲ κάθε πολίτη, ἄρα καὶ στὸν δικαστῆ, τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὴν κοσμοθεωρία του, ἢ προτροπὴ αὐτὴ πρὸς τὸν δικαστῆ θὰ ἦταν ιδιαίτερα ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ὀρθὴ ἀπονομὴ τοῦ δικαίου.

Ὁ δικαστῆς, ὡς ἄνθρωπος καὶ ἐνεργὸς πολίτης, ἀσφαλῶς δικαιοῦται νὰ ἔχει τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὶς κομματικὲς προτιμήσεις του. Αὐτὲς πρέπει ὅμως νὰ τὶς κρατᾷ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιατί ἡ κοινολόγησή τους θὰ κλόνιζε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν δικαζομένων στὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ δικαστῆ. Τὸ ἰδεῶδες θὰ ἦταν οἱ δικαζόμενοι νὰ μὴ γνωρίζουν οὔτε ποῦ πρόκειται πολιτικὰ ὁ δικαστῆς οὔτε τί ψηφίζει στὶς ἐκλογές!

Ὁ δικαστῆς ὀφείλει νὰ ἀσκεῖ τὸ δικαιοδοτικὸ ἔργο του μὲ κάθε δυνατὴ ἀντικειμενικότητα, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὶς πολιτικὲς θέσεις ἢ προτιμήσεις του, βασιζόμενος στὶς Γενικὲς Ἀρχές ποὺ διατρέχουν τὸ δίκαιο καὶ ὑποκείμενος κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του «στὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους» (ἄρθρ. 87 § 2 τοῦ Σ). Ἡ συνταγματικὴ ἀρχὴ τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν (ἄρθρ. 26 τοῦ Σ) ἐπιβάλλει ὄχι μόνον τὴ μὴ ἀνάμειξη τῶν δύο ἄλλων ἐξουσιῶν —καὶ εἰδικότερα τῆς ἐκτελεστικῆς— στὸ ἔργο τῶν δικαστῶν ἀλλὰ καὶ τὴ μὴ ἀνάμειξη τῆς δικαιοσύνης σὲ πολιτικὰ θέματα καὶ θέματα νομοθετικῆς πολιτικῆς. Ἐὰν ὁ δικαστῆς ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχές αὐτές, τότε ἡ δημοκρατικὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, ὅπως αὐτὴ κατοχυρώνεται στὸ Σύνταγμα τῆς χώρας μας, δὲν κινδυνεύει τόσο ἀπὸ τὸ ἐπαπειλούμενο κάθε φορὰ φόβητρο τοῦ λεγόμενου «κράτους τῶν δικαστῶν»³³, ὅσον ἀπὸ τὶς συχνὰ δυστυχῶς πα-

33. Γιὰ τὴν ἔννοια αὐτὴ βλ. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *NoB* 1985, σ. 1505 ἐπ.· Α. ΚΟΤΣΑΛΗ, *NoB* 2010, σ. 14 ἐπ.

ρατηρούμενες προσπάθειες τῶν ἐκπροσώπων τῶν δύο ἄλλων λειτουργιῶν (καὶ ἰδίως τῆς ἐκτελεστικῆς) νὰ ἐπέμβουν στὸ ἔργο τῆς δικαστικῆς λειτουργίας.

Τὸ αἶτημα γιὰ ἀνεξάρτητη καὶ ἀπολιτικὴ δικαιοσύνη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ πρέπει νὰ κερδίσει ἡ χώρα μας ἰδίως σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο ποὺ διέρχεται. Τὸ ἄλλο, ἐξίσου σπουδαῖο καὶ ἐπιτακτικό, εἶναι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἐλληνικῆς δικαιοσύνης, τὸ ἀνοιγμὰ της στὶς νέες τεχνολογίες καὶ κυρίως ἡ ὑπέρβαση τῆς γραφειοκρατίας καὶ τῆς τυπολατρίας. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων καταδίκασε κατὰ τὸ τελευταῖο ἐξάμηνο μὲ 32 ἀποφάσεις του τὴν Ἑλλάδα γιὰ ἰσάριθμες ἄδικες ἀποφάσεις τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων. Οἱ συχνότερες κατηγορίες ποὺ προσάπτονται στὴν ἐλληνικὴ δικαιοσύνη εἶναι ἡ τυπολατρία καὶ ἡ γραφειοκρατία.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχετικὰ πρόσφατη (31.7.2008) ἀπόφαση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου «ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως Λούλη κατὰ Ἑλλάδος»³⁴, μὲ τὴν ὁποία καταδικάσθηκε ἡ Ἑλλάδα, ἐπειδὴ ὁ Ἄρειος Πάγος, τὸ Ἀνώτατο Ἀκυρωτικὸ Δικαστήριον τῆς χώρας μας, κήρυξε ἀπαράδεκτο τὸ ἔνδικο μέσο τῆς ἔφεσης γιὰ τὸν λόγο ὅτι στὸ σχετικὸ δικόγραφο τῆς προσφεύγουσας ἀναγραφόταν μὲν ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ χήρα τοῦ ἐν τῷ μεταξύ ἀποθανόντος ἀρχικοῦ μηνυτῆ, ὄχι ὅμως καὶ ὅτι ἦταν κληρονόμος του, παρότι ἡ ιδιότητα αὐτὴ προέκυπτε ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα τῆς δικογραφίας ποὺ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ δικαστηρίου. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου τοῦ Στρασβούργου, οἱ τυπικὲς ἐλλείψεις τοῦ εἰσαγωγικοῦ δικογράφου (ἀγωγῆς, αἴτησης, ἔφεσης, ἀναίρεσης κ.λπ.) —ὅταν μποροῦν νὰ θεραπευθοῦν εἴτε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς δικογραφίας εἴτε ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ ἔχουν προσκομισθεῖ καὶ βρίσκονται στὸν φάκελο τῆς ὑποθέσεως— δὲν μποροῦν νὰ καταργοῦν τὸ πρὸς ἄσκηση δικαίωμα, πολὺ περισσότερο τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα πρόσβασης σὲ δικαστήριον ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον τῶν περισσοτέρων ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Τὸ τυπικὸ στοιχεῖο στοὺς δικονομικοὺς κώδικες τῶν κρατῶν εἶναι σεβαστό, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξικνεῖται μέχρι τὸ σημεῖο ὥστε νὰ καταργεῖται ὁ πυρήνας τοῦ δικαιώματος τοῦ πολίτη νὰ προσφύγει στὸ δικαστήριον³⁵.

34. ΝοΒ 2008, σ. 2513, μὲ σχόλιο Β. Χειρδάρη.

35. Βλ. σχετικῶς καὶ Β. ΧΕΙΡΔΑΡΗ, Ἡ κριτικὴ στὸ Στρασβούργο, τὰ ὅρια ἐρμηνείας, τὸ «περιθώριον ἐκτίμησης» καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ΕΔΔΑ, ΝοΒ 2009, σ. 1980 ἐπ. Ἐπίσης Μ. ΔΕΛΗΘΑΝΑΣΗ, Γραφειοκρατία καὶ τυπολατρία στὴ Δικαιοσύνη, ἐφημ. Ἡ Καθημερινή, Πέμπτη 24 Σεπτεμβρίου 2009, σ. 6.

Ὁ στόχος μας λοιπὸν πρέπει νὰ εἶναι, ἂν θέλουμε νὰ συγκαταλεγόμεθα στὰ πολιτισμένα κράτη καὶ νὰ εἴμαστε μέτοχοι αὐτοῦ ποῦ λέγεται νομικὸς πολιτισμὸς, ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου στὴν πράξη νὰ γίνεται καὶ στὴ χώρα μας ἀπὸ μιὰ δικαστικὴ ἐξουσία ανεξάρτητη, ἀπολιτικὴ, ἐκσυγχρονισμένη καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν νομικὸ φουρμαλισμὸ καὶ τὴν τυπολατρία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2011 τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐξέδωσε τὰ ἀκόλουθα τρία ἔργα:

1. Στὸν 63ο τόμο τῆς σειρᾶς τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τῶν Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, Ἡλίας Ἀρναούτογλου καὶ Ἰωάννη Χατζάκη *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα* (σελίδες 726). Ἡ ἐκδοσις ἀποτελεῖ τὸ προϊὸν συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου τῶν ἐτῶν 2006-2010 στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ὀλοκληρώθηκε ἡ συστηματικὴ περισυλλογὴ, κατάταξις καὶ παρουσίασις τοῦ ἐντυπωσιακοῦ ὄγκου τῶν ἐλληνόγλωσσων μεταβυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν ποὺ ἐκδόθησαν μεταξὺ 1978 καὶ 2007. Τὸ κύριον τμήμα τοῦ *Περίγραμματος* (σελ. 171-668) καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ παρουσίασις ὄλων τῶν ἐλληνόγλωσσων μεταβυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1978 ἕως 2007 καθὼς καὶ πολλῶν ἀπὸ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες, ἐκ παραδρομῆς, δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὸ *Περίγραμμα* τοῦ Δημητρίου Γκίνη. Οἱ 1.400 βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις συνοδεύονται ἀπὸ πλῆθος ἀποσπασμάτων πηγῶν οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον, κυρίως γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου (σελ. 171-668). Τοῦ σώματος τῶν πηγῶν προηγεῖται *Εἰσαγωγή* (Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, σελ. 111-170) στὴν ὁποία γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ στὴν ἐπιστημονικὴ συνεισφορὰ ἐλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὰ τελευταῖα 150 ἔτη, στὶς κυριότερες ἐκδόσεις πηγῶν τῆς ἰδίας περιόδου καί, τέλος, στὴ μεθοδολογίαν καὶ στὶς ἀρχὰς ποὺ ἀκολουθήθηκαν. Ἡ *Εἰσαγωγή* συνοδεύεται ἀπὸ ξενόγλωσση μετάφρασις τοῦ κειμένου στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Τὸ ἔργο συνοδεύεται ἐπίσης ἀπὸ: 1) *Βιβλιογραφία-συντομογραφίες* τῶν περιλαμβανομένων στὸ Corpus ἐνδείξεων (σελ. 9-108), 2) Δύο ἐκτεταμένα εὑρετήρια (νομικῶν ὄρων καὶ

τόπων) (σελ. 669-698), 3) Δύο *Appendix* βιβλιογραφίας πηγῶν σέ περίληψη καί βιβλιογραφίας πηγῶν σέ μετάφραση (σελ. 699-711) καί 4) *Χρονολόγιο* τῶν σημαντικῶν ἱστορικῶν καί ἄλλων γεγονότων (ἐκδόσεις μεταβυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, κωδικοποιήσεις ἐθίμων, ψήφιση βασικῶν συνταγματικῶν κειμένων, διεθνεῖς συνθήκες κ.ἄ.) τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (σελ. 713-726).

2. Στή σειρά τῶν Παραρτημάτων τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου κυκλοφόρησε ἡ μονογραφία τῆς Καθηγήτριας τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κας Δέσποινας-Εἰρήνης Τσοῦρα-Παπαστάθη, σέ συνεργασία μέ τήν κα Ἑλένη Κύρτση-Νάκου: *Ἡ νομολογία τοῦ κριτηρίου τῆς Ἑλληνικῆς «Κομπανίας» τοῦ Συμπίου Τρανσυλβανίας, 17ος-18ος αἰ. Πηγές τοῦ δικαίου καί τῶν θεσμῶν τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ*. (Παράρτημα 42ου τόμου Ἐπετηρίδος ΚΕΙΕΔ ἀριθ. 10, σελίδες 686). Στήν ἐκδοση δημοσιεύονται αὐτούσιες οἱ δικαστικές ἀποφάσεις τῆς ἀνθούσας «Κομπανίας», δηλαδή τοῦ σωματείου τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων-πραγματευτῶν τῆς Τρανσυλβανίας, ὅπως αὐτές διασώθηκαν στούς ἀρχαικοῦς κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν [ὑπ' ἀριθ. 976, 978 (καθ' ὀλοκληρίαν) καί 979, 1153 (μερικῶς) ἑλληνικοί κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου]. Ὁ σχολιασμός τῶν πηγῶν καί ἡ παράθεση πλήθους ἐρμηνευτικῶν στοιχείων παρέχει μία τεκμηριωμένη εἰκόνα γιά τή διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν καί τοῦ κοινωνικοῦ καί οικονομικοῦ βίου τοῦ βορείου ἑλληνισμοῦ πού ἔδρασε στήν καρδιά τῆς πανίσχυρης Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας κατά τοὺς 17ο καί 18ο αἰ.

3. Ἐπίσης, στή σειρά τῶν Παραρτημάτων τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τῶν Mark Sundahl (Assistant Professor στὸ Cleveland State University, USA), David Mirhady (Assistant Professor στὸ Simon Fraser University, Canada) καί τοῦ ἐρευνητῆ τοῦ ΚΕΙΕΔ Ἡλία Ἀρναούτογλου *A New Working Bibliography of Ancient Greek Law (7th-4th centuries BC)* (Παράρτημα 42ου τόμου Ἐπετηρίδος ΚΕΙΕΔ ἀριθ. 11, σελίδες 657). Ἡ ἐκδοση ἀποτελεῖ συλλογὴ καί θεματικὴ κατάταξη τῶν ἐπιστημονικῶν συνεισφορῶν στήν κατανόηση τῶν θεσμῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, ὅπως αὐτοὶ ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸν 7ο ἕως καί τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἡ θεματικὴ κατάταξη ἐντάσσει τὸ δίκαιο στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἐνόητες ἀφοροῦν τίς πηγές μέσῳ τῶν ὁποίων γνωρίζουμε καί προσεγγίζουμε τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ δίκαιο (κείμενα τῆς γραμματείας καί ἐπιγραφές), τὰ βοηθητικὰ ἐργαλεῖα πού εἶναι στή διάθεση τῶν ἐρευνητῶν, βασικὲς ἐννοιες καί ζητήματα (θέμις, δίκη, νόμος, ψήφισμα κ.λπ.), τὸ δίκαιο

στό πλαίσιο τῆς ἀρχαίας πόλεως (οἱ διεργασίες ἐκπόνησης καὶ οἱ ἄνθρωποι, τὰ ἄτομα καὶ ὁ νόμος, ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ κληρονομικὲς σχέσεις, κ.λπ.).

II. Στὸ στάδιο τῆς τελικῆς διορθώσεως τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν εὐρίσκονται οἱ ἀκόλουθοι δύο τόμοι:

1. Τὸ ἔργο τοῦ ἐρευνητῆ τοῦ Κέντρου κ. Ἰωάννη Χατζάκη *Περίγραμμα Ἱστορίας Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Τὰ λατινικά, ἰταλικά καὶ γαλλικά κείμενα* (σὲ προσεχῆ τόμο τῆς σειρᾶς τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σελίδες 471). Ἡ προετοιμαζομένη ἐκδοσις ἀποτελεῖ τὴ συστηματικὴ περισυλλογὴ, κατάταξη καὶ παρουσίαση τοῦ ἐντυπωσιακοῦ ὄγκου τῶν ξενόγλωσσων μεταβυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν (περὶ τὰ 900 λήμματα), οἱ ὁποῖες ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰ. ἕως τὸ ἔτος 2007 καὶ ἀφοροῦν στὸν νομικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ βίος τῶν ἐλληνόφωνων πληθυσμῶν ὑπὸ λατινικὴ κυριαρχία. Τοῦ σώματος τῶν πηγῶν προηγεῖται *Εἰσαγωγή* (Ἰωάννης Χατζάκης [26 σελ.], ἡ ὁποία συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴ μετάφρασή της στὴ γαλλικὴ). Στὸ κείμενο τῆς *Εἰσαγωγῆς* γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ στὴς δικαϊκὲς συνθῆκες ποὺ ἐπιγράφησαν στὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1204 καὶ τὴ διανομὴ της, στὴς ἰδιαιτερότητες τῶν σταυροφορικῶν κρατῶν ποὺ διαδέχτηκαν τὴ βυζαντινὴ ἔθνη τάξιν καὶ τέλος στὴ μεθοδολογία ποὺ τηρήθηκε κατὰ τὴν κατάρτιση τοῦ ἔργου. Τὸ ἔργο συνοδεύεται ἀπὸ: 1) *Βιβλιογραφία-συντομογραφίες* τῶν περιλαμβανομένων στὸ Corpus ἐνδείξεων (68 σελ.), 2) *Δύο ἐκτεταμένα εὑρετήρια (νομικῶν ὄρων καὶ τόπων)* (17 σελ.) καὶ 3) *Χρονολόγιο* τῶν σημαντικῶν ἱστορικῶν καὶ ἄλλων γεγονότων (ἱστορικὰ γεγονότα, ἐκδόσεις μεταβυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, ψήφισα βασικῶν συνταγματικῶν κειμένων, διεθνεῖς συνθῆκες κ.ἄ.) τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ (6 σελ.).

2. Ὁ 43ος τόμος τῆς *Ἐπετηρίδος* τοῦ Κέντρου ἔτους 2011 περιλαμβάνει δέκα ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἐλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες πραγματεύονται θέματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν ἀπὸ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. Εἰδικότερα, ἀντικείμενα διερεύνησης τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες συνοδεύονται ἀπὸ ξενόγλωσσες περιλήψεις τοῦ περιεχομένου τους καὶ λέξεις-κλειδιά σὲ ἑλληνικὴ καὶ ξένη γλῶσσα, ἀποτελοῦν: α) γιὰ μὲν τὴν περίοδο τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, οἱ νομικὲς παράμετροι ποὺ συμβάλλουν στὴν κατανόηση τῆς εὐριπίδειας τραγωδίας *Μήδεια* (D.

Leão), ὁ θεσμὸς τῶν «δημοσίων δούλων» στὶς ἑλληνικὲς πόλεις (P. Ismard), οἱ δικαϊκὲς παρενέργειες τῆς ὀλιγαρχίας (Ἡλ. Ἀρναούτογλου), β) γιὰ δὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀντικείμενα πραγμάτευσης ἀποτελοῦν ἡ ἀλληλουχία συμμόρφωσης στὴν παράδοση καὶ ἀνανέωσης στὰ βυζαντινὰ νομοθετικὰ κείμενα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ μέχρι καὶ τοὺς Μακεδόνες (Σπ. Τρωιάνος), ἡ ἐμβάσασαν ἀνάκριση στὸ Βυζάντιο (Δ. Δελῆς), ἡ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ νομικοῦ κώδικα Β' τῆς μονῆς Ἁγίου Προδρόμου Σερρών (Λίζα Μπένου), ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς εἰκόνας τοῦ ἱστορικοῦ τεκμηρίου «Ἀρμενόπουλος» τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ (Δ. Ἀποστολόπουλος), οἱ ἔνομες σχέσεις μεταξὺ ἀδελφῶν στὴν Κρήτη τῆς Βενετοκρατίας (Γω. Χατζζάκης), ἡ σύμβαση τοῦ «καλαφατίσματος» πλοίων στὴν Πρέβεζα τοῦ 18ου αἰ. (Γ. Ροδολάκης). Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐπιστημονικὲς θεωρίες ποὺ ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. περὶ τῆς ἐνότητας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, δημοσιεύεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Ἀποστόλου Σ. Γεωργιάδη «Ἡ θεωρία τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Δημητρίου Παππούλια καὶ Νικολάου Πανταζοπούλου».

III. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκριθέντος ὑπὸ τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς (Συνεδρία τῆς 17.9.2009) ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου ὑπὸ τὸν τίτλο «Codex Vaticanus Graecus 2639» ὀλοκληρώνεται ἡ δεύτερη ἀντιπαραβολὴ τοῦ χειρογράφου καὶ ἡ κατάρτιση εἰσαγωγῆς καὶ εὐρετηρίων τοῦ ἐν λόγῳ κώδικα, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς λίγους ἑλληνογλωσσους νομικοὺς κώδικες τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ποὺ φυλάσσονται στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη. Ἡ ἔκδοση, ἡ ὁποία προετοιμάζεται ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια τοῦ ΚΕΙΕΔ κα Δῆμητρα Καραμπούλα, σὲ συνεργασία μὲ τὸν πρῶην Διευθύνοντα τοῦ Κέντρου κ. Γεώργιο Ροδολάκη, ἀναμένεται ἐντὸς τοῦ ἔτους 2012 (γιὰ τὸ περιεχόμενο βλ. καὶ κατωτέρω ὑπὸ V.2).

IV. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκριθέντος ὑπὸ τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς (Συνεδρία τῆς 9.11.2010) συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἑλληνοφῶνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν» ἔχει ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου, παλαιογράφο κα Δόμνα Ἰορδανίδου, ἡ μεταγραφή καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα, τῆς ἑλληνορθόδοξης μονῆς τῆς Νέας Ὁδηγητρίας τοῦ Πατρὸς (S. Maria de Patiro), ἡ ὁποία ἔδρασε ὡς πολιτιστικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς τῆς Καλαβρίας (Rossano) ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.

Στην προετοιμαζόμενη έκδοση, στην οποία θα συμμετάσχουν και οι έρευνητές του Κέντρου Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη και Ιωάννης Χατζάκης, θα προηγηθεί έκτεταμένη *Εισαγωγή* όπου θα εκτεθεί ή νομική πρακτική καθώς και ο ιστορικός και οικονομικός ρόλος της Μονής του Πατρός στην Κάτω Ίταλία κατά την περίοδο των ετών 1111-1510.

V. "Όσον αφορά στις κατ' ιδίαν επιστημονικές δραστηριότητες της Διευθύντριας και των ερευνητών του ΚΕΙΕΔ κατά το διαρρευσαν έτος 2011 αναφέρονται τα ακόλουθα:

1. Η Διευθύντρια του ΚΕΙΕΔ κα Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη δημοσίευσε στη σειρά Πραγματεΐα της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 63, μαζί με τους ερευνητές του ΚΕΙΕΔ κ. Ηλία Αρναούτογλου και Ιωάννη Χατζάκη, το έργο *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Έλληνικά Κείμενα*, Αθήναι 2011 (σελίδες 726). Είχε την επιστημονική επίμελεια της εκδόσεως του άνωτέρω τόμου καθώς και την επίμελεια της εκδόσεως των δύο τόμων που εξέδόθησαν κατά το έτος 2011 στη σειρά των Παραρτημάτων της Έπετηρίδος του ΚΕΙΕΔ κατά το έτος 2011 (βλ. άνωτέρω υπό Ι). Έπιπροσθέτως, κατά το ίδιο έτος, ή κα Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη ολοκλήρωσε τη συγγραφή της Εισαγωγής στον τόμο του *Περιγράμματος*, επιμελήθηκε της μεταφράσεως του κειμένου της στην άγγλική γλώσσα και κατήρτισε τον πρόλογο στην έκδοση του έργου της Όμοτίμου Καθηγήτριας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Δέσποινας-Ειρήνης Τσούρκα-Παπαστάθη *Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 17ος-18ος αι. Πηγές του δικαίου και των θεσμών του άπόδημου ελληνισμού*. Συνεχίζει την επίμελεια της εκδόσεως του 43ου τόμου της Έπετηρίδος του ΚΕΙΕΔ, ή οποία εύρίσκεται στο στάδιο της τελικής διορθώσεως των τυπογραφικών δοκιμών. Έπιμελείται της συγκεντρώσεως των επιστημονικών εργασιών οι οποίες πρόκειται να συμπεριληφθούν στην ύλη του 44ου τόμου της Έπετηρίδος του ΚΕΙΕΔ (2012) και καταρτίζει τις σχετικές εισηγήσεις για την έγκριση της δημοσίευσης των άνωτέρω μελετών άπό την Έφορευτική Έπιτροπή του Κέντρου.

Έπιπροσθέτως, κατά το ίδιο έτος ή Διευθύντρια του Κέντρου δημοσίευσε μελέτη με τίτλο «La promesse inaccomplie de liberalité envers la cité comme catégorie particulière de dette publique pendant la période romano-byzantine», στον Τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω, Νόμος 13*, 2010, σελ. 349-371. Υπέβαλε προς δημοσίευση μελέτη με θέμα «Όντα contra naturam

καὶ prodigiosa que Graeci φαντάσματα vocant (D.50.16.38)» (22 σελ.), στὸν *Τμητικὸ Τόμο Καθηγητοῦ Σπ. Τρωιάνου*. Συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις: α) Στὴν ἸΔ' Συνάντηση Ἑλλήνων Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνῆ, 5-6 Νοεμβρίου 2011) μὲ θέμα: «Ὑπερφυσικά καὶ παρὰ φύσιν ὄντα. Οἱ διακεκριμένες κατηγορίες τεράτων σὲ σχόλιο τοῦ Οὐλπιανοῦ στὸ πραιτωρικό ἥδικτο», β) Στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μὲ θέμα: «Στοιχεῖα ἐλληνικῶν ἐπιδράσεων στὰ λατινικὰ κείμενα τοῦ Corpus Juris Civilis» καὶ γ) Στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τοῦ Τομέα Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Προξενηταί», προξενητικά καὶ «ἐρμηνευτικά» αὐτῶν. Διαμεσολαβήσεις στὴ σύναψη θεμιτῶν συμφώνων κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴ περίοδο».

2. Ἡ ἐρευνήτρια κα Δήμητρα Π. Καραμπούλα (Α' Βαθμίδα) ὀλοκλήρωσε πλήρως τὶς ἐργασίες τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν ἐγγράφων τοῦ κώδικα Vaticanus Graecus 2639 μὲ τὰ ἕως σήμερα δημοσιευθέντα ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ προέκυψε τὸ ἀνέκδοτο τῶν πηγῶν τοῦ συγκεκριμένου κώδικα. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν πρώην Διευθύνοντα τοῦ Κέντρου, ἐρευνητὴ Α' Βαθμίδας, κ. Γεώργιο Ροδολάκη ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ πρώτη ἀντιπαραβολὴ τῶν χειρογράφων μὲ τὸ ἤδη μεταγεγραμμένο κείμενο, ἐνῶ σὲ ἐξέλιξη βρίσκεται μία δευτέρη ἀντιπαραβολὴ καὶ ἡ σύνταξη τῶν εὐρετηρίων. Ὁ Codex Vaticanus Graecus 2639 περιλαμβάνει συνολικὰ 155 νοταριακὰς πράξεις τῶν ἐτῶν 1700-1799 καὶ 1472-1598. Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν πράξεων, ἡ ἀναφορὰ ὀνομάτων πολλῶν γνωστῶν νοταρίων τῆς νήσου καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει νομικὰ ἔγγραφα δύο διαφορετικῶν χρονικῶν περιόδων —δηλαδὴ τοῦ 15ου-16ου αἰώνα (ἔτη 1472-1598, πράξεις/ἔγγραφα 104-155) καὶ τοῦ 18ου αἰώνα (ἔτη 1700-1799, πράξεις/ἔγγραφα 1-103)— παρέχει τὴ δυνατότητα στὸν ἐρευνητὴ νὰ ἀντιπαραβάλλει τὰ ἔγγραφα, νὰ παρακολουθήσει τὶς μεταβολές τοῦ δικαίου ποὺ ἐπῆλθαν τὶς δεδομένες χρονικὲς περιόδους ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ τυχὸν ὑπέστη τὸ δίκαιο αὐτό. Παράλληλα ὁ ἐν λόγῳ κώδικας περιέχει πλῆθος ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς νήσου.

Ἐπιπροσθέτως κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἡ ἀνωτέρω ἐρευνήτρια ὑπέβαλε πρὸς δημοσίευση τὶς παρακάτω μελέτες:

α) «Von Diokletian zu Justinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen» (περὶ τὶς 400 σελ.) (ἀρχικὸς τίτλος

«Prolegomena zu einer Unteruchung der Koinzidenzen in der Rechtsentwicklung zwischen Diokletian und Justinian. Gegensätze und Parallelen. Vom Rechtsstaat zum Fürsorgestaat: Von einem Staat, der sich auf Gesetze gründet, und einen Staat der den Fürsorgegedanken in den Staatszwecken zu verwirklichen trachtet»). Τὸ ἔργο ἔχει δοθεῖ πρὸς δημοσίευση στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο W. De Gruyter, β) «sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur» (43 σελ.), ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα*, καὶ γ) «Πλατωνικὲς καὶ Ἀριστοτελικὲς ἰδέες στὴ διαμόρφωση πολιτικῶν ἀντιλήψεων κατὰ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητα καὶ τὸ Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸν» (36 σελ.), ὑπὸ δημοσίευση στὸν *Τιμητικὸ Τόμο Εὐ. Χρυσσοῦ*. Τέλος ἡ ἴδια ἐρευνήτρια ἐκπονεῖ μελέτη με τίτλο «Legum et morum cura». Ἐξέλεξε μίας δικαιοπολιτικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Αὐγούστου ἕως τὸ τέλος τῆς Ὑστερῆς Ἀρχαιότητος» (37 σελ.), τὴν ὁποία πρόκειται νὰ ὑποβάλλει γιὰ δημοσίευση στὴν προσεχῆ *Ἐπετηρίδα τοῦ ΚΕΙΕΔ* (ἀριθ. 44, ἔτους 2012).

3. Ὁ ἐρευνητὴς τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Ἡλίας Ν. Ἀρναούτογλου (Β' Βαθμίδα) δημοσίευσε τὶς ἀκόλουθες ἐπιστημονικὲς ἐργασίες: α) Στὴ σειρὰ τῶν Παραρτημάτων τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τόμ. 42, ἀριθ. 11), σὲ συνεργασία με τοὺς Μ. Sundahl καὶ D. Mirhady, τὴ θεματικὴ βιβλιογραφία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς κλασικῆς περιόδου με τίτλο *A New Working Bibliography of Ancient Greek Law (7th-4th centuries BC)*, Athens 2011, β) Στὴ σειρὰ Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 63, σὲ συνεργασία με τὴν Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη καὶ τὸν Ἰωάννη Χατζζάκη, τὸ ἔργο *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα*, Ἀθήνα 2011, γ) Ἄρθρο με τίτλο «σιδηροκέφαλα ἦτοι ἀθάνατα καὶ ἀδιάφθορα». Οἰκονομικὴ καὶ νομικὴ συνέχεια στὶς συμβάσεις κτηνοληψίας», στὸν Τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκω*, σελ. 103-118, *Θεσσαλονίκη* 2010, δ) Ἄρθρο με τίτλο «Onomastics and law. Dike and -dike names», στὸν τόμο τῶν Catling, R. W. V. καὶ F. Marchand (eds.), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews*, σελ. 582-600, Oxford 2010, ε) Ἄρθρο με τίτλο «Ils étaient dans la ville, mais tout à fait en dehors de la cité'. Status and identity in private religious associations in Hellenistic Athens», στὸν τόμο τῶν van Nijf, O. M. καὶ R. Alston (eds.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*, σελ. 27-48, Leuven 2011, στ) Ἄρθρο με τίτλο «Dispute settlement between poleis-members of the Achaean League. A new source», *Dike* 12-13, (2009-2010) [2011], σελ. 181-201.

Ἐπιπλέον ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ὑπέβαλε πρὸς δημοσίευση: α) Ἄρθρο μὲ τίτλο «Craftsmen Associations in Roman Lydia — a Tale of Two Cities?» στὸ περιοδικὸ *Ancient Society*, 2011, β) Ἄρθρο μὲ τίτλο «Cult Associations and Politics. Worshipping Bendis in Classical and Hellenistic Athens», στὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Private Associations and the Public Sphere in the Ancient World* τοῦ Copenhagen Association Project (Κοπεγχάγη, 8-10 Σεπτεμβρίου 2010), γ) Ἄρθρο μὲ τίτλο «Hierapolis, Saittai, Thyateira and their Craftsmen Associations. A Comparative Analysis», στὰ Πρακτικὰ τοῦ Workshop «Beyond Marginality: Craftsmen, Traders and the Socioeconomic History of Roman Urban Communities» (Wolfson College, Oxford, 21-24 July 2011), δ) Ἄρθρο μὲ τίτλο «Δικαικὲς παρενέργειες ὀλιγανδρίας», στὴν *Ἐπετηρίδα* τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (ἀριθ. 43, ἔτος 2011), ε) Ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸν Σόλωνα στὴν ρωμαϊκὴ Ἔφεσο. Ἡ νομικὴ προστασία τῆς ὑδροδότησης», στὸν *Τιμητικὸ Τόμο Καθηγητοῦ Σπ. Τρωιάνου*. Τέλος ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἡλίας Ἀρναούτογλου συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις: α) στὸ European Science Foundation Exploratory Workshop «Beyond Marginality: Craftsmen, Traders and the Socioeconomic History of Roman Urban Communities» (Wolfson College, Oxford, 21-24 July 2011). Παρουσίαση: «Hierapolis, Saittai, Thyateira and their Craftsmen Associations. A Comparative Analysis», β) στὴν ἸΔ' Συνάντηση Ἑλλήνων Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνὴ, 5-6 Νοεμβρίου 2011) μὲ τίτλο «Κληροδοτήματα καὶ “ιδρύματα” στὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα», γ) στὸ σεμινάριο Ἱστορίας δικαίου τοῦ τομέα Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Ἐπίσκεψις Πανδέκτου 47.22.4. Ἡ ἐλληνικὴ διάταξη», δ) στὸ σεμινάριο στὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας μὲ θέμα «Ἀνθρωπωνύμια καὶ δίκαιο. Ἀνθρωπωνύμια σὲ -θέμις, -δίκη/-ος». Τροποποίησε καὶ ἐνημέρωσε τὸν ἀφιερωμένον στὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου δικτυακὸ τόπον, <http://sites.google.com/site/postbyz> καὶ ἐνημέρωσε τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀφιερωμένου στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ δίκαια μέχρι καὶ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. δικτυακοῦ τόπου, NOMOI www.sfu.ca/nomoi.

4. Ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἰωάννης Χατζάκης (Γ' Βαθμίδα) δημοσίευσε: α) Στὴ σειρά Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 63, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διευθύντρια τοῦ ΚΕΙΕΔ κα Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη καὶ τὸν ἐρευνητὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Ἡλία Ἀρναούτογλου, τὸ *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα*, Ἀθῆναι 2011, β) Ἄρθρο μὲ θέμα:

«Τὰ “βρετὰ” παιδιὰ. Οἱ ἰδιαιτέρως διαστάσεις τοῦ φαινομένου τῆς ἔκθεσης βρεφῶν στὴ βενετικὴ Κύπρῳ», στὸν Τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ*, *Νόμος 13*, 2010, σελ. 485-503, γ) Ἄρθρο μὲ θέμα: «Ἰσοθετημένα καὶ “ἀναθρεπτά” παιδιὰ. Ὁ νομικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς στὴν κοινωνία τῆς βενετικῆς Κρήτης», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου 42*, 2010, σελ. 147-180. Ἐπιπροσθέτως ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ὑπέβαλε πρὸς δημοσίευση: α) Στὴ σειρὰ Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ ἔργο *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Τὰ λατινικά, ἰταλικά καὶ γαλλικά κείμενα* (τὸ ἔργο βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς δεύτερης διόρθωσης τῶν τυπογραφικῶν δοκιμιῶν), β) Ἄρθρο μὲ θέμα: «Ἐννομες σχέσεις μεταξύ ἀδελφῶν στὴν Κρήτη τῆς Βενετοκρατίας», στὴν *Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (ἀριθ. 43, ἔτος 2011), γ) Ἄρθρο μὲ θέμα: «Μαθητεῖες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη» πρὸς δημοσίευση στὸν *Τιμητικὸ Τόμο Καθηγητοῦ Σπ. Τρωιάνου*. Τέλος ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς συμμετεῖχε μὲ ἀνακοίνωση: α) στὴν ΙΔ' Συνάντηση Ἑλλήνων Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνῆ, 5-6 Νοεμβρίου 2011). Ἀνακοίνωση μὲ θέμα: «Μαθητεῖες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», β) στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Παρατηρήσεις στὸ δίκαιο τῆς πρώιμης βενετικῆς Κρήτης μὲ ἀφορμὴ τὸν θεσμὸ τῶν “ἐλλήνων νοταρίων”» (Φεβρουάριος 2011), γ) στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μὲ θέμα: «Τὸ δίκαιο στὶς λατινοκρατούμενες περιοχὲς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ προβλήματα συγκρότησης τοῦ Περιγράμματος τῶν δικαϊκῶν πηγῶν τῆς περιόδου» (Ἰανουάριος 2011).

[**Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη**]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΕΦ

1. E. Moutsopoulos, *Le problème de l'imaginaire chez Plotin*, Athènes, Académie d'Athènes, 2011, σσ. 116, ISBN 978-960-404-209-8

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος μιᾶς σύνθετης μελέτης πού ἐρευνᾷ τὴν ἔννοια τοῦ φανταστικοῦ στὴ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐστιάζει στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Πλωτίνου. Ἡδη ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχαν δεῖξει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ὑπερ-νοητικὲς λειτουργίες τῆς φαντασίας καὶ οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ σὲ ἐκτεταμένους μελέτες τους. Ἡ ἔκδοση πρόκειται νὰ συμπληρωθεῖ μὲ ἓναν δεῦτερο τόμο, ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τὴν ἔννοια τοῦ φανταστικοῦ παρὰ Πρόκλῳ καὶ στόχος τῆς εἶναι νὰ φωτίσει στοιχεῖα καὶ δεδομένα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ καιρὸ ἀρνησθέντα, ἢ παρερμηνευμένα, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων φιλοσοφικῶν τάσεων καὶ προσεγγίσεων.

2. *Ordre et Liberté: L'univers cosmique et humain, Actes du XIXe Congrès "Cosmos et philosophie"*, Athènes, 5-7 octobre 2010, publiés avec le concours de l'Académie d'Athènes et de l'Université d'Athènes, 2011, σσ. 198, ISBN 978-960-85223-4-3

Πρόκειται γιὰ τὰ Πρακτικὰ τοῦ XIXου Διεθνoῦς Συνεδρίου *Κόσμος καὶ Φιλοσοφία* μὲ εἰδικὴ θεματικὴ *Τάξη καὶ Ἐλευθερία: Τὸ κοσμικὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο σύμπαν*, πού πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν περίοδο 5-7 Ὀκτωβρίου 2010. Ὁ τόμος τῶν Πρακτικῶν, πού ἐξεδόθησαν μὲ τὴν εὐγενικὴ χορηγία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ 2011, περιλαμβάνει 31 πρωτότυπες ἀνακοινώσεις στὴν ἀγγλικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα.

3. *Φιλοσοφία*, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 41, 2011, σσ. 357, ISSN 1105-21-20

Ὁ τόμος 41 τῆς Ἐπετηρίδος *Φιλοσοφία* περιλαμβάνει τρεῖς εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες. Ἡ πρώτη ἐνότητα, ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Γενικὴ φιλοσοφία*, καλύπτει ζητήματα γενικώτερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ περιλαμβάνει 4 ἄρθρα (3 στὴ γαλλικὴ καὶ 1 στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα). Ἡ δεῦτερη θεματικὴ ἐνότητα, ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, περιλαμβάνει 17 ἄρθρα σὲ ἑλληνικὴ, γαλλικὴ, ἀγγλικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα πού ἐστιάζονται σὲ ζητήματα οὐσιώδη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς διανόησης ἀλλὰ καὶ νεώτερον διανοητῶν τοῦ δυτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ ὑπὸ τὴν εὐρύτερη ἱστορικὴ ἐποψὴ τῆς συστηματικῆς

φιλοσοφίας ἐνώ ἡ τρίτη ἐνότητα, σταθερὴ σὲ ὅλους τοὺς τόμους, μὲ τὸν τίτλο *Ἀνακοινώσεις, φιλοξενεῖ* 8 ἀνακοινώσεις, φιλοσοφικοῦ ἀσφαλῶς περιεχομένου, σὲ ἑλληνικὴ, ἀγγλική, γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα, καλύπτοντας ποικίλους τομεῖς φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ.

4. Δημητρίου Κυδῶνη, *Θωμᾶ Ἀκινάτου: Σούμμα Θεολογική. Ἐξελληνισθεῖσα*, τόμος 19ος, Ἀθῆναι 2011, σσ. 356, ISBN 978-960-85441-5-4

Πρόκειται γιὰ τὸν 19ο τόμο τῆς ὑπὸ τοῦ Δ. Κυδῶνη μετάφρασης τῆς *Summa Theologica* τοῦ Θ. Ἀκινάτη, καὶ ἐντάσσεται στὴ σειρὰ *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*. Ὁ τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει τὶς θέσεις τοῦ Ἀκινάτη ὡς πρὸς τὴ θρησκεία καὶ τὴ λατρεία ποὺ θεμελιώνονται ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, τῶν Πατέρων τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνώ καὶ ἐπισημαίνονται πολλαπλῆς ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ ἔκδοσις ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν τὴν λατινικὴν κείμενο ἐξ οὗ καὶ πραγματοποιήθηκε ὁ ἔλεγχος τῆς μετάφρασης. Διευθυντὴς τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος, τοῦ ὁποίου τὰ πορίσματα ἀποτελοῦν καὶ τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσις, ἀλλὰ καὶ τῆς σειρᾶς *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* εἶναι ὁ Ἐπόπτης τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ε. Μουτσόπουλος. Τὴ διαχείριση τοῦ προγράμματος ἀνέλαβε ἡ Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

5. *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία — The Notion of Citizenship in Greek Philosophy*, Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας, Ἀλεξάνδρεια, 4-6 Μαρτίου 2010 — *Proceedings of the 2nd International Conference of Philosophy, Alexandria, March 4-6 2010*, Ε. Μουτσόπουλος καὶ Μ. Protopapas-Marneli (eds.), Ἀθῆναι 2011, σσ. 212, ISBN 978-960-404-183-1

Ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς πόλεως κράτους ἕως τὶς σύγχρονες δημοκρατίες καὶ τὴν παγκοσμιοποίησι τῆς πολιτικῆς ζωῆς σὲ καίριες ἐκφάνσεις τῆς, ἡ ἀνάγκη ἐπανεξέτασης τῶν ζητημάτων ποὺ ἄπτονται τῶν θεσμῶν καὶ λειτουργιῶν τῶν δημοκρατικῶν πολιτειῶν, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐρευνῶν τῶν μελετητῶν, ἀρχαίων, μεταγενέστερων καὶ σύγχρονων, καθίσταται ἐπιτακτικὴ. Τὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀνέλαβε τὸ 2010 τὴν πρωτοβουλία, στὸ πλαίσιο τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου ποὺ συνδιωργάνωσε μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας καὶ μὲ χορηγοὺς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζα, τὴν Κτηματικὴ Ἐταιρεία τοῦ Δημοσίου καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, νὰ θέσει ὡς θεματικὴ του τὴν ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Στὸν τόμο τῶν *Πρακτικῶν* αὐτοῦ τοῦ Συνεδρίου περιλαμβάνονται οἱ ἐπίσημοι χαιρετισμοὶ καὶ οἱ ἀνακοινώσεις τῶν ἐξῆς διακεκριμένων Συνέδρων καὶ Ὁμιλητῶν:

- Χαιρετισμός από την Α.Θ.Μ. τὸν Πάπαν καὶ Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας καὶ Πάσης Ἀφρικῆς κ.κ. ΘΕΟΔΩΡΟΝ Β΄
- Χαιρετισμός ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟ, Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
- Χαιρετισμός ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟ: Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτου καὶ ἰδίᾳ κατ' Ἀριστοτέλη
- Χαιρετισμός ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Εὐάγγελο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ: L'idée d'excellence du citoyen dans la tradition philosophique
- Χαιρετισμός ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Πάνο ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ: Ἡ ἔννοια τοῦ τεχνολογικὰ καλωδιωμένου πολίτη στὴν ὑπερφίαλη κοινωνία μας
- Ἀγαμέμνων ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Προϊστάμενος Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ ΜΙΕΤ: The Patriarchal Library of Alexandria and the Presence of Aristotle in it
- Christopher ROWE, Professor, Durham University: Socratic Citizenship
- Gilbert ROMÉYER DHERBEY, Professeur Émérite, Université Paris IV-Sorbonne: La citoyenne grecque de l'utopie (sur une rencontre d'Aristophane et de Platon)
- Aldo BRANCACCI, Professeur, Università Tor Vergata, Roma: Loi et citoyen chez Protagoras
- Gerhard SEEL, Professor, University of Bern: The Citizen is a Ruler
- Michèle BROZE, Professeur, Université Libre, Bruxelles: Platon et la mise en scène égyptienne: éléments de politique
- Baudouin DECHARNEUX, Membre de l'Académie Royale, Belgique: Philon d'Alexandrie et la philosophie politique impériale
- Lambros COULOUBARITSIS, Professeur Émérite, Université Libre, Bruxelles, Membre de l'Académie Royale de Belgique, Membre Associé de l'Académie d'Athènes: La philosophie politique de l'empereur Julien et son influence sur le christianisme
- Εὐάγγελος ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ: Le modèle damonien d'égalité et d'excellence civique et son interprétation chez Proclus
- Fran O'ROURKE, Professor, University College, Dublin: L'anthropologie politique d'Aristote
- Hoda EL KHOULI, Professor, University of Cairo: The Spartan Citizen in Plato's Laws
- Τερέζα ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑΑ, Ὁμότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Allocation de Clôture du Congrès.

6. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Στά Ίχνη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων*, Ἀθήναι 2011, σσ. 284, ISBN 978-960-404-182-4

Στὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Ὁμοτίμου Καθηγήτριας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά διερευνῶνται σημαντικὰ ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἀφοροῦν στὸν στοχασμὸ τῶν Προσωκρατικῶν, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Σκεπτικῶν, ἐνῶ παράλληλα προσεγγίζεται ἡ ἀνάγκωσή του ἀπὸ σύγχρονους διανοητὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὅπως ὁ Kierkegaard καὶ ὁ Heidegger. Ἡ ἐκδόση ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ συλλογὴ 14 ἄρθρων τῆς συγγραφέως ποὺ καλύπτουν εὐρύτατο καὶ ἐνδιαφέρον φάσμα φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΕΦ

1. Τὸ τακτικὸ Σεμινάριο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας πραγματοποιήθηκε καὶ τὸ 2011, ἅπαξ τοῦ μηνός, κατὰ κανόνα τὴ δεύτερη Τετάρτη κάθε μῆνα καὶ κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ Ὀκτώβριο ἕως καὶ Ἰούνιο. Στὸ Σεμινάριο τῆς περιόδου Ἰανουαρίου-Ἰουνίου 2011 ἐδόθησαν ὀκτὼ τακτικὲς καὶ δύο ἑκτακτες διαλέξεις ἀπὸ διακεκριμένους Ἑλλήνες καὶ ξένους προσκεκλημένους ὁμιλητὲς, Καθηγητὲς ἐλληνικῶν Πανεπιστημίων ἀλλὰ καὶ ξένων Πανεπιστημίων καὶ Ἀκαδημιῶν:

Τετάρτη 19/01/2011: Ὁμιλητῆς: Δρ Γ. Λέκκας. Θέμα: *Μιὰ ἀντιστροφή τῆς φορᾶς τῆς πλατωνικῆς ἀνάμνησης στὴν 49η πλωτικὴ πραγματεία.*

Τετάρτη 26/01/2011, 16/02/2011 καὶ 23/02/2011: Στὸ πλαίσιο τοῦ Σεμιναρίου Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, διωργάνωσε τρεῖς ἑκτακτες συναντήσεις μὲ θέμα τὸν *Γοργία* τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁμιλητὴ τὸν Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κέμπριτζ καὶ Πρόεδρο τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Malcolm Schofield, στὴ Βρετανικὴ Σχολὴ καὶ στὸν χῶρο τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης Ε. Λαμπρίδη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τετάρτη 02/02/2011: Ὁμιλητῆς: Λάμπρος Κουλουμπαρίτσας, Ὁμότιμος Καθηγητῆς (Université Libre de Bruxelles), Μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Θέμα: *Μῦθος, Θρησκεία καὶ Φιλοσοφία στὸν Πάπυρο τοῦ Δεοβενίου.*

Τετάρτη 09/03/2011: Ὁμιλητῆς: Σπυρίδων Τέγος, Λέκτωρ Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Κρήτης. Θέμα: *Ὁ Ἐπίκουρος στὴ σκέψη τοῦ Adam Smith.*

Τετάρτη 30/03/2011: Όμιλητής: Παντελής Μπασάκος, Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Έπιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Θέμα: *Η ρητορική του Αριστοτέλη στη μετάφραση του Th. Hobbes.*

Τετάρτη 06/04/2011: Όμιλητής: Aldo Brancacci, Καθηγητής Αρχαίας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Ρώμης, Tor Vergata. Θέμα: *Ο Αριστοτέλης αναγνώστης του Πλάτωνος. Μ. τ. Φ., Η' 3.* Η διάλεξη έγινε στη γαλλική γλώσσα και το κείμενο της ανακοίνωσης διενεμήθη σε ελληνική μετάφραση.

Τετάρτη 27/04/2011: Όμιλητής: John Cooper, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Princeton. Θέμα: *Σημειώσεις για την αριστοτελική θεωρία της εθικής των ενεργούντων προσώπων.*

Τετάρτη 25/5/2011: Όμιλητής: Νικόλαος Ψαρρός, Καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Λειψίγ. Θέμα: *Η έννοια της πράξης στον Πλάτωνα.*

Τετάρτη 01/06/2011: Όμιλητής: Κώστας Ν. Πετρόπουλος. Θέμα: *Από τον Αμμόνιο Ερμείου — Υπόμνημα εις τὸ Περί ἑρμηνείας τοῦ Αριστοτέλους (Απόσπασμα 142.1-143.6).*

Η έναρξη του Σεμιναρίου για τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2011-2012 πραγματοποιήθηκε ἤδη τὴν Τετάρτη 12 Ὀκτωβρίου 2011, με ὁμιλητὴ τὸν Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Ἰωάννη Πρελορέντζο καὶ θέμα: *Η παρουσία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bergson στὴν ἑλληνικὴ διανόηση.*

Τὴν Τετάρτη 23 Νοεμβρίου 2011 στὴ Βιβλιοθήκη Ε. Λαμπρίδη καὶ τὴν Πέμπτη 24 Νοεμβρίου 2011 στὴν Βρετανικὴ Σχολὴ ἐδόθησαν δύο διαλέξεις τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge Malcolm Schofield με γενικὸ θέμα *Music and the Ideal Life* ἡ πρώτη με ἀναφορὰ στὸ Β' Βιβλίον τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος, καὶ ἡ δευτέρη στὸ 8ο Βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Αριστοτέλους.

Τὴν Τετάρτη 14 Δεκεμβρίου 2011 πραγματοποιήθηκε ἡ διάλεξη τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Université Libre de Bruxelles καὶ Μέλους τῆς Académie Royale de Belgique, Baudouin Decharneux με θέμα: *Les mystères selon Philon d'Alexandrie.*

2. Τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὀργάνωσε καὶ πραγματοποιοῖ στὴν Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων» — Ι. Ν. Θεοδορακόπουλου, στὴν Μαγούλα Σπάρτης, τὸ Γ' Διεθνὲς Συνέδριο

Φιλοσοφίας, Πλάτων, Ποιητής και Φιλόσοφος — Πλατωνικοί διάλογοι, εις μνήμην τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν I. N. Θεοδωρακόπουλου, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 30ετίας ἀπὸ τὸν θάνατό του. Τὸ συνέδριο πραγματοποιήθηκε ἀπὸ 26 ἕως 29 Μαΐου 2011, μὲ προσκεκλημένους εἴκοσι ἕναν Ἕλληνας καὶ ξένους ὁμιλητές:

Κωνσταντῖνος I. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀκαδημαϊκός: Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Εὐάγγελος ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀκαδημαϊκός: (A) Jean Théodoracopoulos: tel que je l'ai vécu καὶ (B) Rénélations du mythe du *Phèdre*.

Λίνος ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Πρῶτος Διευθυντῆς ΚΕΕΦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ὁ πλατωνικὸς Φαῖδρος καὶ ὁ Θεαίτητος κατὰ τὸν I. N. Θεοδωρακόπουλο.

Μαρία ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ, Διευθύντρια ΚΕΕΦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ἡ διαχρονικότητα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου ὡς πρὸς τὴν παιδεία καὶ τὴ γλώσσα.

Μυρτώ ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ, Ὁμότιμος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: Ὁ Σωκράτης τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου.

Ἀπόστολος ΣΤΑΒΕΛΑΣ, Ἐρευνητῆς ΚΕΕΦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ἡ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσας στὸν στοχασμὸ τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου.

Εἰρήνη ΣΒΙΤΖΟΥ, Ἐκπαιδευτικός — Ὑποψήφια δρ φιλοσοφίας: Νεοελληνικὲς ἀναγνώσεις τοῦ πλατωνικοῦ *Γοργία* κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα: ἡ προσέγγιση τοῦ Γ. Μιστριώτη καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου.

Νικόλαος ΚΟΥΦΟΣ, Ἐκπαιδευτικός — Συγγραφέας: Ὁ Βασσαράς: ἡ γενέτειρα τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Malcolm SCHOFIELD, Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Cambridge: Why and when did Plato write narrated dialogues?

Aldo BRANCACCI, Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Tor Vergata: La représentation d'Hippias dans le *Protagoras*.

Νίκος ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Πατρῶν: Ὡσερ ποιητῆς ὑποκριτῆ. The tragedy of the frustrated philosopher-poets in Plato's *Charmides*.

Monique DIXSAUT, Ἐπίτιμος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Σορβόννης, Paris I: Donner à voir: fonction et sens des mythes platoniciens.

Ἰωάννης ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: Philosophizing in the «Gardens of Adonis»? Plato on the Written and Spoken Word.

Rachel BARNEI, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Toronto: Plato the Protagorean.

Χλόη ΜΠΑΛΛΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης: Revisiting Plato's attack on Polus.

Άννα ΤΑΤΣΗ, Έκπαιδευτικός — Δρ κλασικής φιλολογίας: Plato's Rhetorical Technique in Book 1 of the *Republic*.

Denis O'BRIEN, Διευθυντής έρευνών στο CNRS, Paris: Forms and Concepts.

Δούκας ΚΑΠΑΝΤΑΗΣ, Έρευνήτης ΚΕΕΦ Ακαδημίας Αθηνών: Le paradoxe de Russell et l'idée de l'Autre dans le *Sophiste* de Platon.

Κική ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ, Όμότιμη Καθηγήτρια Ίονίου Πανεπιστημίου: Ό Πλάτων, τó «χρυσό» παρελθόν και τó «σιδερένιο» παρόν: *Νόμοι Γ'*, 677-702.

Ίωάννης ΤΑΪΦΑΚΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κύπρου: Μεταβολή πολιτειών. Έπιστάσεις τού Κικέρωνος στην *Πολιτεία* τού Πλάτωνος.

Λίνος ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Πρώτος Διευθυντής ΚΕΕΦ Ακαδημίας Αθηνών: Τά σχόλια τού Πρόκλου και τού Παχυμέρη στον *Παρμενίδη* τού Πλάτωνος.

Άθηνά ΜΠΑΖΟΥ, Έρευνήτρια ΚΕΕΛΓ Ακαδημίας Αθηνών: Τά άποδιδόμενα στον Πλάτωνα έπιγράμματα — Παράδοση, πατρότητα, έρμηνεία.

Τά *Πρακτικά* τού Συνεδρίου τελούν ήδη υπό έκδοσιν.

3. Η Βιβλιοθήκη τού Κέντρου Έρεύνης τής Έλληνικής Φιλοσοφίας ολοκλήρωσε τήν αναδιοργάνωση και καταγραφή τών τίτλων της και εμπλουτίστηκε με 94 νέους τίτλους βιβλίων. Συνεχίζει έτσι, με τή χρηστικότητα και τήν ενημέρωσή της, νά αποτελεί σημαντική βοήθεια για φοιτητές, μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες, έρευνήτες και καθηγητές Πανεπιστημίων, άναφορικώς πρòς τή φιλοσοφία.

4. Κατόπιν αίτήσεως τού Τμήματος Έλληνικών Σπουδών τού Πανεπιστημίου τού Harvard, έγκρίθηκε ή συνεργασία τού Κέντρου Φιλοσοφίας με τó άνωτέρω Τμήμα τού συγκεκριμένου Πανεπιστημίου τών ΗΠΑ. Τò γεγονός αυτό θά δώσει τήν εύκαιρία στα δύο Άνώτατα Ίδρύματα νά συνεργασθούν για τήν προώθηση τριών στόχων:

α) τήν περαιτέρω διάδοση τών ελληνικών σπουδών στις Ήνωμένες Πολιτείες τής Άμερικης,

β) τήν άνταλλαγή έρευνητικών πορισμάτων από τούς δύο αυτούς φορείς έρευνας και μελέτης και

γ) τήν από κοινού άνάλυση μελλοντικών έρευνητικών προγραμμάτων που θά άφορούν τήν άρχαία ελληνική φιλοσοφία και γραμματεία.

Έτσι, τὸ Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας συνεργάζεται πλέον μὲ τρία σημαντικὰ Κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν συνεργασία του καὶ μὲ τὸ CNRS τῆς Γαλλίας καὶ τὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία Eleatica γιὰ τὴν προώθηση τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας.

5. Συνεχίσθηκε ἡ συνεργασία σὲ ἐπιστημονικὸ ἐρευνητικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καθὼς, ὅπως καθίσταται ἐμφανὲς καὶ ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα τῶν μηνιαίων Σεμιναρίων τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖο ἀναλυτικῶς παρετέθη ἀνωτέρω, ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Σχολῆς καὶ Πρόεδρος τῶν Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, Malcolm Schofield, συμμετέχει ἐνεργῶς καὶ συστηματικῶς στὴ διεξαγωγὴ τῶν Σεμιναρίων μὲ σειρά φιλοσοφικῶν διαλέξεων. Οἱ διαλέξεις, ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων, πραγματοποιοῦνται στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη Ε. Λαμπρίδη ἢ/καὶ στὸν χῶρο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Παράλληλα, καταβάλλονται προσπάθειες ὥστε ἡ συνεργασία τῶν δύο αὐτῶν φορέων, τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, νὰ διευρυνθεῖ σὲ κάθε δυνατὸ ἐπίπεδο (ἐκπόνηση ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, μελετῶν, διεξαγωγὴ συνεδρίων κ.λπ.).

6. Βαίνει πρὸς ὀλοκλήρωση τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα μὲ θέμα «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεώτερους σχολιαστὲς τους μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰῶνα» καί, τέλος,

7. Ἐκκινήθη, ἤδη, τὸ νέο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου μὲ γενικώτερη θεματικὴ «Ἡ ὑποδοχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους φιλοσόφους ἕως καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα».

8. Ἐπίσης ἡ Διευθύντρια καὶ οἱ Ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετέσχον σὲ Ἡμερίδες, Συνέδρια καὶ Διαλέξεις στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἐρευνητικῶν ἀναγκῶν τοῦ Κέντρου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ

Ἐρευνητικὲς Δραστηριότητες

ΓΑΛΗΝΟΥ, *Περὶ Δογμάτων Πλάτωνος καὶ Ἐπικράτους*. Ἡ μελέτη, 30 περίπου σελίδων, βαίνει πρὸς ὀλοκλήρωση καὶ πρόκειται νὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεώτερους σχολιαστὲς τους μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰῶνα».

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στήν ἀνάγνωση χειρογράφων σχετικῶν μέ τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, *Περὶ Δογμάτων Πλάτωνος καὶ Ἱπποκράτους*, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔργα Γάλλων στοχαστῶν τοῦ 16ου-17ου αἰώνα, τὰ ὅποια ἔχουν μεγάλη ἐπιστημονικὴ σημασία διότι προσεγγίζουν πτυχές τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ Γαληνοῦ ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσοφικῆς, μέ ἔμφαση στὴ Στωικὴ φιλοσοφία, ἰδιαίτερώς τῆς πραγματείας *Περὶ Παθῶν* τοῦ Χρυσίππου.

Ἄρθρα σὲ Συλλογικοὺς Τόμους καὶ Περιοδικὰ

- M. PROTOPAPAS-MARNELI, De la diversité des langues (grec et latin) à la diversité de signification: des Stoïciens à Cicéron, *Terminologie (II): comparaisons, transferts, (in)traductions*, J.-J. Briu ἐπιμ., Paris, Peter Lang, 2011, σσ. 103-114.
- M. PROTOPAPAS-MARNELI, La notion stoïcienne du «chaînon». Le cas d'Ériphyle. A propos du cratère d'Amphiaraios (Berl. Staatl., Mus. F. 1655), *Rivista di Filosofia Neoscolastica*, t. 102, Ott.-Dic. 2010, σσ. 555-567.
- M. PROTOPAPAS-MARNELI, Freedom and Intentionality according to the Stoics, *News and Views*, vol. 2, n. 3 (27), 2010, σσ. 87-96.
- M. PROTOPAPAS-MARNELI, Attività editorili e altre attività scientifiche del Centro di Filosofia Greca dell'Accademia di Atene, *Archai (Ἀρχαί) Revista de Estudos sobre as Origens do Pensamento Ocidental*, τεῦχ. 7, Ἰούλιος 2011, σσ. 139-143.

Μέλος Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς Συνεδρίου

Συμμετοχὴ στὴ διοργάνωση τοῦ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ὡς Γραμματεὺς τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς, στὴ Μαγούλα Σπάρτης, 26-29/5/2011 μέ θέμα *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοὶ διάλογοι. Μνήμη Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, 30 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του*, μέ τὴν εὐγενικὴ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Π. Χάρη.

Ἀνακοινώσεις σὲ Συνέδρια

- M. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ, Ἡ διαχρονικότητα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου ὡς πρὸς τὴν παιδεία καὶ τὴ γλῶσσα, Γ' Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοὶ διάλογοι. Μνήμη Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου*. Μαγούλα Σπάρτης, 26-29/5/2011 .
- M. PROTOPAPAS-MARNELI, Quelques considérations sur la constitution platonicienne de la *Politeia* de Platon, VII, *Colloque International, République et Neo-republicanisme*, Porto Πορτογαλίας, 6-7/10/2011.

- M. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ, *Ἡ ἀντίληψη τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς Στωικούς, Πρώτη συνάντηση Φιλοσοφίας στὴ Σύρα. Ἡμερίδα πρὸς τιμὴ τοῦ Εὐάγγελου Ρούσσου, Μελετητῆ τῆς Ἀρχαίας Κοσμολογίας, Σύρος, 29/10/2011.*
- M. PROTOPAPAS-MARNELI, *Risonanze stoiche nell'opera di Proclo, Tutta la Filosofia finisce in Musica, Ἡμερίδα ἀφιερωμένη στὸν Πρόκλο, Milano, 28/11/2011, Università Cattolica del Sacro Cuore.*

Διδασκαλία

La Teologia degli Stoici secondo Cleante. Διδασκαλία δύο ὥρῶν στοὺς προπτυχιακοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης Tor Vergata, στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Ρώμη, 24/10/2011.

Μέλος Τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς καὶ Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς

Μέλος τριμελοῦς συμβουλευτικῆς καὶ ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν παρακολούθηση καὶ κρίση διδακτορικῆς διατριβῆς, μὲ θέμα: «Ὁ Πλούταρχος ὡς πηγὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο ἕως τὸν Σωκράτη τὸν Ἀθηναῖο», στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (ἀρ. συν. 73/24.5.2011).

Ἐπιμέλεια Ἐκδόσεων

- Ἐπετηρίδα *Φιλοσοφία*, 41, 2011 (ἐκτάσεως 357 σελίδων, καὶ σύνταξη περιλήψεων ἀρθρῶν τῆς Ἐπετηρίδος).
- T. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Στὰ ἴχνη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων, Ἀθήναι, Κέντρον Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2011, σσ. 284.*
- Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, E. Μουτσόπουλος – M. Πρωτοπαπαῖ-Μαρνέλη (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Κέντρον Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2011, σσ. 212.

Σεμινάρια Φιλοσοφίας

Διοργάνωση τῶν μνηαίων Σεμιναρίων φιλοσοφίας στὸν χώρῳ τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης E. Λαμπρίδη.

Ἄλλες Ἐπιστημονικὲς Δραστηριότητες

Ἐκπρόσωπος τῆς Ἑταιρείας Π. Κανελλόπουλου καὶ Κ. Τσάτσου γιὰ τὸ Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, 2013.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ

i. Ὁ ἐρευνητὴς Γεώργιος Ἀραμπατζῆς μέχρι τῆς 24 Νοεμβρίου 2011 ἔκανε χρῆση ἐρευνητικῆς ἀδείας, κατὰ τὴν ὁποία, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales, στὸ Παρίσι, πραγματοποίησε ἐρευνα περὶ τῆς ὄντολογίας τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ αὐτὴ ἐργασία, διαπιστώθηκε ἡ στενὴ σχέση τῆς βυζαντινῆς ὄντολογίας μὲ ἀναζητήσεις περὶ τοῦ εἰκονιστικοῦ στοιχείου. Μέρος τῆς ἐρευνας ἐτοιμάζεται γιὰ αὐτοτελεῖ ἔκδοση.

ii. Τὸ ἴδιο διάστημα καὶ σὲ συνάφεια μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐργασία ὁ ἐρευνητὴς παρέδωσε μαθήματα στὸ προαναφερθὲν Κέντρο Βυζαντινῶν Σπουδῶν, μὲ θέμα «Φιλοσοφία τῆς βυζαντινῆς εἰκόνας».

iii. Συνέχεια τῆς ἐρευνας στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΕΦ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὲς. Εἰδικώτερο ἀντικείμενο: Σχόλια τοῦ Ἑρμεία στὸν *Φαῖδρο* τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ σχετικὴ παράδοση. Σχέσεις τῶν σχολίων τοῦ Ἑρμεία πρὸς τὴ σχολὴ τοῦ Σιμπλίκιου καὶ οἱ ἀπηχήσεις τῶν σχολιασμῶν αὐτῶν στοὺς Βυζαντινοὺς καί, ἰδιαίτερα, στὸν Μιχαὴλ Ψελλό. Ἀπὸ τὴν ἐρευνα διαφαίνεται ὅτι ὁ Ψελλὸς εἶχε σαφῆ γνώση τῆς σχολιαστικῆς περὶ τὸν *Φαῖδρο* παράδοσης καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ κείμενά του δύνανται νὰ συμβάλουν στὴ σύγχρονη ἱστορία τῶν σχετικῶν σχολιασμῶν.

iv. Διδασκαλία τοῦ μαθήματος «Ἠθικὴ καὶ Θρησκεία» στὸ μεταπτυχιακὸ πρόγραμμα τοῦ Φιλοσοφικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 2011.

v. Παρουσίαση δέκα δημοσιεύσεων σὲ ἑλληνικὲς καὶ ξένες ἐπιστημονικὲς ἐκδόσεις.

ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΑΝΤΑΗΣ

Διδακτικὸ Ἔργο

Ἀπὸ τῆς 15 Ἰανουαρίου ἕως καὶ τῆς 30 Μαΐου βρισκόταν στὴν Κύπρο, ὡς Ἐπισκέπτης Ἐπικουρὸς Καθηγητὴς στὸ Τμήμα Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου, ὅπου δίδαξε τὰ μαθήματα:

α) Πολιτικὴ καὶ Κοινωνικὴ Φιλοσοφία: κείμενα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ πολιτειολογία (κυρίως ἀπὸ τὴν *Πολιτεία*), καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν Ἀριστοτελικὴ (κυρίως ἀπὸ τὰ *Πολιτικά* καὶ τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*)

β) Μεταφυσικὴ: Ὁ πλατωνικὸς Σοφιστὴς

γ) Ἀρχαία Φιλοσοφία: Διδασκαλία τῆς θεωρίας τῶν Κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη.

Από την 1η Σεπτεμβρίου και μέχρι το τέλος του έτους βρισκόταν επίσης στην Κύπρο, Έπισκέπτης Έπίκουρος Καθηγητής στο ίδιο Τμήμα. Δίδαξε τὰ ἀντικείμενα:

α) Έπιστημολογία: *Ο Μένων* του Πλάτωνος

β) Φιλοσοφία τῆς Γλώσσας (Σεμινάριο): Θεωρίες περί προσδιοριστικῶν περιγραφῶν

γ) Αναλυτική φιλοσοφία: τὸ κίνημα τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ.

Στις 22 Ὀκτωβρίου δίδαξε στὸ Πρόγραμμα Ταχύρρυθμων Μαθημάτων τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου ΚΕΔΙΜΑ (6 ὥρες) με θέματικὴ τὴ «Χρῆση τῆς τυπικῆς Λογικῆς στὴν καθημερινὴ ζωὴ».

Συμμετοχὴ σὲ Συνέδρια μὲ Εἰσήγηση καὶ Δημοσιεύσεις

α) I. N. Θεοδωρακόπουλος: 30 χρόνια μετὰ — *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοὶ διάλογοι*. Διεθνὲς Συνέδριο εἰς μνήμην τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου, ὀργανωμένο ἀπὸ τὸ ΚΕΕΦ, Μαγούλα Σπάρτης, 26-29/5/2011: «Le paradoxe de Russell et l'idée de l'Autre dans le *Sophiste* de Platon». (Πρὸς δημοσίευση στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Συνεδρίου)

β) *8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Λογικῆς*, Ἰωάννινα, 4-20/7/2011: «Intuitionistic Formal Semantics for Future Contingents». (Δημοσιευμένο στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Συνεδρίου. Ἰωάννινα, 2011. Διπλὸ blind refereeing)

γ) *11ο Διεθνὲς Συνέδριο τῆς EPSA (European Philosophy of Science Association)*, Ἀθήνα, 5-8/10/2011: «Fitch's Proof and the Prospects for Anti-Realism». (Πρὸς δημοσίευση στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Συνεδρίου. Ἡ περίληψη ἤδη δημοσιευμένη στὸ Πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου. Διπλὸ blind refereeing)

δ) *Έπιστημονικὴ Ἡμερίδα Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας* τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου, με θέμα *Κρατικὴ Έξουσία καὶ Δικαιοσύνη*, Λευκωσία, 25/11/2011: «Εἶναι προβληματικὴ ἡ ἀναλογία μεταξὺ πόλεως καὶ ψυχῆς στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος;». (Πρὸς δημοσίευση στὰ *Πρακτικὰ* τῆς Ἡμερίδος).

Λοιπὲς Έρευνητικὲς Δραστηριότητες

α) Παρακολούθηση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς (μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς) τῆς κ. Θεῶνης Φωτοπούλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τίτλος διατριβῆς: «Πρὸς μιὰ Τοπολογία τῆς Μεταφορᾶς».

β) Έκπρόσωπος τοῦ ΚΕΕΦ στὴν Ὀργανωτικὴ Έπιτροπὴ γιὰ τὸ Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας 2013.

γ) Συμμετοχὴ στὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΕΦ «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεώτερους σχολιαστὲς τοὺς μέχρι καὶ τὸν 17ο

αίωνα» με τὸ δοκίμιο: *To be without a complement; Existential vs. Copulative Uses of the Verb EINAI.*

δ) Ἀνειλημμένη ἐντὸς τοῦ ΚΕΕΦ ἐρευνητικὴ ἐργασία με θέμα: *Σχέση Ἀριστοτελικῆς καὶ σύγχρονης τυπικῆς Λογικῆς* (κυρίως τὶς συνέπειες τοῦ 2ου μέρους τοῦ Θεωρήματος μὴ Πληρότητας τοῦ Κ. Gödel).

ε) Ἀνειλημμένη ἐντὸς τοῦ ΚΕΕΦ ἐρευνητικὴ ἐργασία με θέμα τὴν *Ἐνοραστικοκρατικὴ Λογικὴ καὶ τὸ «πρόβλημα τῆς ναυμαχίας» τοῦ Ἀριστοτέλους.*

Ἐπίσης:

Στις 21/6/2011 προήχθη στὴν Β' Βαθμίδα.

Στις 30/9/2011, κατὰ τὴν 102α συνεδρία τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΕΦ, ὀρίσθηκε ἀπὸ τὰ Μέλη τῆς Ἀναπληρωτῆς Διευθυντῆς τοῦ ΚΕΕΦ, ἀπὸ 15/1/2012-15/5/2012, λόγῳ ἐρευνητικῆς ἀδείας τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΤΑΒΕΛΑΣ

Συμμετοχὴ στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεώτερους σχολιαστὲς τους μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰώνα».

Ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας του στὸ πλαίσιο τοῦ προαναφερομένου προγράμματος εἶχε ἀρχικῶς προσδιορισθεῖ ἡ ἔκδοση καὶ ὁ σχολιασμὸς τεσσάρων κειμένων, πὸ ἐπεξηγοῦν ἢ σχολιάζουν τὸ ἔργο *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ παραδίδονται σὲ χειρόγραφη μορφή.

Ἐστίασε, ἐν τέλει, τὴν ἐρευνητικὴ του ἐργασία στὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου. Ἡ μεταγραφή αὐτοῦ ὁλοκληρώνεται καὶ πρόκειται νὰ παραδοθεῖ στὸ τέλος τοῦ μηνὸς Φεβρουαρίου τοῦ 2012, συνοδευόμενη ἀπὸ μελέτη με θέμα τὴ θεωρία τοῦ ὀνόματος στὴν παράδοση σχολίων τοῦ ἀποσπάσματος 16 a-b τοῦ ἔργου *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλους.

Κείμενα Συμμετοχῆς σὲ Ἐπιστημονικὰ Συνέδρια

Στὸ πλαίσιο τῆς δραστηριότητος αὐτῆς:

α) Ἔχει ἤδη σταλεῖ πρὸς δημοσίευση τὸ κείμενο ἀνακοινώσεώς του στὸ Ἐ' Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα. Ἡ 11η Δεκεμβρίου 2011 ἔχει προσδιορισθεῖ ὡς ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐπίσημης παρουσιάσεως τοῦ 5ου τόμου τῆς σειρᾶς *Υπέρεια*, ὅπου συμπεριλαμβάνεται τὸ ἐν λόγω κείμενο.

β) Ἀποστολὴ πρὸς δημοσίευση τοῦ κειμένου ἀνακοινώσεώς του στὸ Συνέδριο με θέμα *I. Ν. Θεοδοωρακόπουλος: 30 χρόνια μετὰ — Πλάτων, Ποιητῆς καὶ*

Φιλόσοφος. Πλατωνικοί διάλογοι, 26-29 Μαΐου 2011, Μαρούλα Σπάρτης. Στο ίδιο συνέδριο συμμετείχε ως μέλος τῆς Ὄργανωτικῆς του Ἐπιτροπῆς.

Αναθεώρηση, διαμόρφωση καὶ ὑποβολή ἐρευνητικῆς προτάσεως τοῦ ΚΕΕΦ στοὺς πλαίσιο τῆς «Δημοσίας Προσκλήσεως γιὰ Ἐκπόνηση Μελετῶν Ἐτησίως Διαρκείας», ποὺ προκηρύχθηκε γιὰ τὸ ἡμερολογιακὸ ἔτος 2012 ἀπὸ τὸ Κοινωφελὲς Ἰδρυμα Ἰωάννη Σ. Λάτση.

Συμμετοχὴ στοὺς Διεπιστημονικὸ Πρόγραμμα «Evil», ποὺ ὀργανώνεται στοὺς πλαίσιο τοῦ εὐρυτέρου δικτύου (Inter-Disciplinary Net. A Global Network for Dynamic Research and Publishing). Πρόκειται γιὰ τὸν κύκλο ἐργασίας μὲ θέμα «Perspectives on Evil» καὶ γιὰ τὸν κύκλο ἐργασίας μὲ θέμα «Sins, Vices and Virtues». Οἱ ἐργασίες τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου τοῦ προγράμματος «Evil» θὰ διεξαχθοῦν στὴν Πράγα, τὸν Μάρτιο τοῦ 2012.

Συμμετοχὴ σὲ Διεπιστημονικὸ Πρόγραμμα «Hostility and Violence», ποὺ ὀργανώνεται στοὺς πλαίσιο τοῦ προαναφερομένου δικτύου (Inter-Disciplinary Net. A Global Network for Dynamic Research and Publishing). Τὸ σχετικὸ Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο θὰ διεξαχθεῖ τὸν Μάιο τοῦ 2012 στὴν Πράγα.

Παράλληλη Δραστηριότητα

Παράλληλως πρὸς τίς προαναφερόμενες ἐργασίες καὶ κατόπιν ἀδείας τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀνέλαβε, κατὰ τὸ ἐαρινὸ ἐξάμηνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 2010-11 τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος «Φιλοσοφία τῆς Παιδείας» στοὺς φοιτητὲς τοῦ β' ἐξαμήνου τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Εἰδικῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

ANNITA TATSI

Δρ φιλολογίας καὶ ἀπεσπασμένη στοὺς ΚΕΕΦ ἀπὸ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση.

i. Κατὰ τὸ ἔτος 2011 ἐργάστηκε γιὰ τὴ διοργάνωση τοῦ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου μὲ θέμα: *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοί διάλογοι*, τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε στὴν Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων» — I. N. Θεοδωρακόπουλου, στὴ Μαρούλα Σπάρτης, ἀπὸ τίς 26 ἕως τίς 29 Μαΐου 2011.

ii. Συμμετοχὴ μὲ εἰσήγηση στοὺς Συνέδριο *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοί διάλογοι*, μὲ τίτλο «Plato's Rhetorical Technique in Book 1 of the Republic», ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνεται ἐπεξεργασμένη στὸν ὑπὸ ἔκδοση

τόμο τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Συνεδρίου με τίτλο «Plato's Rhetorical Technique in Republic I».

iii. Ὁλοκλήρωσε τὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια τοῦ τόμου τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας τοῦ ΚΕΕΦ, ποῦ εἶχε πραγματοποιηθεῖ στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου, με τίτλο *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία*.

iv. Τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια τῆς Ἐπετηρίδας *Φιλοσοφία*, τόμος 41, 2011, τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, καὶ μετάφραση περιλήψεων ξενόγλωσσων ἀρθρῶν ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, γαλλικά καὶ ἰταλικά στὰ ἑλληνικά.

v. Μετάφραση ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Καθηγητῆ Ἀρχαίας Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Perugia, Livio Rossetti, με τίτλο *Introduzione alla filosofia antica. Premesse filologiche e altri «ferri del mestiere» (Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαία Φιλοσοφία. Φιλολογικὰ δεδομένα καὶ ἄλλες μέθοδοι ἐργασίας)*, τὸ ὁποῖο ἀναμένεται νὰ δημοσιευθεῖ ἐντὸς τοῦ 2012.

vi. Συνεργασία στὴν προετοιμασία καὶ διοργάνωση τοῦ μηνιαίου Σεμιναρίου φιλοσοφίας τοῦ ΚΕΕΦ με ἀνάληψη ἐπικοινωνίας με τοὺς ἀλλοδαποὺς ἢ Ἑλληνας ὁμιλητὲς καὶ ἐνημέρωση τῶν συμμετεχόντων.

ΕΙΡΗΝΗ ΣΒΙΤΖΟΥ

Ἵποψήφια δρ φιλοσοφίας, ἀπεσπασμένη στὸ ΚΕΕΦ ἀπὸ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση

i. Μέλος τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοὶ διάλογοι. Μνήμη Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, Μαγούλα Σπάρτης, 26-29/5/2011.

ii. Ἀνακοίνωση στὸ Γ' Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας *Πλάτων, Ποιητὴς καὶ Φιλόσοφος — Πλατωνικοὶ διάλογοι. Μνήμη Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, Μαγούλα Σπάρτης, 26-29/5/2011, θέμα: «Νεοελληνικὲς ἀναγνώσεις τοῦ πλατωνικοῦ *Γοργία*: ἡ προσέγγιση τοῦ Γ. Μιστριώτη καὶ οἱ κριτικὲς τῶν Γ. Βερναρδάκη, Ι. Πανταζίδη καὶ Ι. Θεοδωρακόπουλου».

iii. Ἀπόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν με εἰδίκευση στὴν «Ἠθικὴ Φιλοσοφία», (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Τμῆμα Φιλοσοφίας — Παιδαγωγικῆς — Ψυχολογίας).

(Πεπραγμένα από την 1η Σεπτεμβρίου 2011, όταν έτέθη σε ισχύ η απόσπασή της από τη Μέση Εκπαίδευση στο Κέντρο Έρευνας της Έλληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, έως το τέλος του 2011):

iv. Έπιμέλεια του πρὸς ἔκδοσιν βιβλίου τοῦ Ὀμότιμου Καθηγητῆ τοῦ Université Libre de Bruxelles, Μέλους τῆς Βασιλικῆς Ακαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν, κ. Λάμπρου Κουλουμπάριτσι, *Ἡ φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, σὲ μετάφραση ἀπὸ τῆ γαλλικῆ γλῶσσα, 400 σελίδων.

v. Μετάφραση ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τοῦ βιβλίου τοῦ Καθηγητῆ τοῦ Università Tor Vergata, Roma, Aldo Brancacci, με τίτλο *Oikeios Logos. La filosofia linguistica di Antistene (Οἰκεῖος Λόγος. Ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσας τοῦ Ἀντισθένους)*, 302 σελίδων, τὸ ὁποῖο ἀναμένεται νὰ κυκλοφορηθεῖ ἐντὸς τοῦ 2012.

vi. Συμμετοχὴ στὸ νεο-εκκινηθὲν ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΕΦ «Ἡ ὑποδοχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους φιλοσόφους ἕως καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα», με ἐρευνητικὴ μελέτη με θέμα *Ἡ ἐπίδραση τῆς κοσμολογίας τοῦ Ἐμπεδοκλέους στὴ διαμόρφωση τῆς πλατωνικῆς ἀντίληψης περὶ κόσμου*.

vii. Συμμετοχὴ στὰ μηνιαῖα Σεμινάρια φιλοσοφίας τοῦ ΚΕΕΦ στὸν χώρο τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης Ε. Λαμπρίδη.

[Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

KENTRON EPYNHΣ THΣ EΛΛHNIKHΣ KOINΩNIAΣ

I. EPYNHΣ

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας διεξήγαγε κατὰ τὸ 2011 ἑπτὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα, στὰ ὅποια ἡ διεύθυνση καὶ ἐπιμέλεια τῆς ἔρευνας γίνεται ἀπὸ τὴν πρῶνν διευθύντρια καὶ νῦν διευθύνουσα τὸ Κέντρο. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι χρηματοδοτούμενα ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν:

A. «Φτώχεια καὶ κοινωνικὴ περιθωριοποίησις στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Μορφές καὶ μηχανισμοὶ κοινωνικῆς ἀποδιάρθρωσις στὸν ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ χῶρον». Στὸ πρόγραμμα συμμετέχουν ὅλοι οἱ ἐρευνητῆς (μόνιμοι καὶ ἀποσπασμένοι) τοῦ Κέντρον. Ξεκίνησε τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 2010.

Ἡ Ἀλίκη Βαξεβάνογλου (ἐρευνήτρια Β' τοῦ ΚΕΕΚ) διερευνᾷ τὸ θέμα «*Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: μιὰ σύντομη περιήγησις στὴν ἱστορίαν*» στὸ ὅποιο ἐπιχειρεῖ μιὰ συνθετικὴ παρουσίασις μιᾶς εὐρύτερης συλλογιστικῆς γιὰ τὸ κοινωνικὸ φαινόμενον τῆς φτώχειας καὶ γιὰ τοὺς τρόπους ἀντιμετώπισις τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴν κοινωνία. Ὁ στόχος τῆς ὑπῆρξε κατὰ τὸ 2011 ἡ βιβλιογραφικὴ (κυρίως) ἔρευνα πού ἐπιδιώκει μέσω μιᾶς συνοπτικῆς ἐγκάρσιας ἀνάγνωσις τῆς ἱστορίας νὰ ἀναρωτηθῆι γιὰ τὸ φαινόμενον τῆς φτώχειας καὶ γιὰ τοὺς τρόπους ἀντιμετώπισις τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴν κοινωνία. Βασισμένη κυρίως σὲ ἱστορικὰς μελέτες ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ συνθετικὴ αὐτὴ παρουσίασις ἐπεχείρησε νὰ καταγράψῃ ἐν συντομίᾳ τὰ βασικὰ στάδια μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέλιξις πού σήμερον βρίσκειται (ξανά) ὑπὸ αἴρεσις.

Ἡ φτώχεια ἐδῶ ὀρίζεται ὡς ἀπόλυτη καὶ ἀφορᾷ τὶς ομάδες ἐκεῖνες τοῦ πληθυσμοῦ πού δὲν εἶναι σὲ θέσι νὰ ἐπιβιώσουν δίχως κάποιον εἶδον ἐξωτερικὴν στήριξιν. Σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας ἄτομα, ομάδες, ἐπίοτε καὶ πολὺ μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ ἐκτινάσσονται ἔξω ἀπὸ μιὰ προηγούμενη «κανονικότητα». Σὲ μεγάλη κλίμακα, ὅλες οἱ «ἀναδιαρθρώσεις» καὶ οἱ μεγάλες δομικὲς ἀλλαγές (π.χ. τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία) συνοδεύτηκαν ἀπὸ τεράστια κύματα φτώχειας: πολὺ μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ ἐκτινάχτηκαν ἔξω ἀπὸ τὶς προηγούμενες δομές, καὶ περιφέρονταν στὰ διάκενα τῆς κοινωνίας ἀνεργοί, ἀνέστιοι, ἀνοίκισιοι.

Ἀπέναντι σὲ ἓνα πάγιον κοινωνικὸ φαινόμενον, (ἀλλὰ μὲ σημαντικὰς αὐξομειώσεις) ποιὲς εἶναι οἱ ἐκάστοτε ἀναπαραστάσεις τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας

για την φτώχεια (Τί είναι οί φτωχοί; Είναι άναξιοπαθοῦντες, είναι «ξένοι», άνίκανοι, τεμπέληδες, άχρηστοι, έγκληματίες, κ.τ.λ.). Οί άναπαραστάσεις αυτές (των όποιων τίς διακυμάνσεις μπορεί κανείς νά έντοπίσει στον ιστορικό χρόνο) συνοδεύονται και όρίζουν και τίς στάσεις τής ύπόλοιπης κοινωνίας άπέναντι στους φτωχούς: άλληλεγγύη, συμπόνια, ένσωμάτωση ή άντιθέτως καχυποψία, καταδίκη, καταδίωξη, τιμωρία... Ξεκινώντας από τίς παραδοσιακές κοινωνίες όπου μιá συλλογική άλληλεγγύη καθιστοῦσε τους φτωχούς μέρος του συνόλου, περνάμε (στην Δυτική Εύρώπη και για 4 αιώνες) σέ κοινωνίες όπου οί φτωχοί έξοβελίστηκαν στο πῦρ τό έξώτερο. Στην διάρκεια του 20οῦ αιώνα τά κοινωνικά κινήματα έπιβάλλουν τήν διαμόρφωση κοινωνιών που μέ κεντρική άξία τήν εργασία και κεντρικό άξονα τό κοινωνικό κράτος ένσωμάτωναν τό σύνολο του πληθυσμοῦ.

Ἡ σημερινή «κρίση» επαναφέρει στο προσκήνιο τό πάγιο έρώτημα τής κοινωνικής συνοχής και τής θέσης (έντός ή έκτός συνόλου) των πιο αδύναμων στρωμάτων του πληθυσμοῦ.

Ο Νίκος Καμπέρης (έρευνητής Γ' του Κέντρου) σέ συνάφεια μέ τήν έρευνα τής «άγροτικής κρίσης και τής κοινωνικής παθολογίας» μελετάει τίς «μορφές και τους μηχανισμούς τής φτώχειας και τής κοινωνικής περιθωριοποίησης, τόσο στον άστικό όσο και στον άγροτικό χῶρο του νομοῦ Αίτωλοακαρνανίας», βασισμένος σέ στοιχεΐα α) σχετικά μέ τίς οικονομικές, κοινωνικές και νοσηλευτικές ανάγκες των ατόμων που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι, β) για τά άτομα που δέχονται έπιδόματα Κοινωνικής Πρόνοιας καθώς και τά άτομα που έγιναν δεκτά ως «δικαιούχοι» στο Κοινωνικό Παντοπωλεΐο στο Άγρίνιο, γ) για τήν κοινωνική όδύνη και τίς αυτοκτονίες, και δ) για τήν δομή, τήν διασπορά, τήν επάνδρωση, τήν επάρκεια και τήν προσβασιμότητα του συστήματος των Άγροτικών Ἰατρείων σέ σχέση μέ τίς δυνατότητες, τίς ιδιαιτερότητες και τίς ανάγκες των τοπικών πληθυσμών.

Ἡ Άγγελική Άθανασοπούλου (Δρ. Κοινωνικής Άνθρωπολογίας, άποσπασμένη στο Κέντρο) σέ συνάφεια μέ τό ήδη ολοκληρωμένο πρόγραμμα του Κέντρου για τήν «δεύτερη γενιά μεταναστών στο σχολείο και τήν εργασία», εξετάζει «έναν και μέ ποιό τρόπο ή οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τήν συμμετοχή των μαθητών και των μαθητριών μικροαστικών στρωμάτων σέ έξωσχολικές δραστηριότητες (φροντιστήρια ξένων γλωσσών, μουσικών όργάνων, άθλητικών δραστηριοτήτων, χοροῦ, κ.λπ.) καθώς και τον τρόπο που οί οικογένειες επενδύουν κοινωνικά και συμβολικά στην εκπαίδευση».

Β. «Οί παραδοσιακές μορφές ΐασης, ὅπως καταγράφονται στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας» μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν Μ.-Γ. Στυλιανούδη (ἐρευνήτρια Α', Διευθύνουσα τὸ Κέντρο). Ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς ἐρευνας γιὰ τοὺς «Μεικτοὺς γάμους καὶ τὶς ἀλλαγές στὸν κοινωνικὸ ἴσθι στὸν Νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας, στὴν περιοχὴ τοῦ Ὁρεινοῦ Βάλτου» καὶ μελετᾷ τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ΐασης καὶ θεραπείας μορφῶν μὴ κανονικῆς, «ψυχικῶς ἀποκλίνουσας», συμπεριφορᾶς, ὅπως αὐτὴ γινόταν σὲ μοναστήρια τῆς περιοχῆς. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἐρευνα, τὸν Σεπτέμβριο, φωτογραφήθηκαν οἱ τόποι ΐασης καὶ καταγράφηκαν σὲ συνεντεύξεις ντόπιες μαρτυρίες τόσο θεραπευμένων ὅσο καὶ θεραπευόντων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος ΐασης δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἐξάιρεση κάποιες ἐλάχιστες ἀναφορὲς στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία καθὼς καὶ τὴν σποραδικὴ ἀναφορὰ σὲ ἱστορικὰ βιβλία.

Γ. «Οἱ ἀκηδεμόνευτοι ἀνήλικοι μετανάστες στὴν Ἑλλάδα», μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν Ἀλίκη Βαζεβάνογλου, ἡ ὁποία μελέτησε τὸ κοινωνικὸ αὐτὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ἀπασχολεῖ πλέον ἔντονα καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσι (βλέπε «Separated Children Program» 2010-2014). Ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπίσημοι ὀργανισμοὶ (ΟΗΕ, UNESCO, UNICEF, κ.λπ.) ἀναφέρονται σὲ αὐτοὺς ὡς «Mineurs isolés, non accompagnés» ἢ ὡς «unaccompanied migrant children». Ὅμως τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀποσπασματικὰ καὶ οἱ ἐρμηνεῖες «νεφελώδεις». Πέρα ἀπὸ τὴν μεγάλῃ νομικῇ, διοικητικῇ, ἠθικῇ, ἀξικῇ, πολιτισμικῇ καὶ συναισθηματικῇ ἀναστάτωση ποὺ προκαλεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἐκκρεμεῖ ἢ προσέγγισή του μὲ τοὺς ὅρους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ δὴ τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς ἱστορίας. Τί εἶναι αὐτὰ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι καὶ ποῖο τὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου εἶναι —ἐρήμην τους— φορεῖς; Ἡ ἐρευνα ἐντόπισε 315 περιπτώσεις μεταναστῶν ποὺ, μεταξὺ 2002 καὶ 2010, ἔφτασαν ὡς ἀσυνόδευτοι ἀνήλικοι στὴν Ἑλλάδα. Σημειώνεται ἐνδεικτικὰ ὅτι ἂν οἱ ἡλικίες ἀφίξης τους στὴν χώρα μας εἶναι 15-17 ἐτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱ ἡλικίες ἀναχώρησης ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ὡς ἀκηδεμόνευτοι ἀνήλικοι ἦταν γιὰ τὸ 63% ἐξ αὐτῶν κάτω τῶν 14 ἐτῶν καὶ γιὰ τὸ 25% ἐξ αὐτῶν κάτω τῶν 12 ἐτῶν (!) ἐνῶ κατὰ 75% εἶναι εἴτε ἀγράμματοι, εἴτε ἀπόφοιτοι δημοτικῶ.

Ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση καὶ στατιστικὴ καταγραφή τῶν βασικῶν τους κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν (οἰκογενειακὴ κατάσταση, μορφωτικὸ ἐπίπεδο, κ.ἄ.) σὲ συνάρτηση μὲ τὸν κοινωνικὸ χῶρο προέλευσής τους, ἢ ἀνασύσταση τῶν σταδίων τῆς (μικρῆς μὲν σὲ χρόνια ἀλλὰ πολὺ συμπυκνωμένης σὲ δυσκολίες)

ζωής τους επιτρέπει να προταθεί ένα γενικότερο έρμηνευτικό σχήμα αυτού του σύνθετου φαινομένου, με άναφορά, πάντα, τις κοινωνικές επιστήμες.

Δ. *«Άγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία. Η περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας»*, με κύριο έρευνητή τόν Νίκο Καμπέρη, έρευνητή Γ' του ΚΕΕΚ. Η έμπειρική έρευνα περιέλαβε στατιστική καταγραφή, συνεντεύξεις και κινηματογράφηση και έγινε στις έπαρχιακές περιοχές του νομού Αιτωλοακαρνανίας, καθ' όλη την διάρκεια του έτους καθώς και κατά την διάρκεια τής έπιτόπιας έρευνας από 12-27 Σεπτεμβρίου. Τελεί υπό την έπιστημονική έπιμέλεια του Έπόπτου του Κέντρου Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου και χρηματοδοτείται από τόν Νοέμβριο 2011 από την Έπιτροπή Έρευνών τής Ακαδημίας Αθηνών.

Η έρευνα αυτή προσπαθεί να έρμηνεύσει τις ιστορικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές παραμέτρους τών μετασχηματισμών τής άγροτικής οικογένειας και κοινωνίας, ιδιαίτερα τών καπνοπαραγωγών, που όδηγούν σε φαινόμενα κοινωνικής και ψυχικής παθολογίας. Από την άποψη τής κρατικής Κοινωνικής Πολιτικής τά άποτελέσματα τής έρευνας θά μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην καλύτερη αντιμετώπιση τών προβλημάτων τών άγροτικών περιοχών όχι μόνο στα ζητήματα τής άπασχόλησης και του εισοδήματος αλλά και στα ζητήματα περιορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού, του ρατσισμού, τής έγκληματικότητας και τής έν γένει παραβατικότητας τόσο του έπιχώριου πληθυσμού όσο και τών άλλοδαπών έργατών.

Ε. *«Οί κοινωνικοπολιτισμικοί και γλωσσικοί παράγοντες που έπηρεάζουν την οικόλεκτο τών μεταναστών: Η περίπτωση τής πολωνικής»*, με κύρια έρευνητρια την Μαρία Ντοροπούλου (Δρ. Έπιστημών τής Άγωγής, άποσπασμένη στο Κέντρο). Έγινε συγκριτική μελέτη ανάμεσα στις άπόψεις τών Πολωνών μαθητών, οί όποιοι ένδιατρίβουν στο καθημερινό πολωνικό σχολείο Αθήνας, και στις άπόψεις τών Πολωνών μαθητών από μεικτούς γάμους και δίγλωσσα περιβάλλοντα που φοιτούν στο έλληνικό σχολείο, αλλά ταυτόχρονα παρακολουθούν και τó πολωνικό, σαββατιανό, σχολείο. Έξετάστηκε ή όργάνωση τών Έλληνο-Πολωνών μεταναστών, ή σύνθεση τής οικογένειας, οί μονόγλωσσοι ή δίγλωσσοι γονείς και τά συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα τής μειονότητας. Έξετάστηκε, έπιπροσθέτως, άν ή πολωνική χρησιμοποιείται εκτός σπιτιού και σε άλλα περιβάλλοντα. Χρησιμοποιήθηκαν ειδικά έρωτηματολόγια με κλειστού και άνοιχτού τύπου έρωτήσεις, κοινά για όλα τά δείγματα, ώστε να έξασφαλιστεί ή συγκριτική άνάλυση τών άπόψεων και

οί τυχόν διαφοροποιήσεις σε βασικές παραμέτρους, των οποίων ή στατιστική ανάλυση έγινε με το πρόγραμμα SPSS.

ΣΤ. «*Έμπορία ανθρώπων: Ποινική καταστολή και προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων*». Το πρόγραμμα αυτό έχει επιστημονικό υπεύθυνο τον Ακαδημαϊκό κ. Γεώργιο Μητσόπουλο, κύριο έρευνητή τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Μαγκλιβέρα και χρηματοδοτείται από την Έπιτροπή Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Αντικείμενο του έρευνητικού έργου είναι ή διερεύνηση και ή ανάλυση του έγκλήματος της έμπορίας ανθρώπων τόσο από την σκοπιά της ποινικής καταστολής και της καταδίκης των υπευθύνων όσο και από την σκοπιά της ανθρωπιστικής και ήθικης αντιμετώπισης των θυμάτων της έμπορίας ανθρώπων, ενός έγκλήματος που χαρακτηρίζεται από την υπερεθνική διάσταση. Λόγω ακριβώς του υπερεθνικού χαρακτήρα της, ή έμπορία ανθρώπων ξεφεύγει από τα στενά όρια του έγκλήματος που διαπράττεται εντός της επικρατείας ενός και του αυτού κράτους. Από έννοιολογικής απόψεως θά μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το έγκλημα της έμπορίας ανθρώπων συναποτελείται από άλλες, μικρότερες σε έκταση, έγκληματικές πράξεις και ενέργειες, οί οποίες έχουν τελεστεί σε παραπάνω από ένα κράτη και στρέφονται κατά φυσικών ατόμων (τά θύματα) με σκοπό την πάσης φύσεως έκμετάλλευσή τους. Ειδικότερα, οί έγκληματικές ενέργειες μπορεί να λαμβάνουν χώρα στα ακόλουθα κράτη: (α) στην χώρα προελεύσεως των θυμάτων (έκει δηλαδή όπου γίνεται ή στρατολόγηση και συνήθως είναι το κράτος ύπηκοότητας των θυμάτων) ή/και (β) στην χώρα (ή χώρες) διαμετακομίσεως των θυμάτων (από εκεί δηλαδή όπου τα θύματα περνούν προκειμένου να φθάσουν στην χώρα προορισμού) ή/και (γ) στην χώρα (ή χώρες) προορισμού των θυμάτων (έκει δηλαδή όπου γίνεται ή έκμετάλλευση των θυμάτων).

Για την υλοποίηση του έρευνητικού έργου κατά το 2011 έχει καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια συλλογής του πολυσχιδούς ύλικού, το οποίο σχετίζεται με την καταπολέμηση της έμπορίας ανθρώπων και την προστασία των θυμάτων. Ένδεικτικά, αναφέρονται πολυμερή συμβατικά και κανονιστικά κείμενα, διακηρύξεις, σχέδια και προγράμματα δράσεως, αποφάσεις των όργάνων διεθνών όργανισμών, έθνική νομοθεσία, νομολογία διεθνών δικαιοδοτικών όργάνων και έθνικων δικαστηρίων, κ.λπ. Η πληθώρα του ύλικού που έχει συγκεντρωθεί καταδεικνύει ότι σε διμερές, ύπο-περιφερειακό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο (ή διαβάθμιση αυτή ακολουθείται από τον Όργανισμό Ένωμένων Έθνών) ύφίσταται μιá πολύ έντονη δραστηριότητα

οργάνωσε το Έλληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (ΕΣΠ) και το γραφείο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στην Αθήνα, με θέμα «Γηγενείς versus πρόσφυγες: Τελικά για ποιά δικαιώματα όμιλούμε;».

Διηύθυνε καθ' όλο το έτος ομάδα μελέτης (study group) δικηγόρων και υποψηφίων διδασκόντων με θέμα τις καινοτομίες και αλλαγές που εισήγαγε ο Αστικός Κώδικας καθώς και τις συνεπακόλουθες νέες νοσηματοδοτήσεις του θεσμού της «οικογένειας», όπως αυτές ανιχνεύονται σε αποφάσεις δικαστηρίων, τόσο εγχώριων όσο και διεθνών. Η οικογένεια αποτελεί μία από τις βασικές έρευνες του Κέντρου, γι' αυτό και το αντίστοιχο κείμενο θα δημοσιευτεί στην επόμενη Έπετηρίδα του Κέντρου.

Συμμετείχε εθελοντικά καθ' όλο το έτος, ως εκπαιδύτρια της πολυκλαδικής ομάδας του Κέντρου Ημέρας «Βαβέλ», το οποίο υποδέχεται οικονομικούς μετανάστες με ψυχικές διαταραχές, στο έσωτερικό εκπαιδευτικό του πρόγραμμα με θέμα την «Πολιτισμική κατανόηση της υγείας και ειδικότερα της ψυχικής υγείας».

Τέλος, υπήρξε εξετάστρια σε διαγωνισμούς για την γαλλική γλώσσα, σε υποτροφίες της Ακαδημίας Αθηνών.

Β. Η έρευνήτρια Β' Βαθμίδος Άλίκη Βαξεβάνογλου δίδαξε: α) κατά τον Απρίλιο στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών με τίτλο «Ιστορική έρευνα, διδασκαλία και νέες τεχνολογίες» του Τμήματος Ιστορίας και του Τμήματος Πληροφορικής του Ίονιου Πανεπιστημίου —ή πρώτη σειρά μαθημάτων στην Κέρκυρα— με θέμα «Οί φτωχοί και το κοινωνικό ζήτημα: μιá σύντομη περιήγηση στην ιστορία»· β) κατά τον Μάιο στο πλαίσιο του ίδιου Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Ίονιου Πανεπιστημίου, αλλά στην Αθήνα (στο Ίδρυμα Μείζονος Έλληνισμού) με το ίδιο θέμα «Οί φτωχοί και το κοινωνικό ζήτημα: μιá σύντομη περιήγηση στην ιστορία».

Γ. Ο έρευνητής Γ' Βαθμίδος Νίκος Καμπέρης διεξήγαγε επιτόπια έρευνα κατά τον μήνα Σεπτέμβριο στην Αιτωλοακαρνανία για την έρευνα «Άγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία. Η περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας».

Έξέδωσε: α) το άρθρο «Οί αγρότες στην Κατοχή και τον Έμφύλιο» στο Α. Μωυσίδης (έπιμέλεια), *Τό Άγροτικό Κίνημα στην Ελλάδα, Αθήνα: Ίνστιτούτο Ν. Πουλαντζάς - Νήσος*, β) την μονογραφία *Μετανάστευση και γαμήλια αγορά. Μεικτοί γάμοι Έλλήνων αγροτών με γυναίκες από την Αλβανία. Μιá έμπειρική έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας για την περίοδο 1990-2005*, στο Δημοσιεύματα του ΚΕΕΚ άρ.14/1 (βλ. εκδόσεις του ΚΕΕΚ).

Δ. Ἡ ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸς Δρ. Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας Ἀγγελικὴ Ἀθανασοπούλου ἐξέδωσε τὸ ἄρθρο «Constructing a modern and/or western identity: the case of Albania and of Albanian immigrants in Greece» στὸ *Ethnologia Balkanica*, τόμος 15-16.

Ἔκανε τὶς ἐξῆς ἀνακοινώσεις: α) μὲ θέμα «Ρευστὰ οἰκογενειακὰ σχήματα καὶ δυναμικὲς σχέσεων: Ἡ περίπτωση τῆς ἀλβανικῆς μετανάστευσης» στὸ Συνέδριο *Φύλο, Μετανάστευση καὶ Διαπολιτισμικὲς Σχέσεις στὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη*, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Ἐργαστήριο Σπουδῶν Φύλου τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου στὸ πλαίσιο τοῦ Ἐρευνητικοῦ Προγράμματος Ge.M.I.C. καὶ ἔγινε στὴν Ἀθήνα, 21-22 Ἰανουαρίου 2011, Ἀμφιθέατρο «Σάκη Καραγιωργα» στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν· β) μὲ θέμα «Constructs and uses of a 'western' identity: the case of Albanian immigrants in Greece», στὸ Συνέδριο *Southeast European (Post-) Modernities*, ποὺ ὀργάνωσε ἡ International Association for Southeast European Anthropology καὶ ἔγινε στὸ Regensburg, Γερμανία, στίς 28 Ἀπριλίου-1 Μαΐου 2011.

Συμμετεῖχε στὴν ὑπὸ ἀξιολόγηση πρόταση γιὰ τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ταμείου Ἐνταξῆς «Ἐκπόνηση ἔρευνας γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ προφίλ τῶν νομίμως διαμενόντων στὴν Ἑλλάδα ὑπηκόων τρίτων χωρῶν ποὺ ἐργάζονται ὡς οἰκιακὸ προσωπικὸ καὶ συγκριτικὴ μελέτη τῶν μοντέλων θεσμικῆς διαχείρισης τοῦ στα κράτη-μέλη τῆς Ε.Ε.».

Ὀρίστηκε κριτὴς ἄρθρου στὸ διεθνὲς περιοδικὸ *International Migration*.

Ε. Ἡ ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸς Δρ. Ἐπιστημῶν τῆς Ἀγωγῆς Μαρία Ντοροπούλου ἔκανε τὶς ἐξῆς ἀνακοινώσεις: α) μὲ θέμα «Evaluating children's writing using fairytales» στὸ 14th International Conference Evaluation in Education in the Balkan Countries, ποὺ διοργάνωσε τὸ Department for Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, στὸ Βελιγράδι στίς 16-18 Ἰουνίου, β) μὲ θέμα «Ὁ ἐπιπολιτισμὸς τῶν Πολωνῶν μαθητῶν: Τάσεις φυγῆς ἀπὸ τὴ χώρα ὑποδοχῆς πρὸς τὴ χώρα προέλευσης», στὸ Διεθνὲς Συνέδριο «Ἐκπαίδευση καὶ Κοινωνικὴ Ἐνταξῆ Εὐάλωτων Ὁμάδων», ποὺ διοργάνωσε τὸ Πανεπιστήμιο Μακεδονίας στὴν Θεσσαλονίκη στίς 24-26 Ἰουνίου, γ) μὲ θέμα «Κοινωνικοπολιτιστικοὶ καὶ γλωσσικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν οἰκόλεκτο τῶν μεταναστῶν: Ἡ περίπτωση τῆς πολωνικῆς», στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς Γλωσσολογίας (10ο ΔΣΕΓ), ποὺ διοργάνωσε τὸ Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης στὴν Κομοτηνὴ στίς 1-4 Σεπτεμβρίου.

Δίδαξε «Μεθοδολογία Έρευνας Α'» στο σεμινάριο για τους προπτυχιακούς φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Αθηνών κατά τον Ιανουάριο και «Μεθοδολογία Έρευνας Β'» στο ίδιο σεμινάριο για τους προπτυχιακούς φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Αθηνών κατά τον Φεβρουάριο.

Συμμετείχε σε δίμηνο σεμινάριο εκπαίδευσης με θέμα «Μάθηση και διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας: διδακτικές προσεγγίσεις & αξιοποίηση διδακτικού υλικού», Έκπαίδευση Άλλοδαπών και Παλινοστούτων Μαθητών, που διοργάνωσε το Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην Αθήνα κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο.

ΣΤ. Η εξωτερική συνεργάτις του Κέντρου Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Γιούτα Λάουτ-Μπάκα έκανε τις έξης ανακοινώσεις: α) με θέμα «Every Day Life in Greece after the Debt Crisis» στο Διεθνές Έπιστημονικό Συνέδριο με θέμα *Southeast European (Post-) Modernities* που διοργάνωσε η εταιρεία International Association for Southeast European Anthropology (InASEA) στο Regensburg, Γερμανία, 28 Απριλίου-1 Μαΐου 2011, β) με θέμα «Κοινωνικά δίκτυα μεταναστών χωρίς έγγραφα στην Ελλάδα» στο σεμινάριο της École Française d'Athènes (Séminaire de l'EfA) μετά από πρόσκληση της Δρος Μαρίας Κουρούκλη, Directeur d'Études Néohelléniques et Balkaniques, που έγινε στην Αθήνα, 21 Μαρτίου 2011.

Έξέδωσε τα άρθρα: α) «No safe haven: The reception of boat migrants in Greece» στον τόμο με επιμέλεια Klaus Roth και Jutta Lauth Bacas *Migration in, from, and to Southeastern Europe. Part 2: Ways and Strategies of Migrating* του περιοδικού *Ethnologia Balkanica* τόμος 14, Βερολίνο: LIT, β) βιβλιοπαρουσίαση του *Mobilitäten in Europa – Migration und Tourismus auf Kreta und Zypern im Kontext des europäischen Grenzregimes* της Ramona Lenz, Bielefeld: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010, στο επιστημονικό περιοδικό *Zeitschrift für Volkskunde* τόμος 107. Jahrgang 2011, II. Halbjahresband. Münster: Waxmann.

Επίσης επιμελήθηκε μαζί με τον Καθηγητή Prof. Dr. Dr. h.c. Klaus Roth τον συλλεκτικό τόμο *Migration in, from, and to Southeastern Europe. Part 2: Ways and Strategies of Migrating* του περιοδικού *Ethnologia Balkanica* τόμος 14, Βερολίνο: LIT.

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν συνεχίζει τὶς ἔρευνες γὰρ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ καθεστῶς τῶν ναυτικῶν καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς ὑπεύθυνος καὶ οἱ συνεργάτες τοῦ Γραφείου δημοσίευσαν τὶς ἀκόλουθες μελέτες σὲ ἔγκυρα ξενόγλωσσα καὶ ἑλληνικὰ βιβλία καὶ περιοδικά:

EMMANOYHA PΟΥΚΟΥΝΑΣ

Διεθνὲς Δίκαιο, Ἀθήνα: Νομικὴ Βιβλιοθήκη (2011), σελ. 559.

Παλιὲς καὶ Νέες Πολιτιστικὲς Ρίζες στὴν Εὐρώπη, στὸ Ἑλληνισμὸς καὶ Εὐρώπη: Διαχρονικὴ Θεώρηση, Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (2011), σελ. 135-146.

Dissenting Opinions in the European Court of Human Rights, in D. Spielmann, M. Tsirlis & P. Voyatzis (eds.), *The European Convention on Human Rights, a living instrument: Essays in Honour of Christos L. Rozakis*, Bruxelles: Bruylant (2011), pp. 501-530.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Οἱ Ἐπιχειρήσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης στὴ Θάλασσα: Η EUNAVFOR operation Atalanta ὑπὸ τὸ Φῶς τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, στὸ Σ. Περράκης (ἐπιμ.), *Ἡ Διεθνὴς Συνεργασία σὲ Οἰκουμενικὸ καὶ Περιφερειακὸ Ἐπίπεδο*, Ἀθήνα: Σιδέρης (2011), σελ. 309-339.

Δίκαιο Θάλασσας, στὸ Κ. Ἀντωνόπουλος & Κ. Μαγκλιβέρας (ἐπιμ.), *Τὸ Δίκαιο τῆς Διεθνοῦς Κοινωνίας*, Ἀθήνα: Νομικὴ Βιβλιοθήκη (2011), σελ. 179-251.

The Right of Visit on the High Seas in a Theoretical Perspective: Mare Liberum v. Mare Clausum Revisited, 24 *Leiden Journal of International Law* (2011), pp. 45-69.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΥΡΓΟΥΡΙΝΗΣ

General/Particular International Law and Primary/Secondary Rules: Unitary Terminology of a Fragmented System, 22 *European Journal of International Law* (2011), pp. 993-1026.

The Distinction between Interpretation and Application of Norms in International Adjudication, 2 *Journal of International Dispute Settlement* (2011), pp. 31-57.

Reviewing the Administration of Domestic Regulation in WTO and Investment Protection Law: The International Minimum Standard of Treatment of Aliens as «One Standard to Rule Them All»? , 8 *TDM - Special Issue: Intersections: Dissemblance or Convergence between International Trade and Investment Law* (2011), pp. 1-29.

Lex Specialis in WTO and Investment Protection Law, 53 *German Yearbook of International Law* (2010), pp. 579-621.

Συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θεσμούς διεθνούς οικονομικής συνεργασίας: Προβληματικές νομικές πτυχές στο πλαίσιο της διαδικασίας επίλυσης διαφορών του Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορίου και του Ένεργειακού Χάρτη, στο Σ. Περράκης (έπιμ.), *Η Διεθνής Συνεργασία σε Οικονομικό και Περιφερειακό Επίπεδο*, Αθήνα: Σιδέρης (2011), σελ. 501-518.

Τò Γραφείο συνέχισε τή συνεργασία για τή διεθνή προστασία τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τò δίκτυο τής Ακαδημίας Έπιστημών τών Ήνωμένων Πολιτειών.

[Έμμανουήλ Ρούκουνας]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς Νομικῆς ὡς ἐπιστήμης. Λόγος τοῦ ἀναλαμβάνοντος Προέδρου	9
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς ἀκαδημαϊκοῦ κυρίας Ἄνας Μπενάκη-Ψαρούδα στὴν Ἀκαδημία	29
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Εἰσήγηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	85
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Sir Jeffrey Jowell KCMG QC στὴν Ἀκαδημία	109
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀστέριου Γεωργιάδη	119
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἰωάννη Μανωλεδάκη	119
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Lucien Jerphagnon	121
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Εἰσήγηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	123
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. — Νομικὴ Ἐπιστήμη, Δικαστικὴ Ἐξουσία καὶ Πολιτικὴ. Λόγος τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία τῆς 29ης Δεκεμβρίου	139
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁ Πόλεμος 1940-1941. Ὁμιλία κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	127
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν κατὰ τὸ ἔτος 2011	191

JOWELL JEFFREY KCMG QC, SIR. — The Rule of Law: Rhetoric or Universal Democratic Concept? Εισιτήριοι λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	113
ΚΟΤΣΙΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ. — Πτώχευση κράτους ἢ περὶ ἀπολογίας τοῦ Adam Smith	49
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Νεκρολογία γιὰ τὸ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Lucien Jerphagnon	121
ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ ANNA. — Εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση καὶ ποινικὸ δίκαιο. Παλαιοὶ καὶ νέοι προσανατολισμοί. Εἰσιτήριοι λόγος τῆς ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ της στὴν Ἀκαδημία	34
ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ ANNA. — Δημοκρατία καὶ ἀτομικὲς ἐλευθερίες στὰ Ἐπαναστατικὰ Συντάγματα 1822-1827. Ὀμιλία κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821 ..	89
ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ ANNA. — Νεκρολογία γιὰ τὸ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἰωάννη Μανωλεδάκη	119
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΔΗ ΛΥΔΙΑ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2011	155
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2011	164
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Ἐρεύνης Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2011	189
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Παρουσίαση τῆς ἀκαδημαϊκοῦ κυρίας Ἄνας Μπενάκη-Ψαρούδα κατὰ τὴν ὑποδοχὴ της στὴν Ἀκαδημία	30
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Sir Jeffrey Jowell KCMG QC κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	110
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΥ Μ.-Γ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2011	180

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ - ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΑΦΟΙ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» ΕΠΕ
ΔΕΡΒΕΝΙΩΝ 7, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210 36 31 298

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106